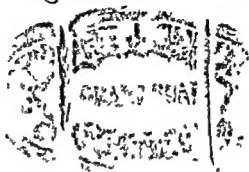

ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ

સંપાદક
નટુભાઈ રાવળ

પ્રકાશક
શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ
ડૉ. પંડયા અભ્યાસગૃહ
પાટણ

પ્રાપ્તિસ્થાન

દહે ખાદી બંડાર.. સાલવીવાડો. પાટણ (ઉ. ગુ.)

કુમાર કાર્યાલય. ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ

ગુજર અંથરત્ન કાર્યાલય ગાંધીરસ્તો. અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૦૦૦ ઑક્ટોબર ૧૯૪૮

અહી રૂપિયા L---

પ્રકાશક:

નટવરભાઈ માધવભાઈ રાવળ
વિદ્યાધીમંડળ પ્રકાશનમંદિર
સાલવીવાડો. પાટણ. (ઉ. ગુ.)

મુદ્રક:

ચંદુભાઈ દેસાઈભાઈ પટેલ
ન્યુ પટેલ પ્રિન્ટરી,
ફેશનિયલવાડા સામે, પાટણ

વિશ્વશાંતિના ચાહક, હિંદના ઉદ્ધારક અને ડગલે ને
પગલે પ્રભુદર્શન માટે અંખનારા વહાલા
બાપુજીને સન્મેષ લેત

એ બોલ

શ્રી પાટણુ વિદ્યાર્થીમંડળ તરફથી ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ યોગ્ય સમયે પ્રગટ થાય છે. આ વિદ્યાર્થીમંડળ હિંદનાં આદર્શ વિદ્યાર્થીમંડળોમાંનું એક છે. એની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ખરેખર ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

શ્રી. નટુભાઈ રાવળ સરખા સેવાભાવી યુવક સ્મારક ગ્રંથનું સંપાદન કરે છે, એટલે નાના મોટા, કવિતા અને ગદ્ય મળી ચોરાશી લેખોનો સંગ્રહ સ્મારક ગ્રંથમાં થઈ શક્યો છે. ખરેખર એ ગ્રંથ વાંચવા યોગ્ય બન્યો છે. બધાજ મોટા માણસોના લેખો એમાં નથી, અને એજ ઉચિત છે. આજના બધાજ મોટા માણસો ગાંધીજીનાં સર્જન છે, અને ગાંધીજીપ્રેરી મોટાઈ જેનામાં નહિ હોય તે પાછા નાના બનીજ જવાના છે. ખરૂં જોતાં ગાંધીજીનું આખું જીવનકાર્ય નાના મોટાના બેદને જૂંસવાનું હતું-સહુને માનવી બતાવવાનું એમનું જીવનકાર્ય હતું. એટલે પ્રત્યેક લેખ વાંચવા જેવો બન્યો છે અને પ્રત્યેકમાં એ મહાપુરુષ પ્રત્યેની ઊર્મિનું વૈવિધ્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ગાંધીજી વિષે શું લખાય ? અને શું ન લખાય ? છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી તો ગાંધીજી હિંદનો આત્મા અને હિંદનું કલેવર બની રહ્યા હતા. ગાંધીજી વગર હિંદ શ્વાસ પણ ન લઈ શકે એવી હિંદ સાથેની-હિંદી પ્રાણ સાથેની એકતા એ મહાપુરુષને એવી વિરાટતા આપે છે કે જેનું માપ લેવું અશક્ય છે. વેરભાવે લાંબનારને પણ મુક્તિ આપતો ગાંધીજીનો ઇશ્વરાંધ્ર ઝીણા અને ઝીણા સળ્યા પાકિસ્તાનમાં પણ સ્ફુટ થયો છે એ ઇતિહાસ કદી ભૂલે એમ નથી.

છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષથી રાજકારણમાં આપણે ગાંધીજીને પૂછ્યા વગર ડગલું ભરી શક્યા નથી. એમણે દર્શાવેલે ડગલે ડગ મૂકતાં હિંદે સ્વરાજમાં પ્રવેશ કર્યો. અહિંસાને દસનાર. ગાંધીસમર્પ્યા સ્વરાજને દસી શકે એમ નથીજ. શંકર વિના રાજપક્ષટો થાય નહિ એમ માનવી દુનિયાને વગર શંકે સ્વરાજ મેળવ્યાનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવનાર એ મહાત્મા હિંદનાજ નહિ પણ જગતભરના બધા રાજકારણને અમૃતઅંશુલિથી નિર્દેશ કરે છે કે રાજકારણનો સાચો ઉદ્દેશ સત્યમાંજ છે, અહિંસામાંજ છે. સૈનિકો, રાજનીતિજો, મુસદ્દીઓ, નેતાઓ એ નિર્દેશને નોટલા મોઢા અનુસરશે એટલી માનવતા પણ જગતમાં મોટી જ ઝગશે.

ગાંધીના રાજકારણમાં માનવધર્મ સમાય છે, માનવ-સાહિત્ય સમાય છે, માનવ રાષ્ટ્રવાદ પણ સમાય છે. એની પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર એટલે સામાન્ય, રસ્તે ચાલતો પગે ચાલતો માનવી-જેનું પ્રતિક તે શ્રમજીવીઃ મજદૂર અને કિસાન. જે એને ન સ્પર્શે એ ગાંધી ફિલસૂફીમાં નિરુપયોગી-કહો કે અનિષ્ટ. શ્રમજીવીને ન સ્પર્શે એ રાજકારણ, એ ધન, એ ધર્મ, એ વ્યાપાર, એ સાહિત્ય, એ કલા કે એ જીવન ગાંધીને ન પાપે.

સર્વ સામાન્યતાને સ્પર્શ્યા વગર હવે કઈ પ્રજા આગળ વધી શકે એમ છે? સામાન્યમાનવીનું ગૌરવ કરતો ગાંધીપ્રવાહ પ્રજાસત્તાવાદ-Democracy સમાજવાદ-Socialism કે સામ્યવાદ-communism નાં સર્વ શુભ તત્ત્વોને લઈને આગળ વધે છે.

આમ હિંદને સ્વરાજ અર્પા ચૂકેલો એ મહાત્મા માત્ર હિંદનો જ નેતા નથી; એ માનવજાત સમગ્રનો નેતા છે, પયગંબર છે, દ્રષ્ટા છે.

નેતાગો, પયગંબરો, દ્રષ્ટાઓ જીવી જાણે છે, કેમ જીવવું એની કેડી પાડી આપે છે. જીવી પણ જાણે અને મરી પણ જાણે એવો નેતા, એવો પયગંબર અને એવો દ્રષ્ટા માનવજાતને જીવલેજ મળે છે. મહાત્માએ જીવી તો જાણ્યું; જીવાડી પણ જાણ્યું; ઉપરાંત ભગ્યમાં ભગ્ય હમે મરતાં પણ જાણ્યું.

કૃષ્ણના પગમાં તીર હતું. કૃષ્ણના મુખ ઉપર રિમત હતું. એનું એજ ગીતા ગાયું પ્રદક્ષિણ મુખ !

ધનુના દેહ ઉપર ખીલા ડોકાયા. ધનુના મુખમાં શબ્દો હતા; ' પ્રભુ મારા જલ્લાદિને માફ કર. '

ગાંધીજીના હૃદયમાં જીવલેણ ગોળી વાગી સહુના હૃદયમાં રમતા રામને ગોળી મારનારમાં જાણે નિદાળતા ન હોય એવો ગાંધીજીનો ઉદ્ગાર હતો: ' હે રામ ! '

માનવી જન્મે છે, જીવે છે, મારે છે, મરે છે. એને આયું પયગંબરી રીતે મરતાં ન આવડે ? ગાંધીજીએ હિંદવાસીને જીવતાં શીખવ્યું, સ્વતંત્ર બનતાં શીખવ્યું, અને મૃત્યુમાં પણ કેમ મરી શકાય એનો પદાર્થપાઠ આપણને એ શીખવી ગયા !

એના સ્મારકમાં, સ્મારક ગ્રંથમાં એનું માપ ન હોય: એની પૂજન હોય. મહત્તાનાં માપ લેનાર આપણે કોણ? આપણને મહાત્મા બનાવનારનું આપણે વજન કેમ લઈ શકીએ? એને તો માત્ર નમનજ હોય.

ભાવિને, ઇતિહાસને મહાત્મા ગાંધી માટે જે કહેવું હોય તે કહે. ગાંધીજીના તથા ખામાંથી જાગૃત થનાર આપણે તો ભાવિમાં, ઇતિહાસમાં જોઈએ છીએ તો ફક્ત ગાંધીદોષો માર્ગજ આપણને દેખાયા કરે છે. એવા આર્ય સંસ્કૃતિના, હિંદી સંસ્કૃતિના, માનવ સંસ્કૃતિના પરમ પ્રકૃષ્ણ પુષ્પનું પૂજન કરીએ.

સ્મરણ પણ પૂજન જ છે. શ્રી. નરુલાઈએ સંપાદન કરેલો આ સ્મારક ગ્રંથ ગાંધી પૂજનની એક અંજલિ છે.

એના વાચનથી આપણે એ વિશ્વવંદ મહાત્માના સ્મરણને પણ લાયક થઈએ તો જસ.

એવા પુણ્યલોકનું સ્મરણ પણ પાપ મોચન બની રહે છે. સ્મારક ગ્રંથ એ સ્મરણ કરાવે છે.

અને, આ તો શરૂઆતનાં સ્મરણ છે. દિન વીતશે, યુગ વીતશે તેમ આ મહાત્માને વધારે અને વધારે યાદ કરીશું.

રમણલાલ વ. દેસાઈ

નિવેદન

સમાજ, દેશ કે વિશ્વનું ભણું કરવા ખાતર પોતાની જાત ધસી નાખી સર્વત્ર સુવાસ ફેલાવનાર કોઈ પુણ્યશાળી પુરુષ આ દુનિયા ત્યજી જાય છે ત્યારે તેના શ્રાદ્ધ નિમિત્તે થું થું થઈ શકે તેનો આજે અનેક દૃષ્ટિએ વિચાર થઈ રહ્યો છે. એક વખત સામાન્ય ગણાતા માનવી-માંથી માનવેન્દ્રની ક્રાંતિએ પહોંચવા આ મહાન આત્માએ પોતાનો વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો, એનામાં એવાં અનુકરણીય તત્ત્વો ક્યાં હતાં કે જેથી તેણે આટલા વિશાળ સમુદાયનો પ્રેમ મેળવ્યો, કષ્ટ સિદ્ધિ પાછળ તેણે પોતાનું આખું જીવન ખરચી નાંખ્યું, પોતાની ઉત્તિ સાધી એટલુંજ નહિ પરંતુ જગતની એ મહાન જ્યોત કેવી રીતે જની તે વિષે તેના સંબંધમાં આવેલી વ્યક્તિઓ પાસેથી સાહિત્ય એકઠું કરવામાં આવે અને તેને જાહેરમાં મૂકવામાં આવે તો ભાવિ પ્રજાને તે ખૂબ માર્ગદર્શક થઈ પડે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં 'સ્મારક ગ્રંથ' ની આવશ્યકતા તો છેજ.

હજારો વર્ષોનો માનવવૃત્તિવિકાસ જોતાં જગતભરનું માન પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કોઈ એકજ વ્યક્તિને મળ્યું હોય તો તે વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીને મળ્યું છે. અને એક વીરને જાજે એવી રીતે મૃત્યુને આવકારનાર એ શહીદના અવસાન સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે સમસ્ત વિશ્વ પર વીજળી પડી ! ધરતી ધ્રુજી ઊઠી ! અને ખંડેખંડમાં તેના શોકનો પડથો પડ્યો ! પૂ. ગાંધીજી જેવા સંત પુરુષનું ખૂન થયેલું સાંભળી માનવ માત્રને ભારે આઘાત થયો ! કેટલાયનાં હૃદય ચાલતાં બંધ થયાં ! કેટલાય મગજની સ્થિરતા ગુમાવી બેઠા ! એ સમયનું દિલ્લેનું કલ્પાંત જોયું જાય તેવું નહોતું. વિશ્વભરમાં વરતેલો હાહાકાર પણ સદાને માટે યાદ રહેશે.

પૂજ્ય ગાંધીજીને વિશ્વભરમાંથી એટલી જાધી અંજલિઓ અર્પવામાં આવી છે કે તેનો સંગ્રહ કરવો લગભગ અશક્ય જેવું છે. ગૂંજરાતમાં પૂ. બાપુજીના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓમાંથી જેને જેને પહોંચી વળાયું તેમની પાસેથી અંજલિઓ મેળવવાનો આ નાનામાં નાનો પ્રયાસ છે. આ કંઈ તેમનું જીવનચરિત્ર નથી. એમના જીવનનાં મૂલ આંકનારા આપણે કાણ ? આ તો છે ભક્તિપૂર્વક અર્પેલી શ્રદ્ધાંજલિ. આ છે હૃદયના હૃદયારો. કાલીત્રેલી ભાષામાં નીકળેલી વિરહની વાણી. છતાં

આમાંથી કોઇને કંઈ નવું જાણવાનું મળશે અથવા પ્રેરણા મળશે તો 'સ્મારક ગ્રંથ' પ્રકટ કરવાનો મારો આ પ્રયાસ સફળ થયેલો માનીશ.

પાટણના મૂંક સેવક, ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસગૃહના પ્રાણ્ય અંન મારા ગુરુ સ્વ. મણિભાઈ દવેએ પાટણમાં ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં એકલે હાથે ૫૦૦ રૅટિયા ચલાવ્યા હતા. પૂ. બાપુજીને તિલક સ્વરાજ કાળા નિમિત્તે પાટણમાં લાવનાર પણ એજ મહાપુરુષ હતા. તેમની પ્રેરણાથી રથપાયેલું શ્રી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ 'અભ્યાસગૃહ પત્રિકા' નામનું ત્રૈમાસિક. ખાદીભંડાર, કલા સંગ્રહસ્થાન, દિવાલપત્ર, પ્રકાશનમંદિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરી રહ્યું છે. આ મંડળ છેલ્લાં ૨૩ વર્ષથી પૂ. ગાંધીજીની જન્મજયંતી નિયમિત રીતે ઉજવી રહ્યું છે. પૂ. બાપુજીનું અકાળ અવસાન થવાથી માત્ર શોક-સભા ભરીને ખેસી રહેવાનું તેને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. તેણે ઠરાવ કર્યો : "પત્રિકાનો ૧૦૦ પાનનો ગાંધી સ્મારક અંક પ્રસિદ્ધ કરવો, પૂ. બાપુજીનું તૈલચિત્ર કરાવી મંડળના કાર્યાલયમાં મૂકવું અને ગાંધી સાહિત્યનો આખોય સેટ પુસ્તકાલયરૂપે વસાવી લેવો."

અમે તો ૧૦૦ પાનનો 'ગાંધી સ્મારક અંક' કાઢવા ધાર્યો હતો. પરંતુ અમારી વિનંતિને માન આપી લેખકગંધુઓએ એવો સરસ જવાબ આપ્યો કે અમે આજે ૨૫૦ પાનનો 'ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ' બહાર પાડવા બાગ્યશાળી થયા છીએ. જેઓ લેખ મોકલી શક્યા નથી તેમણે પત્રો લખીને આ પવિત્ર કાર્યની સફળતા ઇચ્છી છે. શ્રી. મૌલાના આઝાદ, શ્રી. માવળંકર દાદા, શ્રી. ખેર દાદા, શ્રી. મોરારજીભાઈ દેસાઈ, શ્રી. ડૉ. હવરાજ મહેતા, શ્રી. સુનીલાઈ શાહ, શ્રી. કિશોરલાલ મશાવળા અને તમામ લેખકગંધુઓનો આ રથજે આભાર માનવામાં આવે છે.

ગૂજરાતના સાહિત્યરત્ન અને પૂ. બાપુજીના પરમ ભક્ત શ્રી. રમણલાલ વમંતલાલ દેસાઈએ અનેક રોકાણો હોવા છતાં આ ગ્રંથની સુંદર પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તે બદલ તેમનો ઋણી છું.

આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં સહાય આપનાર પૂ. રવિશંકર મદારાજ, શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી. જયુભાઈ રાવત, શ્રી. જગન્નાથ મહેતા, શ્રી. દિંમતલાલ દયાનુરાય બક્ષી, શ્રી. વિજયકુમાર ત્રિવેદી, શ્રી. ભોગીલાલ સારોસરા, શ્રી. ગીમનલાલ દલમુખભાઈ શાહ, શ્રી. ડૉ. દક્ષિરલાલ જલુંધવાળા, શ્રી. કુલાભાઈ પટેલ, શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ શાહ, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ વટીસ,

શ્રી. રસિકલાલ જાની, શ્રી. મફતલાલ ખમાર, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ,
શ્રી. ઇશ્વરલાલ દવે, શ્રી. ધૃષ્ટલાલ દવે અને ન્યુ પટેલ પ્રિન્ટરીના માલિક
શ્રી. ચંદુલાલ પટેલનો આભારી છું.

કોઈ પણ કાર્ય નાણાં વિના થઈ શકતું નથી. જેને જેને આ વિષે
વાત કરી તેમણે સુંદર જવાબ આપ્યો છે. આર્થિક સહાય આપનારનો
જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. રૂ. ૧૦૩૮-૮-૦ જેટલી કુલ રકમ
મેંગી થઈ શકી છે. પણ એટલામાં ધારેલું કાર્ય પાર પડે એમ નહોતું.
એટલે મંડળે પોતાની બધીજ મૂડી હોડમાં મૂકી છે. ગ્રંથનાં પાનાં ધાર્યા
કરતાં ધણાં વધી ગયાં છે. અત્યારની અસહ્ય મોંઘવારીને લીધે આ ગ્રંથની
કિંમત અઢી રૂપિયા નિરુપાયે અમારે રાખવી પડી છે. વિદ્યાર્થીમંડળના
સભ્યો અને અભ્યાસગૃહ પત્રિકાના ગ્રાહકોમાંથી જેમનું અત્યાર સુધીનું
લવાજમ પૂરેપૂરું આવ્યું હોય તેમને આ ગ્રંથ અર્ધી કિંમતે આપવાનું નક્કી
કરવામાં આવ્યું છે. આમ કરતાં જે પ્રતો બાકી રહે તેમાંથીજ મંડળે
રેફ્રેક્સી મૂડી પાછી ફરી શકે. ગૂજરાતની જનતા, પુસ્તકાલયો, કેળવણીની
મંસ્થાળો અને વિદ્યાર્થીઓ અમારા આ સાહસને જરૂર આવકારશેજ.

અમારા અગાઉનાં પ્રકાશનો જગતના સિતારા ભાગ પહેલો અને
બીજાને તેમજ સ્વ. મણિભાઈ દવેના સ્મારક ગ્રંથને વડોદરા રાજ્યની
શાળાઓ અને પુસ્તકાલયો માટે મંજૂર કરવા બદલ વડોદરા રાજ્ય કેળવણી
ખાતાનો તેમજ ઉત્તેજન ખાતર પુસ્તકો ખરીદવા બદલ વડોદરા પુસ્તકાલય
સહાયક મંડળનો આભારી છું અને આશા રાખું છું કે અમારા આ
ગ્રંથને પણ તેમના તરફથી પૂરતું ઉત્તેજન મળી રહેશે.

ગાંધી સાહિત્યનો સેંટ વસાવવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તા
શ્રી. વિદુલદાસ મગનલાલ ડાડારીએ રૂ. ૫૦૦) અને વિદ્યાર્થીમંડળના
સૌથી પહેલા પ્રમુખ શ્રી. અમીચંદ જેમચંદ શાહે રૂ. ૧૨૫) બેટ આપ્યા
તે બદલ મંડળ તેમનું આભારી છે. પરંતુ આટલી રકમમાં આખો સેંટ
આવી શકે એમ નથી. અમારી ઇચ્છા તો એવી છે કે ‘ગાંધી સ્મારક
પુસ્તકાલય’ નામની એક મંસ્થા બની કરવી. તેમાં ગાંધી સાહિત્યનાં
તમામ પુસ્તકો વસાવવાં. ઉપરાંત એ મંસ્થા પૂ. બાપુજીનાં રચનાત્મક
કાર્યો કરનાર એક કેન્દ્ર થઈ પડે. અમારી આ મુરાદ પાર પાડવા પાટણના
દેશપ્રેમી ગૃહસ્થો પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવે એમ ઇચ્છીએ.

કાગળ મેળવવાની મુશ્કેલીના કારણે ગ્રંથ બહાર પાડવામાં ખૂબ વિલંબ થયો છે. ઘણા લાંબા કાળ સુધી રાહ જોવરાવ્યા પછી આ સ્મારક ગ્રંથ આપના હાથમાં મૂકતાં શોક અને હર્ષ બન્ને થાય છે. આઝાદીને ઝંખનારા પૂજ્ય બાપુજીએ આઝાદી તો મેળવી પરંતુ રામરાજ્ય લાવવાની તેમની અંતિમ ઇચ્છા અધૂરી રહી ગઈ ! તેમનો નાશ કરનારો આપણો એક જાતલાઈ પાક્યો એ ઝોછી શરમની વાત છે ? પૂ. બાપુનું સ્મરણ કરતાં આજે પણ આંખો અશ્રુભીની થાય છે. બાપુ ગયાનું અપાર દુઃખ હૈયે હોવા છતાં તેમના જેવા સંત પુરુષના સ્મારક ગ્રંથનું સંપાદન કાર્ય મારા જેવાને હાથે થાય તેને હું મારા અહોભાગ્ય માનું છું.

આ ગ્રંથનો સર્વવશ તેના લેખકબંધુઓને ફાળે જાય છે. તેમાં રહેલી ઉણપો ઉદારભાવે નિભાવી લેશે. આ કાર્યમાં સાથ આપનાર સૌ મિત્રોનો આભારી છું.

નટુભાઈ રાવળ

ગાંધી સ્મારક ગ્રંથના સહાયકો

- ૫૧૧ વિજયકુમાર માધવલાલ ત્રિવેદી
૫૧) જીવણલાલ હમીદદાસ ઓતિયા
૫૧) ડાહ્યાલાલ મથુરદાસ મોદી
૫૧) ગંગાદાસ ઉત્તમલાલ મહેતા
૫૧) ડાહ્યાલાલ નથુશંકર જાની
૩૧) ચંદુલાલ ઠાકરશીલાલ ઠાકરી
૨૫) રસિકલાલ જમનાદાસ પરીખ
૨૫) પ્રતાપચંદ બાઈચંદ સાળવી
૨૫) કાંતિલાલ ગોરધનદાસ દવે
૨૫) કનુભાઈ જીવાચંદ પરીખ
૨૫) મુંદરલાલ વિક્રમદાસ મહેતા
૨૫) બળદેવપ્રસાદ સાંકળેદર આચાર્ય
૨૫) કુલાભાઈ મથુરભાઈ પટેલ
૨૫) હર્ષદલાલ ગીરધરલાલ પટેલ
૨૫) નવનીતલાલ મણિલાલ શાહ
૨૫ બાઈશંકર જોડારામ જાની
૨૫) ભોગીલાલ અમથાલાલ પરીખ
૨૫) ચંદ્રશંકર મણિશંકર આચાર્ય
૨૫) મણિલાલ મૂળચંદ મીસ્ત્રી
૨૫) શિવાભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ
૨૫) નટવરલાલ રામશંકર ઓઝા
૨૫) નગીનદાસ માધવલાલ સાંડેસરા
૨૫) નટુભાઈ રાવળ
૨૨) ડૉ. પં. અબ્બાસગૃહના વિદ્યાર્થીઓ
૨૧) જયંતીલાલ ચંકરલાલ વ્યાસ
૨૦) જેશીંગલાલ જહીલાલ શાહ
૧૧) સરસ્વતીબેન જહુધવાળા
૧૧) વિશ્વામિત્ર નાનાલાલ વૈષ્ણ
૧૧) મફતલાલ કેશવલાલ ખમાર
૧૧) રઘુનાથરાવ યશવંતરાવ પ્રધાન
૧૧) પુરુષોત્તમદાસ શીખાભાઈ શાહ
૨૧) ડાહ્યાલાલ મોતીલાલ વડીલ
- ૧૧) ગિજુભાઈ કેશવલાલ વ્યાસ
૧૧) બળભાઈ લક્ષ્મીભાઈ અમીન
૧૧) ભોગીલાલ જ્યેષ્ઠ સાંડેસરા
૧૧) સુરેન્દ્રલાલ દિંમતલાલ બક્ષી
૧૧) પીતાંબરદાસ દારકાદાસ ગુર્જર
૧૧) દશરથલાલ સાંકળચંદ રાવળ
૧૦) કંચનલાલ લક્ષ્મીભાઈ મોદી
૭) કર્નૈયાલાલ બાઈશંકર દવે
૭) કાંતિલાલ હરિલાલ પટ્ટાઈ
૭) નાથાલાલ મૂળચંદ રાવળ
૬) પટેલ જાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ
૫) રસિકલાલ છોટાલાલ જાની
૫) ઈશ્વરલાલ મણિલાલ દવે
૫) પુનમચંદ નાનાલાલ પટેલ
૫) કાંતિલાલ મોહનલાલ પટેલ
૫) શાંતિલાલ પ્રહલાદજી આરોટ
૫) જીવણલાલ ત્રિભોવનદાસ ત્રિવેદી
૫) આજકૃષ્ણ ગોવિંદ મૂળ
૫) આમુલાલ ચંદુલાલ જાની
૫) કૃષ્ણાલાલ વિદ્યાશંકર દવે
૫) માણેકલાલ ગવડચંદ શાહ
૫) મનહરલાલ અમથાલાલ પંજા
૫) નવીનચંદ મણિલાલ દવે
૫) જોષ્ઠતારામ પુંજીરામ મહેતા
૫) વૃંદાવર્ન મણિલાલ દેવી
૫) રઘુનાથ માધવલાલ આરોટ
૫) વિષ્ણુકુમાર કુબેરલાલ પંજા
૫) કાંતિલાલ હરગોવિંદદાસ વડીલ
૫) નરેન્દ્રલાલ કૃષ્ણલાલ પરીખ
૩) માણેકલાલ હરિલાલ દવે
૨૧) જસવંતલાલ મણિલાલ દાણી

અનુક્રમ

૧ એ બોલ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	૪
૨ નિવેદન	સંપાદક	૭
૩ તારી સત્તા અમારા હૃદય પર કાયમ રહો !	રવિશંકર મહારાજ	૧૫
૪ બાપુજીનું પ્રિય લગ્ન	...	૧૬
૫ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી	ન. મા. રા	૧
૬ બાપુ સ્મરણ	જીગતરામ દવે	૨૭
૭ Maulana Azad's message	...	૨૮
૮ એર સાહેબના આશીર્વાદ	...	૨૯
૯ Congratulation	Dr. Jivraj Mehta	૩૦
૧૦ સફળતાના મંદેશા	...	૩૦
૧૧ બાપુ એટલે સત્ય	વીનોબા ભાવે	૩૧
૧૨ એમની ચરણ લેતાં મને ઓછો આનંદ થયો નથી	અંજુભાઈ પુરાણી	૩૧
૧૩ શાંતિ અને દૃઢ અનુભવો	જીગતરામ દવે	૩૧
૧૪ અમે વીધો! એને	હસિત જૂથ	૩૨
૧૫ ગાંધીજીનું આરક	ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર	૩૩
૧૬ તમારાં જીવન ઉત્તમ બનાવો	મોરારજીભાઈ દેસાઈ	૩૮
૧૭ ગાંધીયુગનો હજી હવે આરંભ થાય છે	કિશોરલાલ મશરૂવાળા	૩૯
૧૮ Object of constructive work	J. C. Kumarappa	૪૨
૧૯ પાવાની ઈંટ બનો	રવિશંકર મહારાજ	૪૫
૨૦ સર્વોદયની ફેળવણી	બબલભાઈ મહેતા	૪૬
૨૧ બાપુ ઇશ્વરનાંએ ઇશ્વર દત્તા	અકબરભાઈ	૪૭
૨૨ રટો ન મુજ મૃત્યુને	ઉમાશંકર નેપી	૫૨
૨૩ દુધમાં સાકરની જેમ બળી જશે	શિવાભાઈ પટેલ	૫૩
૨૪ અખંડ ભક્ત બાપુ	ઉત્તમચંદ સાહ	૫૪
૨૫ મદાતમાજીની પૂજની રીત	રમણિકલાલ મોદી	૫૫
૨૬ ગાંધીમાર્ગને અનુસરો	પુરાતન જૂથ	૫૯
૨૭ ગાંધીજીના જીવનનો બોધપાઠ	વિશ્વદાસ ડાહરી	૬૧
૨૮ વિદ્યાર્થીઓનો કાળો	નાનુભાઈ બારોટ	૬૪

૨૯ એક પત્ર	હેમંતકુમાર	૬૮
૩૦ બાપુ ગયા બાપુ ગયા	સુરેન્દ્ર અધ્યાર	૭૦
૩૧ ગાંધીજી સાથેનો એક પ્રસંગ	મુનિશ્રી સંતબાલજી	૭૧
૩૨ વિશ્વવિભૂતિને સ્મરણાંજલિ	મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	૭૩
૩૩ ગાંધીજીનું મહાત્મ્ય અને તેમની સાચી ચાહતીરી	મુનિશ્રી ન્યાયવિજયજી	૭૫
૩૪ ગાંધીજીએ આપણા માટે શું કયું ?	મણિલાલ મો. ઝવેરી	૭૯
૩૫ બાપુને અંજલિ	ચીમનલાલ જે. શાહ	૮૨
૩૬ પૂણ્ય બાપુજી	અમીચંદલાલ	૮૪
૩૭ હરિજનોના તારણકાર ગાંધીજી	મૂળદાસ બૂ. વૈશ્ય	૮૮
૩૮ સફર સહસા	સુન્દરમ	૯૦
૩૯ યુગાવતાર મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્મારક ફેવું હોવું જોઈએ ?	ઐરિસ્ટર પોપટલાલ ચૂડગર	૯૧
૪૦ અંજલિ	કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૯૮
૪૧ એક અંજલિ	રામનારાયણ વિ. પાંડક	૧૦૦
૪૨ પોથીમાંનાં રીંગણાં	ડૉ. સુમંત મહેતા	૧૦૨
૪૩ વર્ધાયાત્રા	ડૉ. હરિપ્રસાદ ત્ર. દેસાઈ	૧૦૩
૪૪ સમાજમાં સત્યાગ્રહ	રવિશંકર મ. રાવળ	૧૦૬
૪૫ સ્વતંત્રતા તો આવી પણ દવે ?	ડાહ્યાલાલ હી. દેસાઈ	૧૦૯
૪૬ દેવાધિદેવ તથા ચાલી	ડાહ્યાલાલ મો. વડલ	૧૧૫
૪૭ ભક્ષા થવાનું જોખમ ?	યશવન્ત શુક્લ	૧૧૮
૪૮ ગાંધી પચગબર તથા	પુષ્કર ચંદરવાકર	૧૨૧
૪૯ આપણું સત્ય	નગીનદાસ પારેખ	૧૨૩
૫૦ આમાર જીવન આમાર જાની	ભોગીલાલ જ. સારિસરા	૧૨૬
૫૧ અદ્રોહેણ ચ મૂનાનામ્	નાગરદાસ ડા. બાંભણિયા	૧૨૯
૫૨ માનવેન્દ્ર	છોટુલાલ પંડિત	૧૩૧
૫૩ લોકશિક્ષણ	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	૧૩૨
૫૪ હિંદુ ધર્મ અને અમરશહીદ ગાંધીજી	જિતેન્દ્ર જેટલી	૧૩૫
૫૫ મુક્તિ પ્રભાત	' વિદ્યાપતિ રાવ '	૧૩૬
૫૬ લોકસંગ્રહી મહાત્માજી	કેદારનાથજી	૧૪૧
૫૭ બાપુના પથે	ચુનીલાલ પુ. શાહ	૧૪૪

ખાંપુજનું પ્રિય ભજન

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ યશાઇ બાણે દે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે દે.

સકળ લોકમાં સહુને વદે, નિંદા ન કરે કુની દે,
વાય કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની દે.

સમંદ્રિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પર સ્ત્રી જેને માત દે,
જિહ્વા ચક્રી અસત્ય ન ગોણે, પર ધન નવ આલે હાથ દે.

મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, હઠ વૈરાગ્ય જેના મનમાં દે,
રામ નામ શુ તાળી દે લાગી, મુક્તિ તીરથ તેના તનમાં દે.

વણલોભી ને દુષ્ટરહિત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્થી દે,
ભલે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્થી દે.

राष्ट्रपिता गांधीजी

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી

સત્ય અને અહિંસાના જગજૂના મંત્રોને જગત વીસરી ગયું હતું. જગતની તમામ પ્રજાઓ એક બીજા પર સત્તા જમાવવા માટે તલપી રહી હતી. દેરઠેર માનવમંહાર થઈ રહ્યો હતો. પૃથ્વી પર છળકપટ, ત્રાસ અને હિંસાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું હતું. ધર્મનો લય થયો હતો અને માનવ-માત્ર વિનાશને પંથે ધસડાઈ રહ્યો હતો. સર્વત્ર અંધકાર છવાયો હતો. પીડિત જનો પોકારતા હતા, ત્રાહિમામ્. બરાબર એજ સમયે એક યુગપુરુષે અવતાર લીધો. પંથભૂલેલા વિશ્વને તેણે નવો માર્ગ બતાવ્યો, પીડિતાની વહાલે ધાયો અને અહિંસક યુદ્ધ ખેલીને તેમજ દુસ્મનનો હૃદયપલટો કરીને પોતાના હક્કો મેળવી શકાય છે એ અમત્કાર તેણે જગત સમક્ષ કરી બતાવ્યો. હિંદના એ લાડીલા મોહને દેશપ્રેમની એવી સરસ બંસી બગાવી કે હિંદીજનો તેની પાછળ ઘેલાં બન્યાં તેની હાકલને માન આપી કશોડો માણસો પ્રાણ આપવા તૈયાર થયાં. દેશ ખાતર અપાર મંકટ વેઠનાર એ મૂઠી હાડકાના માનવી આગળ રાજ્ય મહારાજાઓ પણ પોતાનાં શિર ઝૂકાવવા લાગ્યા. દોઢસો દોઢસો વર્ષથી હિંદની જાતી પર ચડી ખેડેલા અંગ્રેજોને તેણે એકલે હાથે હાંકી કાઢ્યા. લોહીનું ટીપું પણ પાછા વિના હિંદમાં તેણે મહાન કીર્તિ કરી. એકલા હિંદનોજ નહિ પરંતુ સમસ્ત વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવામાં તેણે પોતાનો સુંદર ફાળો આપ્યો. સત્ય અને અહિંસાનો વિશ્વભરમાં વિજયકંઠ બગાવનાર આ મહાપુરુષ હિંદનો તારણ-હાર અને વચ્ચેગુરુ થઈ પડ્યો. આતંત્ર્ય અને ઐક્યના આ અવતારી પુરુષે અશક્ય ગણાતી હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા એક વાર સાધી બતાવી અને એજ સિદ્ધાંતનું પાલન કરતાં કરતાં તેણે પોતાના દેહનું અલિદાન હસતે મુખે આપ્યું. સ્વરાજ્ય મેળવ્યું પરંતુ હજી તો સમરાજ્ય મેળવવાની તેની અંતિમ ઇચ્છા હતી એટલામાં પોતાનાજ દેશબાંધવના હાથે એ જગદીવડો હોલવાયો ! રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, સાહિત્યપ્રદેશ, એમ એકેએક ક્ષેત્રમાં ધૂમી વળીને તેણે ગાંધીયુગ ફેલાવ્યો. ઇશુ ખ્રિસ્ત અને ગૌતમ બુદ્ધ પછી વિશ્વભરને અજવાળનાર એ માનવરત્ન તે આપણા વહાલા રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી

વીરોની ભૂમિ કાઠિયાવાડના પોરબંદર શહેરમાં-સુદામાપુરીમાં-મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ સં. ૧૯૨૫ ના ભાદરવા વદ ૧૨ ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઓકટોબરની બીજી તારીખે થયો હતો. તેમના વડવાઓ દેશી રાજ્યોમાં દીવાનપદ્ધતિ કરતા હતા. ઓતા ગાંધીએ રાજ્ય મહારાજાઓને નમાવ્યા હતા. એમનાજ પુત્ર કબા ગાંધી પણ જાય એવા નહોતા. તેમણે પોરબંદર, રાજકોટ અને પાંકાનેરમાં દીવાનગીરી કરી હતી. તેઓ ભારે સ્વમાની અને ટેકીલા હતા. રાજકોટના રાજાનું અપમાન કરનાર એક અંગ્રેજ અમલદારની તેઓ સામા થઈ ગયા હતા. કબા ગાંધી એજ આપણા મોહનદાસ ગાંધીના પિતા કરમચંદ ગાંધી. ગાંધીજીનાં માતાનું નામ પૂતળીબાઈ હતું. તેઓ ખૂબ ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં. દેવદર્શને જવું, કથાવાર્તા સાંભળવી અને લીધેલાં વ્રત કાંઈ પણ ભોગે પાર પાડવાં એ તેમનો નિત્યનિયમ હતો. આવાં આદર્શ અને ટેકીલાં માતૃપિતાના ગુણો ગાંધીજીમાં કિતરે એમાં શી નવાઈ ?

ગાંધીજીની સંભાળ રાખવા એક ખાસ બાઈ રાખી હતી. રંભા એનું નામ હતું. ગાંધીજી જ્યારે જ્યારે બીતા ત્યારે રામનામ લેવાનું તે કહેતી. ગાંધીજી રંભા પાસેથી રામનામ શીખ્યા.

૭ વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીને શાળાએ મૂકવામાં આવ્યા. એક વર્ષ પછી તેમના પિતાની બદલી રાજકોટ થઈ એટલે તે પણ રાજકોટ ગયા. ત્યાં ચાર ગૂજરાતી પૂરી કરી તેઓ આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા. શાળામાં પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. ગાંધીજીએ 'કૅલ' શબ્દ ખોટો લખ્યો. શિક્ષકે જોડેના વિદ્યાર્થીમાં જોઈ લેવા તેમને ધસારો કર્યો. ગાંધીજી સમજ્યા કે મારે ખીજા કોઈમાં ન જોવું એમ શિક્ષક કહે છે. ચોરી કરવાનો તેમને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો. પાછળથી શિક્ષકે ઠપકો આપ્યો 'મેં તને ધસારો કર્યો તોયે તું ન સમજ્યો ! સાવ બાધા જેવો છે !' ગાંધીજી કંઈ જ ન બોલ્યા. પોતાના હાથે કંઈ ખોટું કામ ન થયું તે બદલ મનમાં ખુશ થયા.

રાજકોટમાં એક વાર નાટક મંડળી આવી. હરિશ્ચંદ્રનો ખેલ હતો. ગાંધીજી તે જોવા ગયા. સત્યને ખાતર હરિશ્ચંદ્ર રાજા બંગીને ઘેર વેચાયા, તારામનીએ પરધેર પાણી બર્ષા એ દસ્ય જોઈ ગાંધીજીની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ આવી. તેમને વિચાર આવ્યો 'હું પણ રાજા હરિશ્ચંદ્ર જેવો સત્યવાદી થાઉ તો કેવું સાઈ ?'

સાત વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીની સગાઇ થઈ અને ૧૪ મા વર્ષે તેમનું લગ્ન થયું ! તેમનાં પત્ની કસ્તુરબા તેમના કરતાં ૬ માસે મોટાં હતાં. પોતાની અલણ પત્નીને ઘેર બણાવવા સાડે ગાંધીજીએ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તેઓ ન ફાળ્યા. ઘણા પ્રયત્નને અંતે તેઓ કસ્તુરબાને લખતે વાંચતે શીખવી શક્યા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ખરાબ સોખતને લીધે તેમને ચોરી કરવાની ટેવ પડી. દેવું વધી ગયું અને નાણાં આપવા સાડે તેમણે લાઇના કડામાંથી થોડું સોનું કાઢીને વેચ્યું. આ કામ કરતાં શું કરી નાંખ્યું પરંતુ પાછળથી તેમના પગલાવાનો પાર ન રહ્યો. પોતાની ભૂલ સમજાઈ તેથી સઘળી દડકીકત લખીને તેમણે પોતાના પિતા સમક્ષ રજૂ કરી અને કરેલા ગુના બદલ માફી માગી. ચિઠ્ઠી વાંચીને તેમના પિતાને અપાર દુઃખ થયું અને તેમની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ન તેઓ ગુસ્સે થયા ન એક શબ્દ પણ બોલ્યા ! આની અસર ગાંધીજી પર ભારે થઈ. તેમને ખૂબ પશ્ચાતાપ થયો. પિતાએ પુત્રને અહિંસાનો પાઠ આપ્યો.

થોડા સમય પછી તેમના પિતા બીમાર થયા. ગાંધીજી તેમની ખડે-પગે સેવા હિંદાવવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના અંતકાળ સમયે તેઓ પામે રહી ન શક્યા તે બદલ તેમને ખૂબ દુઃખ થયું.

૪ સ. ૧૮૮૭ ની સાલમાં તેઓ મૅટ્રિક પાસ થયા અને ભાવનગરની શામળદાસ કૉલેજમાં જોડાયા. એટલામાં તેમના કુટુંબના એક સલાહકાર માવજી દવે ઘેર આવ્યા અને પૂછ્યું મોહનદાસ ક્યાં બણે છે ? માતૃશ્રીએ જવાબ આપ્યો ‘ ભાવનગર કૉલેજમાં. ’ દવેજી બોલી જોડ્યા ‘ મારે એને કૉલેજમાં બણાવવો નથી. મારે તો એને ઍરિસ્ટર બનાવવો છે. ઍરિસ્ટર થશે તોજ એના પિતાની ગાદી સાચવી શકશે. ’

માવજીભાઈએ ગાંધીજીને પૂછ્યું ‘ તારે વિલાયત બણવા જવું છે ? ગાંધીજી આ સાંભળી ખુશ થયા. તેમણે તરતજ હા પાડી. જિગતા જુવાનને પરદેશ જવાની વાત કેમ ન ગમે ?

વિલાયત જવાની તૈયારી થવા લાગી. મોટા ભાઈએ ખર્ચની વ્યવસ્થા કરી નાખી. પણ પોતાની છાતી આગળથી દીકરાને દૂર કરવો માને કેમ

પાલવે ? માવજીભાઈએ તેમને સમજાવી લીધાં ‘આપણે મોહનદાસ પાસે ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાની છે પછી તો તમને કંઈ હરકત નથીને ?’ માતૃશ્રી સંમત થયાં. ગાંધીજીએ ત્રણ પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. માંસ, મદિરા અને સ્ત્રી સંગથી દૂર રહેવું. રાજકોટનો એક વિદ્યાર્થી વિલાયત ભણવા ન્નય છે એ સાબળી સૌ ખુશ થયાં. હાઈસ્કૂલમાં મેળાવડો થયો. ગાંધીજીને માનવજી આપવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે તેઓ મોટાભાઈ સાથે મુંબઈ ગયા.

ચોમાસામાં દરિયો તોફાની હોય છે એટલે કારતક માસમાં વિલાયત જવું એવું નક્કી થયું. એટલા દિવસો મુંબઈમાં ગાળવાના ગાંધીજી માટે ભારે થઈ પડ્યા. એટલામાં નાતવાળાઓને ખબર પડી કે ગાંધીજી વિલાયત ન્નય છે, તેમણે કહ્યું ‘તું જઈશ તો તને નાતજહાર મૂકીશું.’ ગાંધીજી પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યા. તેમને નાતજહાર મૂકવામાં આવ્યા છતાં તેઓ ન ડગ્યા તે નજ ડગ્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે તેઓ વિલાયત ગયા.

વિલાયતમાં ગયા પછી સરકારમાં તો તેમને ફાવવા ન માંડ્યું. અજાણ્યો મુલક, ખોરાક, પહેરવેશ, રીતભાત બધું નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ખાત્ર કરીને તેમને ખાવાની અડચણ બહુ પડી. પ્રતિજ્ઞા પાળવા જતાં તેમને અર્ધા બૂખ્યા રહેવું પડ્યું. માંસાહાર કરતા ન હોવાથી ત્યાંના લોકો તેમને જંગલી તરીકે ગણવા લાગ્યા. તેમને આ વાત ખૂંચવા લાગી. તેમણે ખોરાક સિવાય બીજી બધી રીતે સખ્ય તરીકે ગણાવવા પ્રયત્ન કર્યો. કપડાં નવાં શીવડાવ્યાં. નાચ-ગાન શીખવા માંડ્યું. વાયોલીન ખરીદ્યું. આમ-અંગ્રેજી સમાજમાં ભળવા સારૂ તેમણે પાણીની માફક ધૈર્ય ખર્ચવા માંડ્યા.

એક દિવસ તેમના હાથમાં એક ચોપડી આવી. તેને વાંચતાંજ તેમની આંખ ઉઘડી ગઈ. એમને વિચાર આવ્યો ‘હું આ બધું શું કરી રહ્યો છું ? મારે ક્યાં વિલાયતમાં જ-મારો કાકો છે ? હું તો અહીં ભણવા આવ્યો છું. મારા ઉપર માફ આપું ધર મીટ માંડીને બેઠું છે. મારે ગુણથી સારા દેખાવું બેઠવું. કપડાંના દારાથી નહિ.’ કોઈ સત્ય વસ્તુ સમજાય કે તરતજ તેનો અમલ કરવો એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતો. તેમણે તરતજ સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ પોતાનો બધોજ દારો દૂર કર્યો. નકામી વસ્તુઓ દાડી નાખી. પાછળે પાછો દિસાગ રાખવા લાગ્યા. ન્યાં જવું હોય ત્યાં પગે

આલીનેજ જવા લાગ્યા. ખોરાકમાં પણ ભારે ફેરફાર કર્યો. હવે બીજું બધું બૂલી ગયા. માત્ર વિદ્યાભ્યાસ એજ એમનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યું.

વિલાપત જનારા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ વળે ભાગે પરજોલાજ હોય છે છતાં તેઓ કુંવારા છે એવો દોંગ ત્યાં જઈને આદરે છે. ગાંધીજી પણ આ લાલચમાં ફસાયા. ઈંગ્લંડને કિનારે ધ્રાષ્ટન નામનું એક બંદર છે. ત્યાંની એક હોટલમાં ગાંધીજીને એક ડોશીમાનો પરિચય થયો. પછી તો દર રવિવારે ગાંધીજી એ ડોશીમાને ઘેર જવા લાગ્યા. ડોશીમા તેમની સરમ મુકાવે અને જીવાન સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ સાથે ગાંધીજીને વધુ પરિચય થયો. બન્ને સાથે ફરવા જાય, એકાંતમાં વાર્તા વિનોદ કરે અને આનંદ કરે. ડોશીમાને લાગ્યું 'આ બન્ને જાણ પરગી જાય તો કેવું સાઈં?'

ગાંધીજી મનમાં વિચારતા હતા. 'આ જૂઠાણું ક્યાં સુધી ચાલશે? હું પરજોલો છું એ વાત આ લોકો જાણશે ત્યારે તેમને કેવું લાગશે? મારે પહેલેથીજ આ વાત કરી દેવી જોઈતી હતી.' આમ વિચારી બધી સફીકત દર્શાવતો એક લાંબો પત્ર તેમજો ડોશીમા પર લખ્યો અને બન્નેની માફી માગી.

ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના જુનની ૧૦ મી તારીખે ગાંધીજી ઍરિસ્ટર બનીને લિંદ પાછા આવ્યા. માતાના મૃત્યુસમાચાર સાંભળીને તેમને ખૂબ લાગી આવ્યું છતાં કાઠી જાતી કરી કામે લાગ્યા અહીં આવી તેમજો વફીલાત શરૂ કરી પરંતુ સત્યને વરેલા એ આત્માને આ ધંધામાં ન કાન્યું. મુંબઈમાં ન ફાવવાથી તેઓ રાજકોટ ગયા.

કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજ્યોની ખટપટમાંથી ગાંધીજી છૂટવા ઇચ્છતા હતા એટલામાં પોરબંદરની એક મેમણ પેઢીનું આમંત્રણ આવ્યું. 'અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. ત્યાં અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. જ લાખ રૂપિયાનો દાવો છે અમે મોટા મોટા વફીલ ઍરિસ્ટરો રોકેલા છે. અમારો કેસ તમે અમારા જોરા વફીલોને સમજાવો તો અમારું કામ સરળ થઈ પડે. એક વર્ષનું કામ છે. જવા આવવાનું પહેલા વર્ગનું ભાડું, ખાંચાખર્ચ, ઉપરાંત રૂપિયા પંદરમો આપીશું.'

ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો, આ કાંઈ વફીલાત ન કહેવાય, આ તો

નોકરી ગણાય. છતાં નવો મુલક જેવા મળશે, પંદરસો રૂપિયાની લાઇને મદદ થશે એ વિચારે તેઓ ત્યાં જવા સંમત થયા.

મુંબઈથી તેઓ નાતાલ જવા ઉપડ્યા. હિંદી મંદાસાગરમાં ૧૩ દિવસ ગાળ્યા પછી પહેલું બંદર લામુ આન્યું. ગાંધીજીના દોસ્ત ખની ગયેલા કપ્તાને કહ્યું ‘આ બાફ દગાખોર છે, વહેલા પાછા વળજો.’ ગાંધીજી ગામમાં ફરી આવીને હોડીમાં બેસી સ્ટીમર પર આવવા નીકળ્યા. બારામાં ભરંતી હતી, હોડીમાં ભાર ધણો હતો, તાણ એટલી બધી હતી કે હોડીનું દોરકું સ્ટીમરની સીડી સાથે કેમે ક્યું બધાયજ નહિ. એમ કરતાં સમય થઈ ગયો. સ્ટીમર ઉપડવાની સીડી થઈ. ગાંધીજી ગભરાયા. પેલો કપ્તાન બોલો બોલો આ બધું જોતો હતો. તેણે સ્ટીમરને રોકી. ગાંધીજીએ મછવો ભાડે કર્યો. એ મછવાવાળાએ હોડીમાંથી તેમને બચાવી લીધા. સ્ટીમરની સીડી ઉપડી ગઈ હતી તેથી દોરકા વડે ગાંધીજીને ઉપર ખેંચી લીધા ને સ્ટીમર ચાલતી થઈ. બીજા ઉતાડેઓ રહી ગયા. ગાંધીજીએ ઈશ્વરનો આભાર માન્યો.

લામુથી મોઆસા, ત્યાંથી જંગલાર અને મોઝાંબિક થઈને તેઓ નાતાલ આવી પહોંચ્યા નાતાલના ડરબન બંદરે અબ્દુલ્લા શેઠ તેમને લેવા આવ્યા. શરૂઆતમાં ગાંધીજીની સાહેબશાહ રહેણીકરણીથી શેઠ ભડકી ગયા પરંતુ તેમની સમ્બાધ, પ્રમાણિકતા અને નિખાલસતા જોઈ તેઓ તેમના પર પ્રસન્ન થયા.

આફ્રિકામાં એક પછી એક જનતા બનાવોએ ગાંધીજીના જીવનમાં ભારે પલટો આવ્યો. તેઓ એક દિવસ કચેરીમાં ગયા. ન્યાયાધીશ તેમની સામે બેઠે રહ્યા અને પૂછ્યું, ‘કુલી વકીલ છો? ઉતારો પાવડી.’ આ અપમાનથી ગાંધીજીને લાડોલાડ લાગી આવ્યું. તેઓ ક્રાઈ હોડી ચાલ્યા ગયા પરંતુ પાવડી ન ઉતારી તે નજ ઉતારી.

ગાંધીજી એક-વખત રેલગાડીમાં ડરબનથી પ્રિટોરિયા જતા હતા. પહેલા વર્ગની ટિકિટ લીધી હતી. રાંતે નવ વાગે મેરિત્સબર્ગ સ્ટેશન આવ્યું. એક ગેરએ ગાંધીજીને પહેલા વર્ગમાં બેઠેલા જોયા. તેને આશ્ચર્ય થયું ‘આ કુલી પહેલા વર્ગમાં ક્યાંથી ઘૂસી ગયો?’ તે જઈને સ્ટેશન માસ્તરને જોડાવી આવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે ગાંધીજીને કહ્યું ‘ઉતારો. તમારે

હેલા ડાખામાં જવાનું છે ' ગાંધીજી કહે ' મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે હું અહીંજ બેસી રહીશ. બીજે કાંઈ ઠેકાણે જવાનો નથી. ' સિપાઈએ આવી તેમને હાથ પકડી હેડા ઉતાર્યા. તેમનો સામાન બોંય કંકો દીધો. ગાંધીજી સામાનને અડક્યા નહિ કે બીજા ડાખામાં બેઠા નહિ. ગાડી ઉપડી ગઇ. આખી રાત સંખત ઠંડીમાં ઠૂંઠવાઈ ગયા. તેમણે પોતાના શેડને અને રેલવેને તાર કર્યા. ગામમાંથી શેડના માણસો દોડી આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા ' આવું આવું તો અમે રોજ સહન કરીએ છીએ. એમાં શું થઇ ગયું ? પૈસા કમાવા ને સ્વમાન સાચવવું એ બે શી રીતે બની શકે ? ' ગાંધીજી પોતાના નિશ્ચયમાં મક્કમ રહ્યા. રેલવે કંપનીનો તાર આવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરે જાતે આવીને તેમને પહેલા વર્ગના ડાખામાં બેસાડ્યા. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની ક્ષેત્ર થઇ.

ગાડી બીજે દિવસે સવારે આર્લ્સટાઉન પહોંચી. ત્યાંથી બેહાનિસ ગર્ગ જવા સારૂ સિગરામમાં બેસવાનું હતું. ગાંધીજીને સિગરામમાં બેસવા દેવાની પહેલાં તો ના પાડી. પછી તેમને ગાડી હાંકનાર પાસે બેસવા દીધા. થોડી વાર પછી સિગરામના માલિકને બહાર બેસવાની ઇચ્છા થઈ એટલે તેણે ગાંધીજીને કહ્યું ' હાંકનારના પગ પાસે બેસ ' ગાંધીજીએ ત્યાં બેસવાની ના પાડી એટલે પેલા માલિકે તેમના પર તમાચાનો વરસાદ વરસાવ્યો, ગડા પાટુ મારવા લાગ્યો અને બાવડું ઝાલીને ખેંચવા લાગ્યો. ગાંધીજીએ સિગરામના સળિયાને જોરથી પકડી રાખ્યો. એટલામાં ગાડીમાં બેઠેલો એક જથ્થુ બોલી બોલ્યો ' શા માટે બિચારાને મારે છે ? ત્યાં ન બેસાડવો હોય તો અહીં મારી પામે બેસાડ. ' સિગરામનો માલિક આખરે થાક્યો. ગાંધીજીએ માર ખાધા છતાં પણ પોતાની જગો ન છોડી તે નજ છોડી

ગાંધીજી જેમ તેમ કરીને ટ્રિટોગિયા પહોંચ્યા. અખંદુલા શેડના વકીલને મળ્યા. આખોય કેસ તેને સમજાવ્યો. ઘરગેજે પતાવટ થતી હોય તો શું ખોટું એમ પણ પૂછ્યું. ગોરા વકીલે હા પાડી. અખંદુલા શેડ અને તૈયબજી શેડ બન્ને નજીકના સગા હતા તેઓ નાદક કેટ્ટે ચડીને હેરાન થતા હતા. ગાંધીજીએ બન્ને પક્ષને સમજાવવા અથાક પ્રયત્ન કર્યા. અંતે બન્ને પક્ષે પંચનો સુદાદો ઝીકારવા સંમતિ આપી. ગાંધીજી જે કામે આક્રિષ્ટ ગયા હતા તે તેમણે કત્તેહમંદ રીતે પાર પાડ્યું.

કેસનું કામ પતી ગયું. ગાંધીજી ત્યાંથી પાછા ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. અબ્દુલ્લા શેઠે તેમને વિદાયમાન આપવા સારૂ એક મોટા મેળાવડો કર્યો. એટલામાં નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓને સભ્ય ચૂંટવાનો જે હક્ક હતો તે ત્યાંની સરકારે ચૂંટવી લીધો. સૌ વિચારમાં પડ્યા. હવે શું કરવું? આ બાબતમાં આપણને કાણું દોરશે? બધા બોલી ઊઠ્યા ‘અબ્દુલ્લા શેઠ! ગાંધીભાઈને રોકી રાખો. તેઓ કહેશે તે રીતે આપણે લડત લડીશું.’ સૌના આગ્રહને વશ થઈ ગાંધીજી એક માસ માટે રોકાઈ ગયા.

હિંદીઓના ચૂંટણીના હક્કની વાત ગાંધીજીએ સૌને સમજાવી. તેનો વિરોધ કરવા એક અરજી ઘડી કાઢી. રાતોરાત તેની નકલો થઈ ગઈ. સહીઓ લેવા નાતાલના ખૂણે ખૂણે સૌ ફરી વળ્યા. ગાંધીજીએ આ કામ પાછળ તનનોડ મહેનત લીધી. હિંદ અને પરદેશમાં આ અરજીની નકલો મોકલી આપી. આરે બાજુ તેનો નેરશોરથી પ્રચાર શરૂ કર્યો.

ઘણાને લાગ્યું ‘આ કામ કંઈ ઝટ પતે તેમ નથી. ગાંધીભાઈએ અહીં વધુ રોકાવું જોઈએ.’ સૌએ આગ્રહ કર્યો. ગાંધીજીએ ત્યાં વકીલાત કરવાની સર્નદ મેળવી. સૌએ તેમને સાથ આપ્યો. એક માસને બદલે એક વર્ષ સુધી તેઓ ત્યાં રોકાઈ ગયા.

ગાંધીજી એક વાર ફરવા નીકળ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રમુખના બંગલા આગળ થઈને તેઓ જતા હતા ત્યાં તે બંગલાના ચોકિયાતે પાછળથી તેમને ધક્કો અને લાત મારી પાડી નાખ્યા. એટલામાં ગાંધીજીનો ઝાળખીતો એક ગારે સિપાઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે કહ્યું ‘ગાંધીભાઈ, તમે આ ચોકિયાત પર કેસ માંડો. હું જાતે સાક્ષી આપવા આવીશ.’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘એમાં ચોકિયાતનો શો દોષ? આ પગથી પર’ કાળો માણસ ન ચાલી શકે એવો કાયદો કરનારજ દોષપાત્ર કહી શકાય. મારે કેસ માંડવો નથી.’ પેલો ચોકિયાત સરમાઈ ગયો અને તેણે ગાંધીજીની માથી માગી.

આમ ગાંધીજીએ ડગલે ને પગલે હિંદીઓની બચત કરવા માટે રંગબેદની નીતિથી તેમનો અંતરાતમા કકળા જાડ્યો. હિંદીઓના હક્કોનું રક્ષણ કરવાની તેમની દરજ્જા થઈ પડી. આફ્રિકાની ગેરી સરકાર હિંદીઓને ‘લડખૂટ’ કરતી હતી એ તેમનાથી સહન ન થયું. તેનો સામનો કરવા સારૂ

ઇ. સ. ૧૮૯૪ માં તેમણે 'નાતાલ ઇન્ડિયન ટ્રેડિસ' નામની સંસ્થા સ્થાપી. નાતાલની સરકારે હિંદી કુલીઓ પર વાર્ષિક ૨૫ પૌંડનો કર નાખવાનો વિચાર કર્યો. ગાંધીજીએ તેની સામે જખ્ખર ઝુખેશ ઉઠાવી. પરિણામે એ કર ૨૫ ને બદલે ૩ પૌંડ થયો.

હવે આફ્રિકા તેમનું કાર્યક્ષેત્ર થઇ પડ્યું. તેઓ પોતાના કુટુંબને લેવા હિંદ આગ્યા. અહીં આવીને તેમણે આફ્રિકાનાં દુઃખોનું વર્ણન ઠેરઠેર કર્યું. ગામેગામ સભાઓ ભરી, ભાષણો કર્યાં, હેન્ડબીલો બહાર પાડ્યાં, અને તંત્રીઓને મળ્યા. આમ આફ્રિકાના પ્રશ્નને તેમણે ખૂબ અગત્યનો પ્રશ્ન બનાવી દીધો અને હિંદીઓનો સાથ મેળવ્યો.

જોટલામાં નાતાલથી અબ્દુલ્લા ગેડનો તાર આવ્યો : 'જલદી પાછા ફરો.' ગાંધીજીએ વિચાર કર્યો 'કાંઇક જરૂરી કામ હશે. નહિ તો અબ્દુલ્લા શેક તાર ન કરે.' તેઓ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયા. કુટુંબ સાથે 'કુરલેન્ડ' નામની સ્ટીમરમાં ઉપડ્યા. સાથે 'નાદરી' નામની બીજી સ્ટીમર પણ હતી. બન્નેમાં મળી કુલ ૮૦૦ ઉતાર્યો હતા.

ડરબનના ગોરાઓ ગાંધીજી પર ખિન્ન થઇ ગયા હતા. ગાંધીજીએ આફ્રિકા વિશે હિંદમાં કરેલો પ્રચાર તેમને ખૂબ તો હતો. તેમણે સભા ભરી નક્કી કર્યું : 'ગાંધીએ હિંદમાં જઇને આપણને ઉતારી પાડ્યા છે. એ સ્ટીમર ભરીને તે હિંદીઓને નાતાલમાં વસાવવા માટે લાવે છે. ગાંધી આપણો દુશ્મન છે. તેને પાછો કાઢો. છતાં આવે તો એને પૂરે કમે.'

ગાંધીજીની સ્ટીમર મુંબઈથી સીધી નાતાલ બંદરે જઇને અટકી. મુંબઈમાં એ વખતે મરફી ચાલુ હતી જોટલે સ્ટીમરને પાંચ દિવસ મુઠ્ઠી ક્વોરન્ટાઇનમાં રાખવાનો હુકમ થયો પાંચને બદલે પંદર દિવસ થયા છતાં તેને રજા ન મળી. કારણ ડરબનના ગોરાઓ તોફાને ચડ્યા હતા. તેમણે સ્ટીમરના ઉતાર્યોને ધમકી આપી 'પાછા જાઓ નહિ તો સ્ટીમર હુબાડી દઇશું.' ગાંધીજીએ સૌને હિંમત આપી આખરે ત્રેવીસમા દિવસે સ્ટીમરને કિનારે લાવવાની રજા મળી. ઉતાર્યો ઉતરવા લાગ્યા. ગાંધીજી ઉતરવા જાય છે ત્યાં સદેશો આવ્યો 'ગાંધીજી અને તેમના કુટુંબને સાંજે ઉતારજો. ગોરાઓ તેમની સામે ખૂબ હિંદસાઈ ગયા છે.

તેમનો જન સમયમાં છે. સાંજે અમારો માથુસ આવીને તેમને ઉતારી જશે ' ગાંધીજીએ આ વાત માન્ય રાખી.

થોડા સમય પછી અબ્દુલ્લા શેઠના વકીલ લોટન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું ' તમે શહેરમાં અંધારી રાતે જાનામાના પેસી જાઓ એ મને જરાયે ગમતું નથી. ' ગાંધીજી જવા તૈયાર થયા. કસ્તુરબા અને બાળકોને ગાડીમાં સ્વાંના કર્યા. નીડર ગાંધીજી પેલા ગોરા વકીલ સાથે કૂચકદમ કરતા કરતા શહેરમાં ચાલવા લાગ્યા. અંગ્રેજ બાળકોએ ગાંધીજીને જોળખી કાઢ્યા. તેમણે ખૂબ મારી ' ગાંધી, ગાંધી. ' અને જોતજોતામાં ગોરા લોકાનાં ટોળેટોળાં મારો, મારો, કરતાં આવી પહોંચ્યાં. ગાંધીજીને વકીલથી છૂટા પાડ્યા. તેમના પર ઈડાં અને પથરાનો વરસાદ વરસાગ્યો ગડદા પાદુનો સુમાર ન રહ્યો. દાઝ ચડાવી ચડાવીને ' પડખામાં ફોંસા મારવા લાગ્યા ગાંધીજી એક બારીનો સળિયો ઝાલ્યો આંખો ચીંચી મૂઠ માર સદન કરવા લાગ્યાં. એટલામાં એક પોલીસ અધિકારીની પત્નીની નજર ગાંધીજી તરફ ગઈ તે દોડી આવી અને જીલમગાર ટોળાંના ત્રાસમાંથી તેણે તેમને બચાવી લીધા ગાંધીજી પોતાના ઉતારે પોલીસ પહેરા હેડળ પહોંચી ગયા. ગોરા લોકોનું ઉત્ક્રાંચેલું ટોળું તેમની પાછળ પાછળ ત્યાં આવી પહોંચ્યું. તેઓ ખૂબ પાડવા લાગ્યા ' ગાંધીને અમને સોંપી દો. નહિ તો તમારું ઘર સળગાવી મૂકીશું. ' એટલામાં પોલીસ અધિકારી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે ગાંધીજીને હિંદી સેનિકનો પોશાક પહેમવીને ત્યાંથી બીજો રથળે સહીસલામત ખસેડી દીધા. પેલાં ટોળાંને કહ્યું ' તમારો શિકાર છટકી ગયો. ' પહેલાં તો તેમણે સાચું ન માન્યું પરંતુ તેમાંના એ જળે તેની ખાતરી કરી ત્યારે ધીમેધીમે સૌ વિખરાઈ ગયા.

બીજો દિવસે ત્યાંના પ્રધાને ગાંધીજીને બોલાવ્યા અને કહ્યું ' એખર લેનનો મારા પર સદેશો આવ્યો છે કે મારે તમને ન્યાય અપાવવો. તમને મારનારામાંથી તમે જેને જેને જોળખતા હો તેની સામે કેસ માંડો. ગાંધીજીએ કહ્યું ' મારે કાષ્ટની સામે કેસ કરવો નથી. વાંક તેમનો નથી તમારો પોતાનો છે, તમારી સરકારનો છે. ' પેલો પ્રધાન આ જવાબ સાંભળી દરીંગ ગયો.

આરિક્ષમાંથી દિંદીઓનો વેપાર જૂંટથી લેવા અને તેમનો પગ દાઢવા

નાતાલની ધારાસભામાં બે કાયદા આવ્યા હતા. એ જુલમી કાયદાની સામે લડવા સારૂ ગાંધીજીને અહીં તાજડતોજ બોલાવ્યા હતા. ગાંધીજી જીવલેણ હુમલામાંથી સાબળ થયા કે તરતજ તેમણે આ પ્રશ્ન હાથમાં લીધો. એ કાયદાનો તેમણે બારીકીથી અભ્યાસ કર્યો બધા હિંદીઓને ત્યાંથી પહેર્યે કપડે લાગવું પડશે એ સમજાવ્યું. એ કાયદાને જુદી જુદી ભાષાઓમાં છપાવીને લોકોમાં છૂટથી વહેંચ્યો. નાતાલના હિંદીઓની આ લડતનો પડથો વિદાયત સુધી પહોંચ્યો. જન્મે કાયદા રદ થયા. લોકોના આનંદનો પાર ન રહ્યો ગાંધીજીની લડત ફતેહ પામી.

એ સમય દરમિયાન ત્યાં બોચર યુદ્ધ થયું. ગાંધીજીએ ૧૧૦૦ માણસો સાથે ધાયલ થયેલા સૈનિકોની સેવા કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું પોતાને થેર પણ અનેક બીમાર માણસોને રાખતા અને તેમની પ્રેમપૂર્વક ચાકરી કરતા. આવાં આવાં સેવાકાર્યોથી તેમની ખ્યાતિ ચારે બાજુ ફેલાઈ ગઈ.

ગાંધીજીએ દેશમાં જવાની રજા માગી. શરૂઆતમાં તો સૌએ ના પાડી પરંતુ જ્યારે તેમણે પોતાનાં કારણો દર્શાવ્યાં ત્યારે એક વર્ષમાં પાછા આવવું એ શરતે તેમને રજા મળી.

ગાંધીજીને ભારે વિદાયમાન આપવામાં આવ્યું. ઠેરઠેર તેમના માનમાં સભાઓ ભરવામાં આવી. માનપત્રો અપાયાં સોના-ચાંદી અને હીરા-મોતીની કીમતી બેટો આપવામાં આવી. એક મિત્રે તો સાડા સાતસો રૂપિયાનો હાર કરાવી કસ્તુરજાને બેટ આપ્યો. ગાંધીજીને એ રાતે જીંઘ ન આવી. તેમને થયું 'સેવાનો જલ્દો હોતો હશે? મને આ બેટો ન ખપે.' તેમણે કસ્તુરજાને આ વાત સમજાવી. કસ્તુરજાએ જુલાતા દિલે મંમતિ આપી. આવેલી બેટોની વ્યવસ્થા કરવા એક ટ્રસ્ટ નીમાયું અને 'સેવકાથી બેટ ન લેવાય' એ મૂત્ર જાણીતું થયું.

ઇ. સ. ૧૯૦૨ ની સાલ હતી. કલકત્તામાં મહાસભા ભરાણી હતી. પ્રમુખ તરીકે દીનશા વાચ્છા હતા ગાંધીજીએ અહીં આવી પહેલું કામ મહાસભામાં હાજરી આપવાનું કર્યું. એ જમાનાની મહાસભા એટલે વર્ષે ભરાતો બે ત્રણ દિવસનો મેળો. એ દિવસોમાં સૌ ભેગા થઈ ઠરાવ, ભાષણો, ચર્ચા વગેરે કરી વિખરાઈ જાય. ફરી પાછા વર્ષે મળે. સ્વયંસેવકો સોપેલું

કામ કરવામાં બેઠરકારી જતારે. અતિનિધિઓ તો ગણે કામની જાનમાં આવ્યા હોય એમ સ્વયંસેવકોને એક પછી એક હુકમ હોવા જ કરે. આલડછેટનું તૂટ દેરદેર નજરે પડે. દરેકનાં રસોડાં ભૂંડાં ગંદકીનો તો પાર નહિ પાપખાનાં એવાં ગંધાપ કે તેની પસિથી નીકળી પણ ન શકાય ગાંધીજીથી આ બધું સહન ન થયું. તેમણે સ્વયંસેવકનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સ્વયંસેવક કહે 'એ કામ માફ નહિ. એ તો લાગીનું કામ.' ગાંધીજીએ જાને બોધારો લંછને જાળવે સાફ કરી નાખ્યું. બીજે દિવસે કામએ ઓશરી બગાડી. ગાંધીજી તે પણ સાફ કરી આવ્યા. સ્વયંસેવકોને આ જોઈ ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેમને લાગ્યું 'આ કામ ભૂદીજી પ્રકૃતિનો માનવી મદાસલામાં દાખલ થયો લાગે છે.'

મદાસલાની ઓફિસમાં જઈને ગાંધીજીએ કામની માગણી કરી. આવા કાટ પાટલન પહેરેલા ગૃહસ્થને શું કામ આપણું તે વિશે મંત્રીશ્રી મૂંઝાયા. તેમણે કહ્યું 'અહીં તો કારકુનનું કામ છે.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'તમે જે કામ સોંપશો તે કરવા તૈયાર છું. મારે તો મદાસલાની સેવા કરવી છે.' તેમને ટપાલનો ઢગલો સોંપવામાં આવ્યો. ગાંધીજીએ થોડાજ સમયમાં એ કામ પતાવી દીધું અને બીજા કામની માગણી કરી. આ ભુવાનની કામ કરવાની ધગશ, ઝડપ, અને કુશળતા જોઈ મંત્રી ખુશ થઈ ગયા અને તેને સાબાશી આપી. પરંતુ પાછળથી તેમને ખબર પડી કે એ તો આફ્રિકામાં બારે સેવા બજાવનાર ગાંધીજી હતા ત્યારે તેમના જેવા માણસને કારકુનનું કામ સોંપવા બદલ તેમણે પોતાની દિલગીરી દર્શાવી.

મુંબઈના બેતાજ બાદશાહ ફિરોજશા મહેતાને ગાંધીજી મળ્યા. આફ્રિકાનાં દુઃખો વિશે તેમને વાત કરી. તેમણે કહ્યું 'આફ્રિકા વિશે એકાદ ઠરાવ કરીએ, તમને બોલવા માટે થોડો સમય આપીએ, બીજું શું થઈ શકે?' ગાંધીજીએ કહ્યું 'મદાસલા ધારે તો આફ્રિકા વિશે બધું કરી શકે.' મદાસલાની ખુદી બેઠકમાં આફ્રિકાનો ઠરાવ આવ્યો. ગાંધીજીનું નામ બોલાયું. તેમણે આફ્રિકાની હાડમારીઓનો સલાજનોને ખ્યાલ આપ્યો. દબ્બુ પાંચ મિનિટ તો પૂરી થઈ નથી ત્યાં તો પ્રમુખની ઘંટડી વાગી. ગાંધીજી પોતાને જે કહેવાનું હતું તે કહીને તરતજ બેસી ગયા.

મદાન દેસબક્ષ ગોખલેને ગાંધીજી પોતાના ગુરુ તરીકે ગણતા હતા.

ગાંધીજીનું સાદું, સરળ અને ત્યાગમય જીવન જોઈ ગોખલે તેમના પર પ્રસન્ન રહેતા હતા. ગાંધીજીને પોતાના લાઠ સમાન ગણતા હતા. ગાંધીજી કલકત્તા આવ્યા ત્યારે ગોખલેએ તેમને પોતાને ત્યાં એક માસ આગ્રહ કરીને રાખ્યા. ગુરુશિષ્યની આ જોડીએ આગળ જતા હિંદની ભારે સેવા બજાવી.

ગાંધીજી એક વાર કલકત્તામાં કાલિમાતાનું મંદિર જોવા ગયા. માર્ગમાં બલિદાન માટે આણેલાં ઘેટાંનું ટોણું દીકું લિખારીઓની લાંબી કતાર જમી હતી. મંદિરની અંદર લોહીની નદીઓ વહેતી હતી. આ દૃશ્ય જોઈ ગાંધીજીની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તેઓ અકળાઈ જડ્યા. ભગવાન બુદ્ધના વારસદારથી આ કતલ જોઈ ન ગઈ. દર્શન કર્યા વિના તેઓ ત્યાંથી ભાગી ગયા.

ગાંધીજીએ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી કરવાનો વિચાર કર્યો. કલકત્તાથી રાજકોટની ટિકિટ લીધી. ડબ્બામાં માણસો ઘેટાંની જેમ ખીચોખીચ ખડકાયાં હતાં. ગંદકીનો પાર નહોતો. પાવખાનાનું તો પૂછવું જ થું ? મુસાફરો પણ જ્યાં બેસે ત્યાંજ થૂંક, કચરો નાખે, રાડો પાડે અને ખીડીઓ ખી ધુમાડાના ગોટગોટા કાઢે. આવો અનુભવ લેતા લેતા ગાંધીજી રાજકોટ આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી તેઓ મુંબઈ ગયા.

મુંબઈમાં આવીને તેમણે કોટમાં ઑફિસ રાખી. ગિરગામમાં ઘર રાખ્યું. જોટલામાં તેમના પુત્ર મણિલાલને સખત 'તાવ આવવા માંડ્યો. સનેપાત શરૂ થયો. દાકતરે કહ્યું 'હવે દવા કામ નહિ આપે. ઇંડાં અને મરઘીનો મેરવો આપવો પડશે.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'અમે અનાદારી છીએ. અમને આમાંથી એક વસ્તુ ન ખપે. બીજો કોઈ ઉપાય હોય તો બતાવો.' દાકતર કહે 'ઘણાં હિંદુ કુટુંબો મારી સલાહ માની આ વસ્તુ લે છે. તમને શો વાંધો છે ? એમ નહિ કરો તો દીકરો ગુમાવી બેસશો.' ગાંધીજી કહે 'ભગવાને ધાર્યું' હશે તે થશે; પણ તમારા ઉપચારની મારે હવે જરૂર નથી. મને મારો પાણીનો પ્રયોગ અજમાવી જોવા દો.' ગાંધીજીએ એક પછેડી બીની કરીને મણિલાલને વીંટાળી દીધી. ઉપર ગરમ કામળા જોડાડ્યા. થોડા સમય પછી ખૂબ પરસેવો છૂટ્યો. તાવ ધીમે પડ્યો અને

છેવટે ઉતરી ગયો. આલીસ દિવસ સુધી તેને દૂધ, પાણી અને ફળ ઉપર રાખ્યો. આખરે મણિલાલ સામે થયો અને ભગવાને ગાંધીજીની લાજ રાખી.

ગિરગામનું ઘર ભેગવાળું હતું તેથી તેમણે સાંતાક્રુઝમાં રહેવાનું રાખ્યું. આ વખત તેમની વકીલાત ફીક જમી, મુંબઇનું ખર્ચ નીકળવા માંડ્યું, ગોખલેજી સાથે સંબંધ વધવા લાગ્યો, ઘર વસાવ્યું અને કુટુંબ સાથે નિરાંતે રહેવા લાગ્યા ત્યાં આફ્રિકાથી એકાએક તાર આવ્યો. 'વિલાયતથી ચેમ્બરલેન આવે છે. તમારી ખાસ જરૂર છે. ઝટ આવો.' ગાંધીજી વચનથી બંધાયેલા હતા એટલે બીજને કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તેમણે પોતાના કુટુંબને મુંબઇમાં રાખીને આફ્રિકા જવા રવાના થયા.

ઇ. સ. ૧૯૦૩ ની જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ચેમ્બરલેનને મળવા સારૂ ગાંધીજી પ્રિટોરિયા પહોંચી ગયા. પરંતુ એ ડેપ્યુટેશનમાં તેમને ન લેવાતો ત્યાંના ગોરાઓએ દુરાગ્રહ કર્યો ત્યારે હિંદીઓ હડે ભરાણા અને કહેવા લાગ્યા 'ગાંધીજી નહિ તો અમે પણ નહિ.' આખરે ગાંધીજીની સંમતિપટથી ડેપ્યુટેશન ચેમ્બરલેનને મળ્યું પરંતુ તેનું પરિણામ તો શન્યજ આપ્યું.

હવે ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં કાયમ માટે રહેવાનું નક્કી કર્યું. પોતાના કુટુંબને હિંદમાંથી બોલાવી લીધું. દૂતરાની માફક હડધૂત થતા હિંદીઓના હક્કો જાળવવા સારૂ તેમણે 'ટ્રાંસવાલ પ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિએશન' નામનું મંડળ રચાવ્યું. હિંદીઓનો અવાજ રજૂ કરવા માટે તેમણે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું.

અંગ્રેજ લેખક રજિનની 'સર્વોદય' નામની ચોપરી એક વાર ગાંધીજીના હાથમાં આવી. આ પુસ્તકે તેમના જીવન ઉપર ભારે અસર કરી. 'બંધાના બંધામાં આપણું લાડું છે. વકીલ હોય કે હનગમ હોય પરંતુ બન્નેના કામની કિંમત એક સરખી હોવી જોઈએ. મહેનત મજૂરીવાળું ખેડતનું જીવન એજ ખર્ડ જીવન છે.' આ સિદ્ધાંતો તેમને પસંદ પડ્યા. તેનો અમલ કરવા સારૂ દિનિશમાં એ એકર જમીન ખરીદી તેમણે આશ્રમ રચાવ્યો. અહીં પોતાના મિત્રો સાથે જાતમહેનતવાળું, સાદું અને નીતિમય જીવન ચુલ્લરવા લાગ્યા. જેનરી પોલાક અને મગનલાલ ગાંધી એ આ સમયના તેમના સાથીદારો હતા.

૫. સ. ૧૯૦૬ માં દ્રાંસવાલની સરકારે એક એવો કાયદો પસાર કરવાનો વિચાર કર્યો કે જેથી દ્રાંસવાલમાં આવતા આઠ વર્ષ ઉપરાંતના દરેક સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકને પરવાનો લેવોજ પડે. એ પરવાનો હંમેશ પોતાની પાસે રાખવો પડે. જ્યારે જોવા માગે ત્યારે બતાવવો પડે. પોતાનાં ઘસે આંગળાંની નિશાની સરકારી દફતરમાં કરવી પડે. જોખખાણુ માટે શરીર ઉપરની નિશાની આપવી પડે. જે સ્ત્રી કે પુરુષ આ પરવાનો ન મેળવે તેને ઢંડ, કેદ કે દેશપારની સજા થાય. આફ્રિકામાં રહેતી હિંદી પ્રજાનું આવું હડહડતું અપમાન થતું જોઈ ગાંધીજીથી ન રહેવાયું. તેમણે તેની સામે લડી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લડત શરૂ કરી. એ ખૂની કાયદાની સામે પ્રચાર કરવા સાથે ગાંધીજી વિલાયત ગયા અને ત્યાં દોઢ માસ રહીને તેમણે જગજગ અદિલન જગાવ્યું. ૧૯૦૭ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે એ કાયદો અમલમાં આવવાનો હતો. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર ઉગામ્યું અને ટેરેટર હિંદીજનોની ધરપકડ શરૂ થઈ. આખરે લડતના સરદાર ગાંધીજીને પણ પકડી લેવામાં આવ્યા અને તેમને બે માસની સજા કરી. ગાંધીજીએ પહેલીજ વાર જેલયાત્રાનો અનુભવ લીધો. જનરલ રમટ્સે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું અને પરવાનો લેવાનું મરજિયાત કરાવ્યું.

સમાધાનની શરતોનું પાલન કરવા માટે ગાંધીજી તૈયાર થયા. સભા ભરીને તેમણે જાહેર કર્યું ‘હું સૌથી પહેલો પરવાનો લેવા જઈશ.’ સભામાં બેઠેલો ખીર આલમ નામનો પકાણુ તાડફી ઊઠ્યો ‘ખુદાના કસમ ખાધને હું કહું છું કે જે પરવાનો લેવાની પહેલ કરશે તેને હું ડાર મારીશ.’ ગાંધીજી આવી ધમકીથી ડરી જાય એવા નહોતા. થોડા નિવસ પછી તેણે પરવાનો કદાવવા જતા હતા ત્યાં પેલો પકાણુ તેમને સામે મળ્યો. તેણે પૂછ્યું ‘ક્યાં જાઓ છો!’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘પરવાનો કદાવવા, એટલામાં તો ગાંધીજીના માથા ઉપર પકાણું જોરથી લાકડીનો ઘા કર્યો. ગાંધીજી બેહોશ થઈ ધરતી પર ઢળી પડ્યા. હોડ તૂટી ગયો, માંત પડી ગયા, મોંમાંથી લોહી વહેવા માંડ્યું. લોહીનું ખામોચિયું ભરાયું આરોપી નાસતો હતો ત્યાંતો ગોરા લોકોએ પકડીને તેને પોલીસને સોંપી દીધો. ડોક નામના એક પાદરી ત્યાં દોડી આવ્યા. ગાંધીજીને પોતાના ઘેર લઈ ગયા. દાકતરને બોલાવી હોડે ટેલા લેવરાવ્યા. ગાંધીજી ભાનમાં આવ્યા ત્યારે કહેવા લાગ્યા ‘પરવાનો લેનાર તરીકે માફ નામ સૌથી પહેલું લખો.

મારી સહી લઇ લ્યો. પેલા પડાણનું શું થયું ?" પાસે ઉભેલા અધિકારીએ જવાબ આપ્યો ' તમારી ઇચ્છા છે તો પરવાનો લેનાર તરીકે તમારું જ નામ સૌથી પહેલું લખીશ. પડાણને પોલીસે પકડી લીધો છે. ' ગાંધીજી કહે ' અરે ! એ બિચારાને છોડી મૂકો. એની જૂલ સમજાશે ત્યારે એ જરૂર પસ્તાશે. ' આરોપીને છોડાવ્યો ત્યારેજ ગાંધીજીને શાંતિ થઇ.

જનરલ રમટ્ટેએ વિશ્વાસઘાત કર્યો. પરવાનાનો કાયદો ફરજિયાત કર્યો. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરી. હજારો માણસો તેમાં ફાટી પડ્યાં. જંગી સભા ભરાણી. લીધેલા પરવાનાની એ સભામાં હોળી કરવાની હતી. લોકો પોતાનો પરવાનો આપવા પડાપડી કરવા લાગ્યાં. એટલામાં પૂરો 'છ ફૂટ જાંચો' પડાણ મીર આલમ સભામાંથી દોડતો ગાંધીજી પાસે ગયો, તેમના ચરણે પડ્યો, મારી માગી અને પોતાનો જૂનો પરવાનો સળગાવી મૂકવા ગાંધીજીને ભેટ આપ્યો. ગાંધીજી તેને પ્રેમથી ભેટી પડ્યા. આ દશ્ય જોઇ સભા આખી સ્તંભી ગઈ !

સત્યાગ્રહીઓના એક પછી એક જથ્થા ટ્રાંસવાલ જવા લાગ્યા. સરકાર તેમને પકડવા લાગી. છેવટે ગાંધીજીનો વારો આવ્યો. તેમને પણ જેલના સળિયા પાછળ પૂરી દેવામાં આવ્યા. થોડા સમય પછી ગાંધીજી બહાર આવ્યા.

હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા તરફથી ગોખલેજી આફ્રિકા ગયા. તેમના સ્વાગત માટે જંગી તૈયારીઓ થવા લાગી. તેઓ આફ્રિકામાં ન્યાં ન્યાં ગયા ત્યાં તેમને બાદશાહી માન આપવામાં આવ્યું. આફ્રિકાનાં કુખો ગોખલેજીએ જાતે નિહાળ્યાં અને તે દૂર કરવા તેમણે અથાક પ્રયત્ન આદર્યા. ગાંધીજીનું આફ્રિકાનું જીવન અને કાર્ય જોઇ ગોખલેજી તેમના પર ખૂબ પ્રસન્ન થયા. હિંદમાં આવીને તેમણે આફ્રિકાની લડતની વાત કરી અને એ અપૂર્વ લડતના સેનાપતિની ઓળખાણ આપતાં કહ્યું " ગાંધીજી કરતાં વધારે શુદ્ધ, વધારે સુવ્યસ્થાળી, વધારે શરધીર ને વધારે જાંચો મોઢા આત્મા આ પૃથ્વી પર કદી વિચર્યો નથી. ગાંધીજી પુરુષોમાં પુરુષોત્તમ, વીરોમાં વીર અને દેશસેવક છે. ભારતવર્ષની માનવતાનો આદર્શ ગાંધીજીમાં જંગામાં જંગી રીતે ગર્ભિત થયેલો છે. "

મહાત્મા ટોન્ડોયના પુત્રકેએ ગાંધીજીના જીવન ઉપર ભારે અચર
ડરી ટોન્ડોયના વિચાર પ્રમાણેનું ખેડૂતજીવન જીવવાની ગાંધીજીની ઇચ્છા
થઈ તેમણે ટોન્ડોય વાડી ગરૂ કરી તેમા ખેતી ઉપરાંત ખીજ અનેક
ઉદ્યોગો દાખલ કર્યા ગાંધીજીના જર્મન મિત્ર ફ્રેન્કલેન્ક જેવા વનિક પણ
આ આશ્રમ તરફ આકર્ષાયા અને અમીર મરી ફરી જન્યા

ગાંધીજીનું કૌટુંબિક જીવન પણ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું કમ્પુરમા તેમની
એક એક પ્રવૃત્તિમા સાથ આપતા જીવનની શરૂઆતમા ગાંધીજીએ ધણીપણ
દાખલ્યું મેરિટર તરીકે આફ્રિકા આ યા ત્યારે તેમણે કમ્પુરમાને પારસી
માડી ખૂન-મોજા પહેરાવ્યા અને ઝરી ઘટાવી ખાતા શીખવ્યું આફ્રિકાના
વચવાટ દરમિયાન પોતાના વસ્ત્ર રહેનારા માથીઓના મળમળ પણ
ગાંધીજીની અમળવટથી કમ્પુરમાએ ઉપાધ્યાય લઈ જઈ માગી પ્રમો માસનો
મેરવા લેવાને બદલે કમ્પુરમાએ મત્સ્યને આવકાર્યું અને જ્યારે 'આફ્રિકાની
મર્દમા નાધાવ્યું હોય તેનુંજ લક્ષ્ય કાયદેમર - ૧ શકાર' એવો વિચિત્ર
નાદો બહાર પડ્યો ત્યારે તેના મામતો કરવા સારૂ કમ્પુરમા રણમડીની
જેમ મૌથી પહેના મળને પડ્યા ગાંધીજીએ કહ્યું 'તાગથી જેલજીવન
અહન નહિ થાય' ત્યારે કમ્પુરમા ખેતી ઉત્પાદન જેલમા મરી જઈશ
પણ હાગીને પાત્રી નહિ આવું' ગાંધીજી આનંદમા આવી ગયા અને
ખોલ્યા ' ન કહે નારાયણ, ને તું જો જેલમા મરી જઈશ તો તું તને જગદ માની
જમ પૂછશ ' ગાંધીજીની આ લખિત્તવાણી વર્ષો પછી ઇચ્છે માગી પાડી

૪ સ ૧૯૧૩ ના નવેમ્બરની ૭મી તારીખે આખરી મત્રામ શરૂ
થયો. ૨૦૨૭ પુરેષો ૧૭૭ ઓગા અને ૫૭ બાગેકા માથે ગાંધીજીએ
દ્રાસવાલમા પેચના માટે ફૂલ કરી સરકારે તેમને પકડીને બે દિવસ પછી
છોડી મકયા ફરીથી ફૂલ શરૂ થઈ ફરીથી આખાયે જથાની ધરપદ
કાવામા આવી આફ્રિકાની ગોરી અરકાર આમે તિ દબરમા ગણ ફાગ
નીકયો દીનમધુ ઓન્ડુક આફ્રિકા દોડી અગ્યા અને આખરી સમાધાન
થઈ ગયું દિદી પ્રજાન અપમાન કરનારા તમામ કાયદા રદ થયા અને
ગાંધીજીની આફ્રિકાની લડત સરૂ થઈ

એકત્રીસ વર્ષ સુધી આફ્રિકાની ખડેપગે સેવા મળવનાર ગાંધીજી
જ્યારે ત્યાથી વિદાય થયા ત્યારે ત્યાની પ્રજાએ તેમને ખૂન માન આપ્યું
ગોખલેજીને મળ્યા તેઓ ત્યાથી વિલાયત ગયા

૪. સ. ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની છઠી તારીખે ગાંધીજી ઈંગ્લંડ આવી પહોંચ્યા એ અરસામાં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. ત્યાં લણ્ઘતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ રચીને તેઓ કાયલ થયેલાઓની સેવા કરવા લાગ્યા. એટલામાં તેમની તબિયત લથડી અને તેમને હિંદ આવવું પડ્યું.

ગાંધીજીએ મુંબઈમાં પણ મુકયો કે તરતજ તેમના માનમાં ઉપરાઉપરી મેળાવડાઓ થવા લાગ્યા. ગવર્નરે તેમને મળવા બોલાવ્યા અને કહ્યું 'તમારે સરકારને લગતું કંઈ પણ કામ કરવું હોય તો પહેલાં મને મળી જવું—આટલું વચન આપો.' ગાંધીજીએ કહ્યું 'એમાં શું મોટી વાત છે? મારે માટે તો એ સાવ સહેલું છે.' ગાંધીજી ત્યાંથી પૂના ગયા પૂનાની પ્રેમજી પશુ તેમનું 'ભાવભીનું' સ્વાગત કર્યું. પૂનાથી રાજકોટ ગયા. માર્ગમાં વીરમગામની જકાતદોરીનો ત્રાસ નજરોનજર જોયો. વઢવાણ સ્ટેશને જાણીતા સેવક મોતીભાઈ દરજી તેમને મળવા આવ્યા. તેમણે કહ્યું 'વીરમગામની જકાતદોરી કાંઈ પણ ભોગે જતી જોઈએ. તમે કહેશો ત્યારે સત્યાગ્રહીની ટુકડી લઈ હું ખડો થઈશ.' ગાંધીજીએ સૌથી પહેલાં આ પ્રશ્ન હાથ ધર્યો. મુંબઈ ઈલાકાના ગવર્નરને અને વાઈસરોયને જાતે મળવા ગયા. જકાત કાઢી નાંખાવી અને હિંદમાં સત્યાગ્રહનો પાયો નાંખ્યો.

રાજકોટથી ગાંધીજી સીધા શાંતિનિકેતન ગયા. વિશ્વની એ મહાન વિજૃંભિતિઓનું મિલન થયું. કવિવર ટાગોરે તેમને ઉમંગકાભેર આવકાર્યા. ગાંધીજી ત્યાંના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે જાણી ગયા. સંસ્થાનું દરેક કામ જાતે કરવાથી કેટલો કાયદો થાય એ તેમણે અતાવી આપ્યું. કવિવર ટાગોર તેમના આ કાર્યથી ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને બોલી જોડ્યા 'વીસ વર્ષથી હું જે નહોતો કરાવી શક્યો તે તમે થોડા દિવસમાં પોતાની જાત ધસીને કરી બતાવ્યું!'

ગાંધીજી ત્યાંથી દરદારમાં જરાતા કુંભમેળામાં ગયા. ત્યાં સત્તર લાખ માણસો ભેગાં થયા હતાં. ગાંધીજીનાં દર્શન માટે લોકો પડાપડી કરવા લાગ્યાં. દરદારથી તેઓ કાંઝડી ગુરુકુલમાં ગયા. અહીં તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું અને મહાત્માજી તરીકે પહેલીજ વાર મંજોરવામાં આવ્યા. ત્યારથી તેઓ મહાત્મા ગાંધીજીના નામે જાણખાવા લાગ્યા.

એક ગર્વ મુખી દિંદના એક છોરેથી બીજે છોરે તેઓ મૂખી વળ્યા.

હિંદની સાચી પરિસ્થિતિનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. મૂઠી અન્ન માટે ટળ-વળતા હાડપિંજર જેવા દેશબંધવો જેવા બદલવા ખીજું વસ્ત્ર પણ ન હોય એવી બહેનોને તેમણે દીડી. હિંદની ભયંકર ગરીબીનાં તેમને 'દર્શન' થયાં ખેડતો અને મજૂરોનાં દુઃખો તેમણે નજરેાનજર નિહાળ્યાં. ગાંધીજીને ખૂબ લાગી આશ્રુ. 'એક વખત સમૃદ્ધ ગણતા મારા દેશની આ દશા ! આઝાદી એજ એનો રામબાણુ ઇલાજ છે' ત્યારથી તેમણે સ્વરાજ ગેળવવા કમર દસી.

દેશભરમાં આબડછેટનું તન ભારે નભ્યું હતું. ટેડ-ભાંગીઓ બિચારા દેરેદેર હડધૂત થતા હતા. ગાંધીજીએ તેમને 'હરિજન' કહી મંજોર્યા અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. હિંદુ ધર્મ ઉપરનું આ કલંક દૂર કરવા તેમણે ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યા

પોતાના ગરીબ અને ગુલામ દેશની સેવા કરવા ગાંધીજીએ અમદાવાદ પાસે કાચરબ ગામમાં એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. સત્યાગ્રહાશ્રમ તેનું નામ રાખ્યું. ફેટલાંય કુટુંબો પોતાનું ઘર વિખેરી ત્યાં રહેવા આવ્યાં. એટલામાં એક હરિજન કુટુંબ આશ્રમમાં દાખલ થયું. ગાંધીજીની દસોટી થઇ. આર્થિક મદદ બધ થઇ. કૃત્રે પાણી પણ કાઢ ભરવા ન દે. નાણાં ખૂટવા આવ્યાં ગાંધીજીએ નિશ્ચય કર્યો 'આવતી કાલથી ટેડવાડે રહેવા જવું. મજૂરી કરી ગુજરાન ચલાવવું, પણ અહીંથી ખસવું નહિ.' ખીજે દિવસે સવારે એક ગૃહસ્થ આશ્રમ જેવા આવ્યા. તેર હજાર રૂપિયાની નાટો ગાંધીજીને ભેટ આપી ચાલતા થયા. ! ગાંધીજીએ ઇશ્વરનો આભાર માન્યો.

સાબરમતીને તીરે જેની એક બાજુ જેલ છે અને બીજી બાજુ રમશાન છે એવી જગો ગાંધીજીએ આશ્રમ માટે પસંદ કરી. ખેડા ઘાટનાં અને સાદાં મકાનો બનાવ્યાં. રેલ્વે અને શાળ વસાવ્યાં. આશ્રમનાં બાળકો માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી. ગૌશાળા, ચર્માલય અને ખેતી શરૂ કરી પાવખાનાં સાફ કરવાં, વાળવું, પાણી ભરવું, રસોઈ કરવી, કાંતવું, પીંજવું વણવું, બણાવવું એમ બધું કામ નતેજ કરવા લાગ્યા. સવારેના ચારથી રાતના નવ સુધી મધપૂડાની જેમ આશ્રમ ગુંજી બેડયો. તેની મુવંસ ચારે બાજુ ફેલાણી. લોકો તેનાં દર્શને આવવા લાગ્યાં ચવાર માંજ થતી પ્રાર્થનામાં માણુમેની દડ નમવા લાગી.

હિંદમાંથી જે મજૂરો ત્રણ કે પાંચ વર્ષનો કરાર કરી આફ્રિકા જતા તે ગીરમીટિયા કહેવાતા. નાતાલમાં આવા ગીરમીટિયા પર નંખાયેલો ત્રણ પૌંડનો કર ગાંધીજીએ લડત લડીને નાબૂદ કરાવ્યો હતો. પરંતુ એટલાથી તેમને સંતોષ ન થયો. હિંદમાંથી મજૂરો મોકલવાની આ ગુલામી પ્રથાજ રદ થવી જોઈએ એમ એમને લાગી આવ્યું. આ માટે તેઓ વાઈસરોયને મળ્યા, મોટાં મોટાં શહેરોમાં સભાઓ ભરી અને ૩૧ મી જુલાઈ પહેલાં આ કાયદો રદ ન થાય તો સત્યાગ્રહ કરવો એવું નક્કી કર્યું. આખરે સરકારે આ રિવાજ બંધ કર્યો, ગરીબ મજૂરો ગુલામીમાંથી છૂટ્યા અને ગાંધીજીને સંતોષ થયો.

અંપારણ્યમાં ગળીનાં ખેતરોમાં કામ કરતા મજૂરોને તેમના ગોરા માલિકો ભારે ત્રાસ આપતા હતા. તેમને વેડે પકડી જાય, તેમનાં ઘેરાં છોકરાં પાસે ગુલામની જેમ કામ કરાવે તેમનો માત્ર ઉઠાવી જાય, પૂરા પૈસા ન આપે, આજખાના માર મારે અને તેમનાં ઘરખાર લૂંટાવી દે. આ સાંભળી ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. તેઓ તેમની વફારે ધાયા. સરકારે તેમને એ સ્થળ છોડી આશ્વા જવાનો હુકમ કર્યો. ગાંધીજીએ એ હુકમનો અંગ કર્યો અને ગિરફતારી વહોરી લીધી. છેવટે તેમને મજૂરોનાં દુઃખો જાતે નિહાળવાની છૂટ આપવામાં આવી. ગાંધીજી ગામડે ગામડે ધૂમી વળ્યા. હજારો માણસોએ પોતાની વીતકથા રડતાં રડતાં કહી. સરકારી હુકમ છૂટ્યો ' ઘણી તપાસ કરી. હવે બિહાર છોડો. ' ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો ' લેફ્ટાની ફરિયાદોનો નિવેડો નહિ આવે ત્યાં સુધી હું બિહાર છોડવાનો નથી. ' આખરે સરકારે એક તપાસ સમિતિ નીમી. ગાંધીજીને તેમાં મૂકવામાં આવ્યા. સમિતિની તમામ બલામણો સરકારે સ્વીકારી. મજૂરોનાં દુઃખો દૂર થયાં અને ગાંધીજીની ક્ષોભ યત્ન.

અમદાવાદમાં મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચે ઝગડો પડ્યો. મજૂરો મોંઘવારીને લીધે પગારમાં ૫૦ ટકા વધારો માગતા હતા. માલિકો માત્ર ૨૦ ટકા આપવા હમ્મજતા હતા. મજૂરોએ લવાઈની માગણી કરી. એ માગણીને ધુતકારી કાઢવામાં આવી. મજૂરો ગાંધીજી પાસે ગયા અને પોતાની લડતની આગેવાની લેવા તેમને વીનવ્યા. ગાંધીજીએ આદેશ આપ્યો ' તમારી માગણી ન્યાયી છે. એ મંજૂર ન થાય ત્યાં સુધી હડતાળ પાડો. '

અમદાવાદની ઝોડોએક મિલમાં હડતાલ પડી. થોડા સમય પછી

લીધેલી પ્રતિજ્ઞામાં મળૂંરે ડગવા લાગ્યા. ગાંધીજીએ મળૂંરેનું સંગઠન ટકાવવા ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા. ફેટલાય મળૂંરે આ સાંભળી ૨ડી પજા મિલમાલિકો પણ સમાધાની કરવા માટે દોડાદોડી કરવા લાગ્યા. ત્રણ ઉપવાસ પૂરા થયા. ત્રોથા દિવસે પંચની માગણી સ્વીકારવામાં આવી અને એ સ્થાન માટે આનંદશંકર ઘૂવને પસંદ કરવામાં આવ્યા. પંચે ૩૫ ટકાનો વધારો કરી આપ્યો. ગાંધીજીની તપશ્રયા ફળી.

ખેડા જિલ્લામાં ચાર આની પાક પણ થયો નહોતો. સરકારે મહેસૂલ વસૂલ કરવા હુકમ કર્યો. ખેડૂતો ગાંધીજી પાસે દોડી આવ્યા. ગાંધીજીએ કહ્યું ‘જ્યાં સુધી તમને ન્યાય ન મળે ત્યાં સુધી મહેસૂલ ભરશો નહિ.’ ખેડૂતો કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર થયા અને ગાંધીજીએ લડતની સરદારી લીધી. સરકારે દમનનીતિ શરૂ કરી. આખરે સત્યાગ્રહનો વિજય થયો

કામી ઐક્ય એ ગાંધીજીના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય થઈ પડ્યું. ખિલાફતના પ્રશ્નમાં મુસ્લિમોને ન્યાય અપાવવા અને મહમદઅલી તેમજ શૈક્ષણિક અધીને જેલમાંથી છોડાવવા ગાંધીજીએ અથાક પ્રયત્ન કર્યા. આની અસર મુસ્લિમો પર ભારે થઈ. તેઓ ગાંધીજીને પોતાના તારણહાર માનવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૯૧૯ માં અશક્ય ગણાતી કામી એકતા ગાંધીજીએ સિદ્ધ કરી બતાવી. અલી બિરાદરો અને બીજા ફેટલાય મુસ્લિમો ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયી થઈ ગયા..

વાઘસરોયે એક વાર ગાંધીજીને મળવા બોલાવ્યા. તેણે કહ્યું ‘ખિટન યુદ્ધમાં ફસાયું છે. રંગરૂટની ભરતીમાં તમે મદદ ન કરો ? સરકાર તમારો આભાર નહિ ભૂલે.’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ખિટને અમારું ભૂંડું કરવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નથી. હિંદને નિ શસ્ત્ર બનાવ્યું એ તેનું મોટામાં મોટું કલંક છે. હું કયા મોટે પ્રબળે મદદ કરવાનું કરું ?’ વાઘસરોયે ખૂબ આગ્રહ કર્યો ત્યારે ગાંધીજીએ અનિચ્છાએ તેમને સાથ આપવા હા પાડી.

ગાંધીજીએ આ વાત પોતાના સાથીદારોને કહી. કોઈને તે ન રુચિ. ખેડા જિલ્લામાં ગાંધીજી આ કાર્ય માટે જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં પાછા પજા. જતાં હતાશ ન ચતાં ગામડે ગામડે ઘૂમ્યા અને રંગરૂટની ભરતી કરી. પરિણામે તેમની તળિયત લથડી. સૌએ તેમની આશા મૂકી દીધી. પરંતુ ભગવાનને હજી તેમના હાથે ઘણું કામ કરાવવાં હતાં એટલે તેમને બચાવી

લીધા. ગાંધીજી સાગ્ર થયા એટલે ફરીથી પાછા દેશકાર્ય પાછળ મંડી પડ્યા.

વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું. હિંદે કરેલી મદદ બદલ તેને 'કાળો કાયદો' બેંટ મળ્યો. પંજાબમાં કોબલારી કાયદાનો અમલ શરૂ થયો. ગાંધીજીએ તેની સામે અસહકારની લડત આદરવાનો નિર્ણય કર્યો. ૪ સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની છઠી તારીખે ગામેગામ હડતાળ પાડવામાં આવી, લોકોએ ચોવીસ કલાકનો ઉપવાસ કર્યો અને જાહેર સભાઓ ભરી કાળા કાયદાનો ભ્રે-શોરથી વિરોધ કર્યો. પંજાબમાં સરકારે કાળો કેર વર્તાવ્યો. અમૃતસરમાં જલિયાંવાલા બાગમાં મળેલી સભા પર જનરલ ડાવરે ગોળીબાર ચલાવ્યો, લોકોને ફારડા મારી પેટે ચલાવ્યા, ધનધનતી રેતીમાં ખુસ્લા પગે દોડાવ્યા અને ગામડાંના સ્ત્રી-પુરુષો પર તો કહી ન શકાય એવો જુલમ મુળ્યો. આ સમાચારથી આખોય દેશ સળગી ઊઠ્યો. ગાંધીજીને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેમણે 'હિંદમાંથી અંગ્રેજી રાજ્ય નાબૂદ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ' કર્યો.

ગાંધીજી દિલ્હી અને પંજાબ તરફ જતા હતા. માર્ગમાં તેમને પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાનો મનાઈ હુકમ મળ્યો. તેઓ તેને તાપે ન થયા એટલે તેમને પલ્લવલ સ્ટેશને ગિરફતાર કરી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યા. ગાંધીજીની ધરપકડથી દેશભરમાં ભારે રોષ ફાટી નીકળ્યો. લોકો તોફાને ચડ્યા અને કાઈ કાઈ ઠેકાણે તો રમખાણો પણ થયાં.

ગાંધીજીને મુંબઈ લઈ જઈને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. તેમનાં દર્શન માટે થેલી બનેલી મુંબઈની પ્રજાને શાંત કરી તેઓ અમદાવાદ ગયા. ત્યાં જઈને સભા ભરી. તોફાન કરવા બદલ લોકોને કપકો આપ્યો. પ્રાપ્તિત તરીકે તેમણે પોતે ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. ત્યાંથી નડિયાદ ગયા. નડિયાદની સભામાં સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખ્યો અને તેમણે જાહેર કર્યું 'પ્રજાની પૂરેપૂરી તૈયારી નહોતી અને મેં તેમને અસહકાર કરવાની સલાહ આપી એ મારી પહોડ જવડી જૂલ કહી શકાય.' તેમની આ કબૂલાતથી મળ્યા હેડાઈ પડ્યા પરંતુ સત્ય હકીકત કહેતાં ગાંધીજીને કાણુ અટકાવી શકે એમ હતું?

પંજાબનાં દુઃખી ભાઈ બહેનોને મળવા ગાંધીજી અધીરા થયા. તેમણે વાપરસોય પર ઉપરા ઉપરી તાર કરી ત્યાં જવાની રજા મેળવી. પંજાબના ગામડે ગામડે તેઓ ધૂમી વગ્યા. લોકોએ તેમના પર પ્રેમનો વરસાદ

વરસાગ્યો. ઘેરઘેર ફરીને તેમણે દુઃખી જનોની હકીકત મેળવી. મહાત્મલાએ અતઃ તપાસ સમિતિ નીમી. ગાંધીજીએ જલિયાંવાલા બાગને હત્યાકાંડ યાદ રહે એ માટે સાત દિવસ સુધી 'રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ' ઉજવવા નક્કી કર્યું. ત્યારથી દર વર્ષે દેશભરમા ઓગ્રિલની છત્રીથી તેરમી સુધી રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઉજવવાની પ્રથા ચાલુ થઈ.

ગાંધીજીએ દેશને દોરવણી આપવા સારૂ 'નવજીવન' શરૂ કર્યું. તે જુદી જુદી ભાષામા નીકળવા માંડ્યું. તેની ૪૦ હજાર નકલો ખપવા લાગી 'યગર્ધડિયા' અંગ્રેજીમા નીકળતું હતું. નવજીવને પોતાનું પ્રેસ કરી લીધું. આગળ જતા ગાંધીજી 'હરિજન,' 'હરિજનબંધુ,' 'હરિજન મેવક' નામના પત્રો ચલાવવા લાગ્યા.

ગાંધીજીને લાગ્યું 'જ્યા સુધી લોકો અજ્ઞ અને વસ્ત્રની બાબતમાં પોતાના પગ ઉપર ભલા રહેતા નહિ શીખે ત્યા સુધી સાચું સ્વરાજ નહિ આવે' તેમણે આ હેતુથી ટ્રેડિંગ અને શાળા શોધી કાઢ્યાં. ટ્રેડિંગો દિલ્હીની જીવનદોરી અને બાપુજીનો પ્રાણુ પછ પડ્યો. લાખો ગરીબ દેશ-બાધેના હાથમા ટ્રેડિંગો મૂકીને ગાંધીજીએ તેમને મૃત્યુમુખમાથી ઉગારી લીધા. ટ્રેડિંગપ્રવૃત્તિને વિકસાવવા તેમણે 'ચરખાસઘ' નામની એક ન્યતઃ સઘા ધ્યાપી આજે એ ચરખાસઘ ખાદી તૈયાર કરાવીને લાખો ગરીબોને પોષી રહી છે. ગાંધીજીને ચરખો ખૂબ વહાલો હતો તેમને રોજ ૧૬૦ તાર કાંતવાનો નિયમ હતો. એ દેવુ પતાવ્યા પગીજ તેઓ સુધ જતા તેઓ ઘણી વાર કહેતા 'એક હાથમા ટ્રેડિંગ અને બીજા હાથમા ખૂણી હોય અને મૃત્યુ આવે તો કેવું સારૂ?' ગાંધીજી સતરને તોતણે સ્વરાજ લાવવાની વાત કરતા ત્યારે ઘણા માણસો તેને હસી કાઢતા. આજે મોઢું મોઢું પણ લોકોને બાપુજીનું એ સત્ય સમજવા લાગ્યું છે કે વસ્ત્રમા આવલ બી ચવુ હોય તો ટ્રેડિંગ સિવાય આપણો ઉદ્ધાર નથી.

૪. સ. ૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટની પહેલી તારીખે લોકમાન્ય તિલક અર્જવાસ પામ્યા. એજ દિવસે ગાંધીજીએ અસહકાર જાહેર કર્યો. તેમની હાકલને માન આપી વિદ્યાર્થીઓએ શાળાઓ છોડી, વકીલોએ વકીલાત છોડી, સરકારી નોકરોએ પોતાની નોકરી છોડી, લેખિએ ખિતાબો છોડ્યા અને રેરકેર પરદેશી કાપડની હોળીઓ ચવા માંડી. દેશભરમા અસહકારનું

જાન્યાર મોજાં ફરી વળ્યું. ગાંધીજીએ તિલક સ્વરાજ ફંડમાં એક કરોડ રૂપિયા દેશ પાસે માગ્યા. દેશે તેમની ટેલ પૂરી કરી અને ગાંધીજીને આનંદ થયો.

૪ સ. ૧૯૨૦ માં અમદાવાદમાં મળેલી મહાસભાએ નાકરની લડત શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો અને ગાંધીજીને તેના સેનાપતિ તરીકે નીમ્યા. ગાંધીજીએ બારડોલીમાં નાકરની લડત શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ ચૌરીચૌરામાં હિંસા ફાટી નીકળવાથી તેમણે એ લડત બંધ કરી. લોકો હતાશ થયા. સરકારે લાગ જોઇ ગાંધીજીને પકડી લીધા.

ગાંધીજીને ૭ વર્ષની સાદો કેદની સજા કરવામાં આવી. એ વર્ષ પછી આંતરડાનું બચકર દર્દ ઉપડવાથી તેમને ચરવડા જેલમાંથી પૂનાના દવાખાનામાં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમના પર શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવી. તેમની તબિયત બચળસ થઇ પડી એટલે સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. તેમના છૂટકારાથી દેશમાં આનંદ આનંદ થઇ રહ્યો.

ગાંધીજી મુંબઈ પાસે જુહુના દરિયાકિનારે આરામ લેતા હતા. એટલામાં દેશમાં ઠેરઠેર કેમી હુલ્લડો ફાટી નીકળ્યાં. તેને શાંત કરવા ગાંધીજી પહેલા અમદાવાદ ગયા અને ત્યાંથી દિલ્હી ગયા. ગુલબર્ગમાં હિંદુ-મુસલમાનોએ ગાંડા બનીને એક બીજાનાં ખૂન કર્યાં ! ગાંધીજીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો. તેમનાથી ન રહેવાયું. તેમણે પોતાની જાત હોડમાં મૂકી. પોતાના દેશબંધુઓની સોન ઠેકાણે લાવવા તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા ! લોકોને પોતાની ભૂલ સમજાણી અને દેશમાં શાંતિ સ્થપાઇ.

૫. સ. ૧૯૨૪ માં જેલગામમાં બારાયેલી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ગાંધીજીને પસંદ કરીને દેશે તેમનું જહુમાન કર્યું. ગાંધીજીએ રેટિયા અને ખાદી ઉપર ખાસ બાર કર્યો. એ પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા સાડ તેમણે આખા દેશની મુસાફરી કરી. તેઓ લંકા ગયા ત્યારે ત્યાંની પ્રજાએ તેમને બારે માન આપ્યું.

૬. સ. ૧૯૨૮ માં કચકતામાં બારાયેલી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે મોતીલાલ નેહરુ દતા. એ પ્રસંગે સંસ્થાનિક સ્વરાજ કે પૂર્ણ સ્વરાજ એ વિષય ઉપર બારે મતભેદ ઊભો થયો. ગાંધીજીએ બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવ્યું.

‘ એક વર્ષમાં સરકાર સંસ્થાનિક સ્વરાજ આપે તો લાઇ લેવું. જો એમ ન જતે તો મહાસભાએ પૂર્ણ સ્વરાજ વિના બીજું કંઈજ ન સ્વીકારવું. ’ ગાંધીજીના પ્રભાવથી મહાસભામાં લંગાણ પડતું અટકી ગયું.

ઇ. સ. ૧૯૨૯ માં મહાસભાનું અધિવેશન લાહોરમાં ભરાયું, દેશના લાડીલા નેતા પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ તેના પ્રમુખ હતા. ૩૧ મી ડિસેમ્બરની મધરાત્રે પૂર્ણ સ્વરાજની ઘોષણા કરવામાં આવી અને ગાંધીજીને ફરીથી દેશના સેનાપતિ તરીકે નીમવામાં આવ્યા. ૨૬ મી નવંયુઆરીએ દેશભરમાં સભાઓ ભરીને પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ ની ૧૨ મી માર્ચે ગાંધીજીએ દાંડીકૂચ શરૂ કરી. આશ્રમના ૭૯ ભાઈઓ સાથે તેઓ ચાલી નીકળ્યા. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી: ‘ કાગડા કૂતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં પાછો નહિ ફરું. ’ ગાંધીજીને વળાવવા આખું અમદાવાદ ગયું. પચીસ દિવસમાં ૨૪૧ માઇલની કૂચ કરી ગાંધીજી ૫ મી એપ્રિલે દાંડી આવી પહોંચ્યા. બીજે દિવસે તેમણે દરિયાકિનારે જઈ મીઠું લૂંટ્યું. એજ વખતે દેશભરમાં મીઠાનો સત્યાગ્રહ થયો. સૈનિકોને સખત માર મારવામાં આવ્યો. કરાડીની ઝૂંપડીમાં સૂતેલા ગાંધીજીને મધરાત્રે પકડી લેવામાં આવ્યા. દેશભરમાં લોકોએ તેનો વિરોધ કર્યો.

ચરવડા જેલમાં ગયે દસ માસ થયા એટલામાં જાપકર-સપ્તની જોડી સમાધાન માટે દોડાદોડ કરવા લાગી. ગાંધીજી મક્કમ રહ્યા. આખરે સરકાર નમી પડી અને ગાંધીજીને છોડી મૂક્યા ગાંધી-ધરવિન કરાર થયા અને મહાસભાના એકના એક પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી ગોળમેજી પરિષદમાં હાજરી આપવા વિલાયત ગયા.

હિંદનું રાજ્યજંધારણ ઘડવા માટે લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરવામાં આવી. ત્યાં જઈ ગાંધીજીએ ઘોષણા કરી ‘ સ્વરાજ નહિ મળે ત્યાં સુધી મહાસભા જંપીને બેસવાની નથી. ’ અંગ્રેજ મુસદ્દીઓએ અંદર અંદર લડાવવાના કાવાઝવા શરૂ કર્યા. ગાંધીજી વિલાયતથી ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. અહીં દમનનીતિ શરૂ થઈ હતી. ગાંધીજીએ વાઇસરોય પાસે મુલાકાતની માગણી કરી. મુલાકાત ન આપી એટલુંજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીને

પકડી લીધા. લોકોમાં ભારે રોષ ફેલાયો. સરકારે, એકસામટી ધરપકડ કરી લીધી.

થોડા સમય પછી બ્રિટિશ સરકારે કામી ચૂકદો બહાર પાડી હરિજનોને હિંદુઓથી છૂટા પાડ્યા. ગાંધીજીએ તેની સામે આમરણાંત ઉપવાસ આદર્યા. સરકારને ભૂલ સમજાવણી અને પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો. ગાંધીજીએ પાંચળાં કર્યાં. દેશ ચિંતામુક્ત થયો.

ગાંધી દિવસ જેલમાં ગાંધીજીને સમાચાર મળ્યા. હરિજનો પર ભારે જુલમ વરસી રહ્યો છે. પીવા પાણી પણ મર્યાદા લેવું નથી. પાણી વિના કેટલાય હરિજનો તરફડીને મરી ગયા ! ગાંધીજીને ભારે દુઃખ થયું. હિંદુ સમાજ ઉપરનું આ કલંક ધોવા તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કયા. સરકારે તેમને છોડી મૂક્યા. ઉપવાસ પૂરા થયા અને લગવાને લાજ રાખી.

ગાંધીજીએ પોતાના વડાવા આશ્રમને વિખેરી નાખ્યો અને લડતમાં ફરીથી ભાગ લીધો. સરકારે તેમને પકડીને એક વરસની સાદી સજા કરી. ગાંધીજીને જેલમાં હરિજનપ્રવૃત્તિ કરવાની છૂટ ન મળી. તેમણે સરકારને લખી જણાવ્યું ‘ હરિજનપ્રવૃત્તિ મારા આસ સમાન છે. એ નહિ કરવા દો તો હું ઉપવાસ કરીશ. ’ અને તેજ દિવસથી તેમણે ઉપવાસ શરૂ કર્યો. સાત ઉપવાસને અંતે સરકારે તેમને ચિનસરતે છોડી મૂક્યા.

ગાંધીજી હવે વર્ધા-આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. હરિજન પ્રવૃત્તિ અંગે તેમણે આખા દેશની મુસાફરી કરી. હરિજન ક્ષાત્રામાં આઠ લાખ રૂપિય ઉધરાવ્યા. હરિજનોની સેવા કરવા ‘ હરિજન સેવક સંઘ ’ સ્થાપ્યો અને આવેલાં નાણાં તેને સોંપી દીધાં.

ઇ. સ. ૧૯૩૪ માં મુંબઈમાં મહાસભા મળી, બાળુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ તેના પ્રમુખ હતા. આ પ્રસંગે ગાંધીજી મહાસભામાંથી છૂટા થયા. પરંતુ મહાસભાની ઝંકે એક એક નેમની લાજરીમાંજ લરાતી અને તેમનો બોલ ઉવડનો ગળાતો.

ઇ. સ. ૧૯૩૫ માં ગામડાંના લાંગી ગયેલા ઉઘોગોને સજીવન કરવા તેમણે ‘ ગ્રામઉઘોગસંઘ ’ ની સ્થાપના કરી. આજના ગામડાને આદર્શ બનાવવા તેમણે વર્ધાથી ૫ માઇલ દૂર આવેલા સેઝાંવમાં વસવાટ કર્યો. ત્યારથી સેઝાંવ યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું.

સાગી દેળવણી કોને કહી શકાય એ દર્શાવવા તેમણે દેશ આગળ 'વર્ધાગોળના' રજૂ કરી. બંગાળના ૧૧૦૦ નજરકેદીઓને જેલમાંથી છોડાવ્યા. સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને સરહદમાં જવાની સરકારે મનાઈ કરી હતી. ગાંધીજીએ એ પ્રતિબંધ રદ કરાવ્યો. ગાંધીજી સરહદના પ્રવાસે ગયા ત્યારે ત્યાંના પદાજોએ તેમને બાદશાહી માન આપ્યું.

રાજકોટમાં હાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહ દ્વારમાં ચકચૂર રહેતો હતો દીવાન પીરાવાળા પ્રજાને બારે ત્રાસ આપતો હતો. પ્રજાએ તેની સામે માથું ઊંચક્યું. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. સરદાર વલ્લભભાઈએ તેની આગેવાની લીધી સૈનિકો પર જુલમોની ઝડી વરસવા લાગી. આખરે સમાધાન થયું. પાછળથી હાકોરે વચનભંગ કર્યો. ફરીથી લડતની શરૂઆત થઈ. મહિંમેન પકડાઈ ગયાં કસ્તુરબા સત્યાગ્રહમાં ઝંપલાવવા રાજકોટ દોડી આવ્યાં. ગાંધીજીનું લોહી ઊકળી આવ્યું તેજો પણ રાજકોટ આવી પહોંચ્યા અહીં આવી તેમણે હાકોરને જણાવી દીધું : 'વલ્લભભાઈને આપેલું વચન નહિ પાળે ત્યાં સુધી હું ખોરાક નહિ લઉં.' તરતજ તેમણે રાષ્ટ્રીય શાળાના એક ઓરડામાં ઉપવાસ શરૂ કર્યા

ગાંધીજીએ વાઇસરોયને વચ્ચે પડવા પત્ર લખ્યો. વાઇસરોયે હિંદના વડા ન્યાયાધીશ પાસે આ કેસ રજૂ કરવા મુઆના કરી. ઉપવાસના પાંચમા દિવસે સમાધાન થઈ ગયું. ન્યાયાધીશે ચુકદો આપ્યો 'હાકોર માટેજે આપેલ વચન પ્રમાણે વલ્લભભાઈ સાત જણાની કારોચારી નીમી શકે છે. એમની વાત મને સાચી લાગે છે.' સત્યાગ્રહનો વિજય થયો.

ખીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. હિંદને પૂછ્યા વિના તેને યુદ્ધમાં મંડોવ્યું. હિંદમાંથી અનાજ, નાણાં અને સૈનિકો ઘસડીને લઈ જવા લાગ્યા. લશ્કરી જાવણી માટે ગામનાં ગામ ખાલી કરાવ્યાં. ગામડાંના ગરીબ માણસોનાં ઘરઆર અને ખેતરપાદર પડાવી લીધાં. તેમને પોતાનો સામાન લઈ ગમે ત્યાં ચાલી જવાનો હુકમ કર્યો ! ગાંધીજીને આથી ખૂબ લાગી આવ્યું. હલુ દુશ્મનનો પગપેસારો થયો નથી ત્યાં આવા જુલમ થાય છે તો દુશ્મન આવતાં શું નહિ થાય ! અંગ્રેજો હિંદને ભસ્મીભૂત કરી લાગી જશે પણ આપણે ક્યાં જઈશું ? ગાંધીજીને બારે વેદના થઈ. તેમનો અંતરાત્મા કહળો ઊડ્યો. તરતજ તેમણે અંગ્રેજોને સંભળાવી દીધું 'હિંદ છોડીને ચાલ્યા જાઓ.'

ઇ. સ. ૧૯૪૨ ની આઠમી ઑગસ્ટે મુંબઈમાં મહાસભાની મહા-સમિતિ મળી. ગાંધીજીએ તેની આગળ પોતાનું હૈયું ઠાલવ્યું : “ હિંદનાં કરોડો લાઘબિહેનોની આંખોમાં મેં વિશ્વાસ ભેર્યો છે. એ વિશ્વાસને જોરે આવડી મોટી સલ્તનતનો મુકાબલો કરવા હું તૈયાર થયો છું. ગુલામ જે ક્ષણે વિચાર કરે કે આ જાજીર મારે માટે નથી તે પળેજ તે ખેડી તૂટી સમજવી. આ વખતે હું આઝાદીથી ઓછું કશું લેવાનો નથી. અને તમે સૌ યાદ રાખજો કે આ આખરી ફેંસલો છે. કાંઈએ ઘરમાં ખેસી રહેવાનું નથી. આગેવાનો જતાં સૌએ પોતપોતાના આગેવાન બની લડતને ધપાવવાની છે. તમને એક ટૂંકા મંત્ર આપું છું, તે ગોખી રાખજો, અને એ મંત્રનો જાપ તમારે શ્વાસે શ્વાસે નીકળવા દેજો. “કરેંએ યા મરેંએ.” હિંદી પ્રજાએ એ મંત્ર ઝીલી લીધો અને તેનો પડથો દેશભરમાં પથો. “ કરેંએ યા મરેંએ ” .

ઇ. સ. ૧૯૪૨ ની નવમી ઑગસ્ટે સવારે ૪ વાગે ગાંધીજીને પકડી લેવામાં આવ્યા. એજ સમયે હિંદભરમાંથી આગેવાનોની એક સામટી ધરપકડ કરવામાં આવી. ગાંધીજીને પૂનાના આગાખાન મહેલમાં નજરેકેદ રાખવામાં આવ્યા. જેલજીવન દરમિયાન હિંદી જનતાનાં દુઃખો સાંભળી તેમણે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. પોતાના પુત્ર સમાન મહાદેવભાઈને તેઓ જેલમાં ગુમાવી બેઠા! કસ્તુરબા પણ એજ સ્થળે કાયમ માટે પોલી ગયાં! ગાંધીજીએ બન્નેને આગાખાન મહેલમાં અસિદ્દાહ કર્યો અને મહાદેવભાઈની સમાધિ ઉપર કાઢીઓથી ઝૂક અને કસ્તુરબાની સમાધિ પર ‘ હે રામ ’ લખાવ્યું.

ઈ સ. ૧૯૪૪ ની ૬ ફી મેના રોજ સરકારે ગાંધીજીને છોડી મૂક્યા. ખૂબ ફસોડી કર્યા પછી મહાસભાની કારોબારીના સંબંધોને પણ મુક્ત કરવામાં આવ્યા. હિંદને મનાવી લેવા માટે સ્ટેફર્ડ ક્રીપ્સ લારતવર્ષમાં આવ્યા. ગાંધીજીએ તેમની ચોગ્ગના જોષ અને કંથું ‘ આ જ વસ્તુ લાગ્યા હો તો પહેલી રૂઢીમરમાં પાછા જાઓ.’

જે દેશ નેતાઓને સરકારે એક વાર જેલમાં પૂર્ણ દત્તા તેમનેજ હિંદની સર્વસત્તા સંભાળવા તેણે આમંત્રણ આપ્યું! પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ હિંદના પ્રથમ વડા પ્રધાન થયા અને તેમના હાથ નીચે એક પ્રધાન મંડળ નીમવામાં આવ્યું. હિંદી પ્રજા આઝાદીના જોમરે આવી પહોંચી.

એ સમય ફરગિયાન કલકત્તા અને નવાખલીમાં હિંદુ પ્રજા પર ભારે ભુલમ વરુઓ. કોમી દાવાનળની આગમાં અસખ્ય માનનીઓ હોમાયા. જીવ લઈને નાસતા નામતા પણ કેટલાય માણસોએ પોતાના પ્રાણ ગુમાયા. ગાંધીજી આ સાબળી અકબાઈ જોડ્યા. તેમનાથી ન રહેવાયું. તેઓ નવાખલી દોડી ગયા વરસતી આગ વચ્ચે દોટ મૂકી, દુખી જનોને દિલાસો આપ્યો, ભાન ભૂલેલાઓની સાંન દેકાણે લાવ્યા. તેમના આ અજમ સાહસથી નિર્દય માણસોના દિલ પણ હાલી જોડ્યા. નવાખલીમાં હજુ પૂરપૂરી શાંતિ અપાઈ નથી ત્યાં તો બિહારમાં કોમી હુલડ ફાટી નીકળ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું 'જે આ હુલડ નહિ રહે તે નો આમરણાત ઉપવાસ કરીશ.' તેમના આ નિર્ણયની અમલ ભારે થઈ આજે દિવસમાં બિહારમાં અપૂર્ણ શાંતિ છવાઈ ગઈ બિહારના દુખી લાકડાને દિલાસો આપવા તેઓ દોડી આવ્યા અને તેમને શાંત કર્યા.

૪ સ. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઑગસ્ટ એ દિવસના દત્તિકામમાં મુવર્જી ક્ષેત્રે લખાણે ગાંધીજીની વર્ષોની તપશ્ચર્યા ફળી અને દેશ આઝાદ થયો. પરંતુ એટલાથી તેમને સંતોષ ન થયો તેઓ બિંદમાં રામરાજન લાવવા દેવતા હતા.

આઝાદી આની એજ પ્રસંગે પંજાબ અને ગંગાજમાં કોમી દાવાનળ લગત રીતે લખૂની જોયો લાખો નિરાશ્રિતોના પ્રાણ બચાવવાનું કાર્ય અગત્યનું થઈ પડ્યું.

કોમી આગને છુટાવવા ગાંધીજી કલકત્તા ગયા. કલકત્તામાં શાંતિ અપાવવા તેમના પ્રયાસોની જાદુ અમર થઈ તોફાન ચડેલા લોખ તેમના પગે પડ્યા અને હથિયાર હેડ મના. ગાંધીજીના આ કાર્યની પ્રશંસા વિશ્વભરમાં થઈ.

ગાંધીજીને લાગ્યું કે હવે મારી જરૂર દિલ્હીમાં છે એટલે તેઓ દિલ્હી આવી પહોંચ્યા દિલ્હીમાં મુસ્લિમ મિરાદરો પર ત્રાસ વરસાતો જોઈ તેમના દિલના તાર ધૂજી જોડ્યા તેમણે ઉપવાસ આપ્યો. મુસ્લિમોને પૂર્ણ રાહત આપવામાં આવશે એની બાહેધરી મળી ત્યારેજ તેમણે પારણા કર્યા.

૪ સ. ૧૯૪૮ ની ૩૦ મી જાન્યુઆરીએ ગાંધીજીએ મરનાર વલ્લભલાઈ સાથે વાતચીત કરતા કરતા પોતાનું છેલ્લું બાણ વીધું પ્રાર્થનાનો સમય થતા કે મનુજાવી અને શ્રી. આલા ગાવીનો દેહ લઈ તેઓ મિત્યા.

ભવનમાંથી પ્રાર્થનામંદિર તરફ જવા લાગ્યા. માનવસમુદાય તેમની રાહ જોતો જોડો હતો. ઝોટલામાં ગોડસે નામનો એક કુલાંગાર અને દેશ-દ્રોહી માણસ આગળ આવ્યો. તેણે બાપુજીની ચરણરજ લેવાનો ઢાંગ કર્યો અને તરતજ માંધીજી ઉપર ત્રણ ગોળીબાર કર્યા ! ! ! બાપુજી 'હે રામ' કરતા ત્યાંને ત્યાંજ ઢળી પડ્યા ! તેમના મૃત્યુસમાચાર વીજળી વેગે ફેલાઈ ગયા. હિંદીજનો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી જીડ્યા. વિશ્વલરમાં હાહાકાર વરતી રહ્યો. દેશેદેશના મહાન પુરુષોએ માંધીજીને યદ્દાંજલિઓ અર્પી.

સ્વતંત્રતાનો સૂરજ આંધમી ગયો ! જગતનું તેજ ચાલ્યું ગયું ! સર્વત્ર અંધકાર છવાયો. માંધીજી જેવા સંત પુરુષનું ખૂન થયેલું સાંભળી માનવ માત્ર કંપી જીડ્યો.

ખીજે દિવસે દિલ્હીમાં તેમની ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા નીકળી. ગામેગામથી લાખો માણસો તેમની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યાં. સમ્રાટને પણ ન મળે એવું ભવ્ય માન હિંદી જનતાએ તેમને આપ્યું. યમુનાને કિંદિ સુખડનાં કાષ્ઠથી તેમને અમિતસંસ્કાર દેવામાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં મળેલી માનવમેદની ચોધાર આંસુએ રડવા લાગી. તેમનાં અસ્થિ વીણવા માટે લોભે પડાપડી કરવા લાગ્યાં.

દિવસો સુધી દિલ્હરમાં ભારે શોક છવાયો. ગામેગામ સરઘસ, સભા અને હડતાળો પાડી, લોકોએ તેમને ભવ્ય અંજલિ અર્પી. દિલ્હીના બિરલા-ભવનમાં ૧૩ દિવસ સુધી ગીતાપાઠ અને ભજનોની ધૂન જામી. ૧૨ મી ફેબ્રુઆરીએ તેમનાં અસ્થિ દિલ્હની તમામ પવિત્ર નદીઓમાં પધરાવવાની વિધિ ખૂબ દમામપૂર્વક કરવામાં આવી.

માત્ર દિલ્હમાંજ નહિ પરંતુ વિશ્વલરમાં તેમની ખોટ પડી ગઈ. એ ખોટ કાઢ કાળે પૂરાવાની નથી. તેમનો આત્મા જ્યાં હો ત્યાં શાંતિ પામે !

હિંદનો તારણદાર અને સમસ્ત વિશ્વને અજવાળનાર આ અલુમ્લ માનવરત્ન ખૂંટવાઈ જવાથી કાને આઘાત ન થાય ? હજી તો રામરાન્ય સ્થાપવામાં બાપુજીની દોરવણીની ખાસ જરૂર હતી. ફર કાળે તેમને આપણી પાસેથી ખૂંટવી લીધા ! તેમનો દેહ આજે ભલે ન હોય છતાં તેમનો અમર આત્મા આપણને સદાય પ્રેરણા આપતો રહેશે.

રાષ્ટ્રપિતા માંધીજી જેવા અવતારી પુરુષને આપણા કોટિ કોટિ વંદન દો ! તેમણે અધિક્ષા માર્ગે ચાલવાનું આપણું સદ્ભાગ્ય દો !

Wesley H.

કવિવર ટાગોર સાથે

બાપુ રમરાણુ

એનું જીવનકાર્ય અખંડ તપો,
અમ વચ્ચે બાપુ અમર રહો;
એના જીવનમંત્ર સમે ચરખો,
પ્રભુ ભારતમાં ફરતોજ રહો.
એનું જીવનકાર્ય ૦ ૧

અમ જીવનમાં અમ અંતરમાં,
એની ઉજ્જવલ જ્યોત જ્વલંત રહો;
અમ દેશનાં દૈન્ય ને દુર્જાતા,
એની પાવક આતમ-જ્વાળા દહો.
એનું જીવનકાર્ય ૦ ૨

એને સત્યનો સૂર્ય સદાય તપો,
અમ પાપ નિરાશાના મેલ દહો;
એનાં પ્રેમ અહિંસાનાં પૂર પ્રભો,
અમ ભારતના સહુ કલેશ વહો.
એનું જીવનકાર્ય ૦ ૩

એણે જીવતાં રામ સદાય રટયા,
એ તો રામ વદીને વિદાય યયા;
લઘુ માનવમાં મહિમા ભરવા,
નિજ લોહી અશેષ વહાવી ગયા.
એનું જીવનકાર્ય ૦ ૪

લુગતરામ દવે

Maulana Azad's Message

Now Delhi
21 St April 1948

Dear Natubhai Raval,

With reference to your letter dated April 18 th 1948, to the Honourable Minister Maulana Azad, he will be glad to hear of the success of your Proposed Venture and you will have his best wishes in your work of spreading Gandhiji's message.

Your truly,

ASHFAQUE HUSAIN
Private secretary to the
honourable minister for
Education

ઝેર સાહેબના આશીર્વાદ

સેક્રેટરિયટ

મુંબઈ

તા. ૧૩-૪-૪૮

સાહશ્રી નટુભાઈ રાવળ.

આપનો પત્ર શ્રી૦ ઝેર સાહેબને ગળ્યો છે. આપના કાર્યને તેઓ સફળતા ઇચ્છે છે અને આશા રાખે છે કે પૂ. ગાંધીજીની યાદગીરીમાં આ મંડળ સ્મારક અંક ઉપરાંત તેમને પ્રિય એવી કોઈ પ્રવૃત્તિ સક્રિય રીતે અપનાવશે આ કાર્ય કરતાં આપને અને આપના સાથીઓને તેમની શુભેચ્છા છે.

ઈન્દુમતીબેન ચીમનલાલ
પાર્લામેન્ટ સેક્રેટરી

Congratulation

Ratendone Road

New Delhi

16 th April 1948

DEAR MR. RAVAL,

Your letter of the 6 th April. I am very glad that the Patan Vidyarthi Mandal has decided to issue a Memorial Volume in Honour of Mahatmaji. Congratulation you will please, however, excuse me from a contribution

Yours Sincerely.

DR. JIVRAJ MEHTA

સફળતાના સંદેશા

૧ શ્રી. સરોજિની નાયક	૧૫ શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ
૨ „ શેખ અબ્દુલ્લા	૧૬ „ ગુલામ રસુલ કુરેશી
૩ „ કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	૧૭ „ સ્વામી આનંદ
૪ „ વૈકુંઠલાલ મહેતા	૧૮ „ મણિલાલ ચતુરભાઈ શાહ
૫ „ દેવરભાઈ	૧૯ „ તારાબેન મોડક
૬ „ નાનાભાઈ ભટ્ટ	૨૦ „ કુલસિંહજી ડાભી
૭ „ દરબાર ગોપાળદાસ દેસાઈ	૨૧ „ બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ
૮ „ નરહરિભાઈ પરીખ	૨૨ „ દેસાઈભાઈ
૯ „ નારણદાસ ગાંધી	૨૩ „ દરિનારાયણ આચાર્ય
૧૦ „ કૃષ્ણદાસ ભજુજી	૨૪ „ ગિરિરાજજી
૧૧ „ અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ	૨૫ „ મણિલાલ પ્રજુલાલ પરીખ
૧૨ „ ઇંદવદન અગવંતરાય કશિર	૨૬ „ મગનભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
૧૩ „ શંકરલાલ ખેંકર	૨૭ „ ધ્યનલાલ નયુભાઈ લેલી
૧૪ „ અનમૂયાબેન સારાભાઈ	૨૮ „ રામનારાયણ નાગરદાસ પાઠક

બાપુ એટલે સત્ય

લેખની તો આશા મારી પાસેથી શું રખાય? વળી બાપુને વિશે લખતાં મને ફાવશે પણ નહિ. બાપુ એટલે સત્ય. બાપુ એટલે અહિંસા. બાપુ એટલે મેવા. આટલું તો બધા જાણે છે. આચરવાનું રહ્યું છે.

વીનાબા ભાવે

એમની ચરણરજ લેતાં મને ઓછો આનંદ થયો નથી.

અમારા મંડળની કે વ્યક્તિ તરીકે મારી સેવાની તેમણે કદી અવગણના કરેલી નહિ. એમણે વ્યાયામમંદિરની પ્રવૃત્તિ વિશે સાંભળીને મને નડિયાદથી અમદાવાદ, સાબરમતી આશ્રમમાં અખાડો શરૂ કરવા બોલાવેલો; એવી એમની ઉદારતા હતી. મારા અંતરમાં એમને માટે પૂજ્યભાવ રહેલો છે અને પોતે માનેલા સત્યનું અનુસરણ કરવાની વિરલ મહત્તા પ્રાપ્ત કરનાર એમનાં ચરણની રજ લેતાં મને ઓછો આનંદ થયો નથી.

અંબુભાઈ પુરાણી

શાંતિ અને હંક અનુભવો

તમારી તા. ૨૦ મીની ઉવરાખી મળી. ખૂબ આગ્રહી મંપાદક લાગે છે. 'બાપુ-અમરણ' એ નામના પૂ. બાપુજીના અમરણના થોડા સ્લોકો આ સાથે મોકલુ છું. અમારી પ્રાર્થનામાં અમે તે રોજ બોલીએ છીએ. પૂ. બાપુજીનું અમરણ રોજ સવાર સાંજ આંખ મીચીને કરીએ છીએ ત્યારે જાણે તેઓ સામેજ બેડા હોય એવી શાંતિ અને હંક જીવને લાગે છે. તમારી મારફત બીજાં થોડાં મંડળો પણ તે ઉપાડી લે અને અમારા જેવીજ હંક અનુભવ એમ હૃદયું છું.

જીગતરામ દવે

અમે વીંધ્યો એને !

: સિખરિણી :

અમે વીંધ્યો એને, કર ઉભય જાલાયુગલને-
ખભે રાખીને જ્યાં, ત્વરિત ચરણે, મગ્ન મનને,
સહાંતાં વિશ્વાસુ વિમલ નયનોને હરિ તણે-
સ્વરૂપે જૂંથીને, રવિગમન વેળા જનગણે-
રચી કેડીએ યે અમ નિકટ ગોણે ડગ ભર્યા !

અમે વીંધ્યો એને ! નિજ સમ લક્ષી લોક જગતાં
કદી ના કોઈને અરિજન ગણે એ, નિત રટે,
“જ્યાં ભાંડુઓ ત્યાં કતલ મહીં રાચો કયમ ભલા ?
વિધમીં તેમાં શું મનુષ્ય મટિયાં ? રે, અવશનાં-
વિચારો છો પાપો, પણ નિજતણાં કાં ન સ્મરતાં ?”
ટીપે એનું એ તે સતત, અમ પાસે નિત ચહે
રૂડું બીજતું ! ના અમ મહીં ધાળી આગ નિશમે !

અમે વીંધ્યો એને ! રૂઢિર ઉછળ્યાં કાં પણ અરે,
ધરા રામે રામે જલ—અનિલ—ઓમે ઉરઉર ?

હસિત ગૂચ

ગાંધીજીનું સમારક

પૂન્ય ગાંધીજીનું અમર જ્ઞાન ૧૯૧૫થી માંડી ૩૦ અને ૩૧ ઓક્ટોબર ૧૯૪૮ સુધીનો સમય એક જલ્દ પસાર થતા ચિત્રપટની માફક આંખ આગળ આવી જાય છે. ગાંધીજી દિલ્હીનાં પ્રથમ આચાર્ય તરીકે તેમની જિંદગીની શરૂઆત અને અસહકારના માર્ગે પ્રથમ તેમજ દાકર હરી તે વંગાની જિંદગી અને અસહકાર વિષેનો ખ્યાલ, ૧૯૩૦ની દાંડીકૂચ અને અસહકાર વિષેનો ખ્યાલ, ૧૯૩૨ થી ૧૯૩૪ની અવિનયભંગની લડત, ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ સુધીનો પ્રાંતિય સ્વરાજનો યુગ, ૧૯૪૦નો અસ્તિત્વ સંક્રમણ, ૮ મી ઓગસ્ટનો "અસહકાર" નો દિવસ, અને ત્યાં પછીનો અંતિમ દિવસ અને પ્રજાએ વાંચેલા જ્ઞાન, અંતિમ સરકાર માર્ગે અમરની, દેશના ભાગલા, અંતિમનું આચાર્ય જીવન, અને ગાંધીજીનું પિન્તાલની જોણીથી મરણ ... એ અંધા ઇતિહાસ કપાટામેઝ નજર સામે આવે છે. અધુરું તાજુ જળનું હૃદય એમ લાગે છે. અને આ દેશ જન્ય / જે જન્ય તે સાચું જ છે કદાચ / એવું પણ થાય છે.

દેશની આગામીના કોઈ પણ મહત્વના કાર્યક્રમમાં ગાંધીજીનું ચેતન્ય અને અસહકાર નજર ચડી આવે છે; અને એમના અર્થ-વ્યાપી ચેતન્યનો એકાએક અંત આવવાથી, જે અધુરું તે અસહકાર અધુરું આપણે અમામાં છીએ એવું લાગે છે. તેમની માર્ગશિક્ષા એકાએકને દેવાતાં આપણને દરેક ઘણા સમય જઈ તેમના પ્રભુ આજ અને પ્રેમ મેંવા છતાં, તેમજ તેમને અનુસરવાની અને તેમને આપણે માર્ગે જતાં આપણે તેમની દૃષ્ટિ, માર્ગ અને જિંદગીથી જોવામાં થયા છીએ કે દેશ એ અસહકાર દેશને પૂરે પૂરે એવું આજનો સમય છે.

જોવાના વર્તનથી અને વાણીથી દિલ્હી દેશની પાસે, અધુરું તેમજ જલ્દ, ગાંધીજીને પણ પાસું મિલવાયું છે, તે પછી વિદ્યાર્થીઓને આમ મદદની જોવી થોડી જાણતોના ઉદ્દેશ આ લેખમાં કરીએ.

આપણા સમાજમાં જે બહુ વિરલ છે, પણ જેની આવશ્યકતા સમાજના જીવનમાં વણીજ છે, એવી પહેલી બાબત તે દરેક કામ અંગે વખતસરપણું (Punctuality). આ ગુણની મહત્તા આપણે હજી પિછાની હોય એમ લાગતું નથી. ઇશ્વરે જે આયુષ્ય આપ્યું હોય એમાંની એક ક્ષણ પણ ન જંગડે એવી કાશિશ દરેક જણે કરવી એ કેટલું મહત્વનું છે તે આપણે સમજ્યા નથી. કંઈ પણ કામ વગર આપણે પોતાનો ઘણો સમય ગાળીએ એ વાત જની કરીએ તો પણ, કામગ્રસંગે અને વખતસર ન જતાં, મોડા પડીને, બીજાના સમયનો આપણે બગાડ કરીએ છીએ અગર તો કાંઈની પાસે, એના સમયનો વિચાર કર્યા વગર, ગમે ત્યારે મળવા જઈને અગર ગમે તેટલો વખત બેસી આપણો પોતાનો તેમજ સામાનો કેટલો સમય દરદમિશ બગાડીએ છીએ એનો ખ્યાલ સરખો પણ આપણા સમાજમાં જણાતો નથી. જિલ્લું કાંઈ પણ માણસ આપણે જઈએ ત્યારે ન મળી શકે અગર તો આપણે હમ્મીએ તેટલો સમય આપણી સાથે વાતચીતમાં ન કાઢે તો આપણને જરા ગુસ્સો પણ થાય છે. “એ માણસમાં ભાવના નથી, તોજડાઈ છે, એણે આપણી સાથે અપમાનભર્યું વર્તન કર્યું” વગેરે પ્રકારના વિચારો આપણા મનમાં આવે છે. આપણે તો આપણી દૃષ્ટિએજ વિચાર કરીએ છીએ; જેની પાસે જઈએ તેને પોતાના વખતની વહેંચણી અને ઉપયોગ કરવાનો અધિકાર જણે હોયજ નહિ; તેમ સમજીને આપણે ચાલીએ છીએ. આ આપણી દેવથી આપણી કાર્યશક્તિ કેટલી ઓછી થાય છે, તેમજ આપણે અવરથાપૂર્વક કામ કે શાંતિ પણ મેળવી શકતા નથી તેનો આપણે વિચાર સરખો પણ કર્યો જણાતો નથી.

ગાંધીજી પોતાના તેમજ બીજાના સમય બાબતમાં બહુજ ઓછા દતા. અને એ બાબતમાં, આપણી શિયલતા જેતાં, કંઠાર પણ થતા. વ્યક્તિગત જીવનનો પૂરેપૂરો આનંદ મેળવવા માટે, કામ તેમજ શાંતિના અમરો દેડકને પૂરા મળવા જોઈએ, તેમાંથીજ દરેક કામ અવરિચત રીતે કરવાના પાંડો પણ આપણે મેળવી શકીએ. એજ રીતે સામુદાયિક કાર્યોમાં પણ આપણે અવરિચત થઈએ, એ અગત્યની દૃષ્ટિએ બહુજ જરૂરનું છે. પરંતુ આ ગુણની આપણે ઉપેક્ષા કરતા આવ્યા છીએ.

આપણે મલામા જુ હોય પણ મલા વખતમર થાયજ નહિ, તેમ વખતસર પૂરી થાય પણ નહિ ટાળને ત્યા જમવા જુ હોય તો વખતસર ટાઇ આવે નહિ અને કાર્યક્રમ વખતસર પાર ઉતરે નહિ પગિણામે જેને પણ કામ કરવાના હોય એને વણા પ્રસંગોમા જઈને મળતા જ્ઞાન અને આનંદ હોડવા પડે છે ગાંધીજીના આખાય જીવનની અદર તેમણે સતત નિયમિતતા અને વખતમરપાળુ, બડજ ચોટમાઈથી પાળ્યું છે

૧૯૧૩-૧૪ મા ૨૨ દિવાન બહાદુર અમાવાલ સાંઢગલાલ સાથે નામ રતો વખતમરપણામા તેઓ પણ ગાંધીજી જેટલાજ આગ્રહી અને ડોર હતા ગૂજરાત વિદ્યાસભાની કચેરીમા રોજ અનામર ચાર વાગે માટે એમને મળુ એનો નિયમ ડેલો એક દિવસ વિદ્યામલાના પગથિયા ચડતો હતો એટલામા ભદ્રના રડિયાળના ચાં ટકારા થયા ૨ અર્ધ મિનિટમા અદગના ખડમા મરહુમ દિવાન બહાદુર પાસે પહોચ્યો, ત્યારે એ જોયા “ મારગર, આજે માડા પલા ” મે એમને કહ્યું, “ આડેમ, હમણા તો ટાંગ થયા, ૨ પગથિયે ચડતો હતો ” મારે આશય એ હતો કે અર્ધ કે એક મિનિટ માફ થાય એ કાંઈ મોફ ડહેવાય ? આપણી ગિથિલતાની ભારામા ૨ તો એમ કહેવાય કે “ એ તો એમજ આવે ” પણ દિવાન બહાદુર ભવિષ્યના રડતરનો પાઠ મારા જેવા જુનાને નચોટ જરામચીજ આગ્યો અને જોલ્યા “ રેલવેગાડી તમારે માટે થોભી હોત કે ? ” માગી લાલ તો મને કાંઈ પૂછી શકે કે રેલવનુ ના રેડાજુ છે ? અનાજ આ રા પછી તો એની અચોક્કસાઈ જાણે વધી હોત ! પણ મને પણ વખત રમજ અને આશ્ચર્ય લાગે છે કે પોતે અનિયમિતપણાના પ્રતળા એરા માણસો પણ રેલગાડી મોડી આવે તો તે વિશે ત મનાને પોતાને ભક્ક છે એમ માને છે !

ગાંધીજીનો જે કાર્યક્રમ મુરર જેલા વખતેજ થતો એમની ચા રની કે સાજની પ્રાર્થના નિશ્ચિત વખતેજ ચાર એમનો કાતવાનો વખત પણ નિશ્ચિત હતો અગુર રા ફડની એ- મલામા, તેમનો વખત થતા, એક બહેને રટિયો એમની પામે લાડીને મચ્યો ત્યારે ગાંધીજીએ વિનોદ પ્રવ = કહ્યું “ માગ નતા વચારે કાતનાગ, માગ નતા વધારે સાડી કાતનાગ એજેજેજ કાતનાગ રગા હો પળુ માગ જેવો નગેજ

અમુક વખતેજ કોતનારો ભાગ્યેજ બીજો કોઈ હશે.” આ વાત સાંચ સાચી છે.

ગાંધીજી પોતાના કુચ્છને એક ઘડિયાળ હંમેશ બાંધી રાખતા અને તે ઉપર તેમની નજર ફીકડીક રહેતી. તેમની સાથે બોલવા આવનારને ટૂંકમાં પતાવવાની તેમની વિશિષ્ટ શૈલી હતી. વાત પૂરી થઈ એમ લાગતાંજ ઘડિયાળ હાથમાં લઈ તે તરફ નજર કરી પૂછતા, “બીજી કંઈ વાત કરવી છે? હું હવે બીજા કામે વળગું ના?” સાંભળનારો સમજી જતો કે હવે આપણે જઈશું.

સને ૧૯૧૮ના નવેંબરમાં ગોધરા મુદ્દાએ પહેલી ગૂજરાત રાજકીય પરિપક્વ મળી. પરિપક્વમાં આવતાં ગાંધીજીને આશરે ચાર મિનિટ મોડું થયું. તેમનો બોલવાનો વારો આવ્યો ત્યારે વિનોદમાં બોલ્યા. “હું અહીં આવતાં ચાર મિનિટ મોડો પડ્યો. સ્વરાજ જોટલું મોડું આવવાનું!”

દરેક જણ વખતસરખણું સાચવે તો તે ગાંધીજીનું એક મહાન સ્મારકજ ગણી શકાય.

હું ૧૯૦૭ના અરસામાં ત્યારે જુનિયર બી. એ. માં હતો ત્યારે ગીતાજીનો “કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે” એ આદેશ મને બહુ ગમ્યો. મારા મુદ્દાલેખ તરીકે એ આદેશ મારા કાગળો ઉપર મેં છપાવ્યો. પરંતુ એનું ખરું રહસ્ય ગાંધીજી સાથેના એક પ્રસંગથી હું સમજી શક્યો હતો.

સને ૧૯૨૦ની સાલ. એક વર્ષ માટે વડોદરાએ વડોદરા છોડી એવો આદેશ મહાસભાએ કલકત્તાની બેઠકમાં આપ્યો હતો. મારું મન દિધા હતું. પ્રત્યક્ષ ધર્મો છોડના કે એક વર્ષની કમાણી આપી દેવી! ધર્મો છોડવાના પ્રમાણમાં કમાણી આપી દેવી એ સહેલી વસ્તુ હતી. ધર્મો બંધ કરવામાં જામેલો ધર્મો તૂટી પડે એ ભય હતો; પણ એથીયે વિશેષ એમ લાગતું કે “જાણપદ વડોદરા વડોદરાત મોટું કરવાના નથી. હું અને બીજા એક બે મોટું કરીએ તેથી શું અસર થવાની હતી! અમે ધર્મો અને નાણાં બોદાશું, અને અંગ્રેજોનું તંત્ર એમને એમ ચાલવાનું કર્યું.”

આપણા કામથી ધાર્યા મુજબ પરિણામ નહિ આવે એ બધથી કામ કરવાની શક્તિ થતી નહોતી. ગીતાશ્રીએ તો કહ્યું હતું કે “કર્મણ્યે વાધિકારસ્તે” ... “કામ કરવું એજ તારે માટે બસ છે” એ મુદ્દાએ તો રાખ્યો હતો, પણ તે આચારમાં ઉતારો ન હતો. આ પ્રસંગે ગાંધીશ્રીએ મને સમજાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. તેમણે કહ્યું. “ખ્રીસ્ત વધીલાત મોકુફ કરે કે ન કરે તેની સાથે તમારે શું નિશ્ચય છે? આ વાત સારી છે અને કરવી જોઈએ એમ તમારે જાણે જો ઉતર્યું હોય તો તમારો ધર્મ છે કે તમારે તે અમલમાં મકવી જોઈએ. જે કંઈ કરે તેનું પરિણામ તો આવવાનુંજ છે પણ ફળની આશા રાખો એ કંઈ બાળખી ગણાય?” એમની દલીલ તો સચોટ હતી, પણ હું મારા આચરણમાં તે ઉતારી શકતો નહોતો. ત્રણ મહિના પછી એ મુજબનો મારો નિશ્ચય થયો અને મેં મનની શાંતિ મેળવી. “કાર્ય કરવું એજ મારો ધર્મ છે. એનું ફળ આવશે કે નહિ એટલે કે દેખાશે કે નહિ એ મારે વિચારવાનું નથી” એ પાઠ હું તે વખતે પ્રાત્યાશિક તરિક્ક શીખ્યો. અને ત્યારથી મારા જીવનમાં મેં એક અનેક મુખ્ય અનુભવો છે. અધ્યા, હાયા, દેવ વગેરે જાહેર જીવન બગાડનારા શત્રુઓ મારાથી દૂર ગયા છે, એમ હું માનું છું. અને તેથી ઘણા લોહી ઉઘાળામાંથી હું બચ્યો છું અને મનની કીક કીક શાંતિ પણ મેળવી રહ્યો છું.

ગાંધીશ્રી આપણી પાસેથી શું અપેક્ષા રાખતા તે વિશે મારા ઉપરના એમના એક કાગળમાંથી ઉતારો આપી વિરમું છું.

“મને જે કીક લાગે એ હું લખ્યા કરું એજ સાફ માન્યા ના? એમાંથી તમે બધા ગ્રીક્કી શકો તે કહે. એથી વધારેની આશા હું કેમ કરું?”

ગણેશ ચામુરેય માવળાંકર

તમારાં જીવન ઉત્તર બનાવો

‘પાટણ’ વિદ્યાર્થીમંડળ ‘ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ’ પ્રગટ કરે એ ઉચિત છે. એને માટે કંઈક લખવાનો ભાષ્યશ્રી નટુભાઈએ મને આગ્રહ કર્યો. વિદ્યાર્થીમંડળ ગાંધીજીનું કાર્ય અને તેમના વિચારોના પ્રચાર માટે વર્ષોથી કામ કરે છે એટલે આ ગ્રંથ માટે લખતાં મને આનંદ થાય છે. ખાસ કરી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જેમણે ગાંધીજીના જીવનકાળ દરમિયાન પ્રેરણા મેળવી છે તેઓ ભાગ્યશાળી છે. આમ છતાં ગાંધીજીનું જીવન સનાતન સત્યોના પાયા ઉપર ધડાયેલું હોય એમના અવસાન પછી પણ સદીઓ સુધી સાચો માર્ગ જતાવવામાં ઉપયોગી થશે. મહાપુરુષોની ક્રાંતિના આપણા પયગંબરોની દરોશમાં ગાંધીજીની ગણના આપણે કરીએ એ સ્વાભાવિક છે. એમણે તો ક્રાંત એક ધર્મ ગ્રાપવાની વાત બાબુએ રાખી યુદ્ધના સર્વનાશથી કંટાળેલી સમસ્ત માનવજાતને શાંતિનો મંદેશ આપ્યો છે પોતાના જીવન મારકત એ મંદેશને મૂર્તિમંત કર્યો છે. આવા પુરુષનો જન્મ આપણા દેશમાં થયો એ આપણું અહોભાગ્ય છે. એમના માર્ગે આપણે સંપૂર્ણ રીતે નથી ચાલ્યા તો પણ આપણે જે કંઈ સિદ્ધિ મેળવી છે તે એમની પ્રેરણાને આભારી છે.

વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતાં કરતાં પણ ગાંધીજીના જીવનકાર્ય અંગે ધ્યાન કરી શકે એમ છે. જો તેઓ સાદું અને ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની ટેવ ફેળવે તો ગાંધીજીએ જતાવેલા રચનાત્મક કાર્યનાં ધણા અંગોનો અમલ તેઓ કરી શકે. પોતાને અનુકૂળ હોય એવાં રચનાત્મક કાર્યના એક એ અંગોની પસંદગી કરી વિદ્યાર્થીઓ તે પોતાનાં જતાવવાં જોઈએ; અને તેની મારફત દેશની સેવા કરી પોતાના જીવનને તેજે ઉત્તર બનાવવું જોઈએ. આમ કરવામાં આવે તોજ આપણે ગાંધીજીની સાચી સ્મૃતિ જાળવી એમ કહી શકાય. મને આશા છે કે પાટણના વિદ્યાર્થીઓ અને બીજા વિદ્યાર્થીઓ આ વાત સમજશે અને ગાંધીજીની દરખનાવું ‘રામરામ્ય’ આપણે ત્યાં ગ્રાપવાના પ્રયાસમાં પોતાનો કાળો આપશે.

“ ગાંધીયુગનો હજી હવે આરંભ થાય છે ”

‘ઇન્ડિયન પાર્લામેન્ટ’ના વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞે ગાંધીજી વિશે કંઈક લખી મોકલવાની વિનંતીનો કાગળ મોકલ્યો તેમા મને લખ્યું કે “૧૯૧૮ની સાલથી ૧૯૪૮ની સાલ સુધી દિલ્હીમાં ગાંધીયુગ ચાલ્યો. ૧૯૪૮ના જન્ય-આગ્રી માસની ૩૦મી તારીખે એ યુગનો અંત આવ્યો.”

ગાંધીજીની અગત્ય અમર્યા દોરવણી દેશને હવે મળવાની નથી એથી વધારે એમના આ પ્રમાણેના લખાણની મતલબ નથી એ હું જાણતો હતો છતાં એમના વિધાનથી હું કંઈક જોશો થયો. મેં જવાબમાં તેમને લખ્યું, “ગાંધીજી હવતા હતા તે કાળ દરમિયાન તેમનો યુગ જન્મ્યો નહોતો, એ કાળ દરમિયાન એમના અંતરમાં એવાઈને એ પરિપક્વ થયો અને ખરેખર ૧૯૪૮ ના જન્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે તેનો જન્મ થયો. એવું કેમ ન હોય ?” તત્ત્વજ્ઞ પછી મને જણાવે છે કે આ વિચાર ખીજતને જ વધારે ખીચતીને હવે તમે લેખ લખી આપો.

અત્યાં ને અત્યાં એ કામ માટે માટે વધારે પડતું વહેતું માવ એમ પામે છે. આજની પ્રતિજ્ઞે હું ગોટલું જ કરી શકું કે ગાંધીજી ને કાર્યને અર્થે જીવ્યા, જે કાર્યને અર્થે તેમણે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો અને આખરે જે કાર્યને અર્થે તેમણે પોતાનો પ્રાણ આપ્યો તે હજી પણ અધૂરું છે અને હજી એક પૂરો ઉદ્ધારણેલો નહિ પણ હવેનાજનજોતો જુવવાતો મવાવ છે. તેને પર્યાવિરામ આપ્યું નથી. ૧૯૧૪ ની સાલમાં માનસીને મજબૂતાત ધાર્મિક, ગઝલગી, આમાલિક તેમજ અર્થવ્યવસ્થાને લગતા સવાદોને વિશે અમુક ચોક્કસ તકન નવા અને ક્રાંતિકારી વિચારો લઈને ગાંધીજીને દિલ્હી કાર્યાલયમાં પ્રવેશ કર્યો. પોતાના વિચારોનો વહેવારમાં અમલ દગવવાને એક તકન નથીજ જતની કાયપદ્ધતિ પણ તેઓ અર્થે બાવા હતા. એ આગવ નજર સામે મળી વખતોવખત દિલ્હી ગાંધીય મદા મળાના બધારણમાં તેમણે ધરમળના કેગકાંને કનવ્યા અને હજી કરી એક વાર એવો પત્રો દગવવાની તેમની દખ્ખા દોષ અવસ્થાના દિવસ

મુધી, અરે તે દિવસે પણ તેઓ એ કામમાં મંડ્યા હતા. વિસ્તાર અને વસ્તીની દૃષ્ટિથી આપણો મુલક કેટલો મોટો છે તે ધ્યાનમાં લઈએ અને એક બાબતથી સામાન્ય આમજનતામાં જે પ્રચલિત રૂઢ માન્યતાઓ ફેલાયેલી છે, તે ખીજી બાબતથી આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં જે વિચારોની ફળવણી અપાય છે તે બન્નેની અને ગાંધીજીના વિચારોની વચ્ચે જ મોટો તફાવત છે તેનો ખ્યાલ રાખતાં એવું લાગે છે કે ત્રીસથી વધારે વરસ મુધી તેમણે કરેલી પ્રવૃત્તિનું ઝાઝું ફળ નથી આવ્યું; બહુ તો તેમના વિચારનાં ખીજ વાવવાને થોડું ખેડાણ થયું છે અને દેશમાં આમતેમ છટાછવાયા થોડા પ્રયોગરૂપ નાના બગીચા બન્યા છે. આપણે સૌ બહુશીએ શીએ કે આ થોડું સરખું કામ કરવામાં પણ અનેક બારે મુશ્કેલીઓ તેમની સામે આવી હતી. રાજદારી વાતાવરણમાં જાગેલા જંઝાવાતોથી તેમના પ્રયોગરૂપ બગીચા અનેક વખત લગભગ ખેદાનખેદાન થઈ ગયા હતા. અથવા આમ પ્રગતના રૂઢ પૂર્વગ્રહોના હિમને કારણે ને પંડિતોની ચર્ચાની ગરમીને કારણે ખીલી સક્યા નહોતા. ફરી ફરીને પોતાનું કામ તેમને એકઠે એકથી સફર કરવું પડેલું. એ બધુંએ કામ લગુ ખરેખર પ્રારંભની દશામાં છે અને કોઈ પણ હિસાબે પૂરું થયું છે એમ ન કહેવાય. તેમને પોતાને જેવી જોઈતી હતી તેવી હિંદની રાજકીય મુકિત પણ લઈ પૂરેપૂરી થઈ નથી હિંદને જે કંઈ મળ્યું છે તે એટલું જ કે જૂના ૧૯૩૫ ના હિંદી રાજબંધારણના કાયદાની રૂઝો ચૂંટાયેલી ધારા સભાને અથવા બંધારણસભાને નામે જોળખાતી હજારોની વ્યવસ્થાને જવાબદાર સરકારની રચના થઈ છે. વળી, કાયદાની દૃષ્ટિથી જે મળ્યું છે તે સંસ્થાનનો દરજ્જો છે. અને વહેવારુ મક્કતરી કરી આપણે એ ત્રિપતિમાં મન મનાવી લઈએ તોયે કોએસે કેટલાય વર્ષો પૂર્વે સંસ્થાનિક દરજ્જાનના સ્વરાજનું ધ્યેય રપટપટ્યે રૂઢ થઈું હતું એ ખીના વાદ ગખવાની છે.

ગાંધીજીના મનોરથનું સ્વરાજ

પરંતુ ધારો કે આજ ને આજ બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસંઘથી આપણે અલગ થઈ જઈએ તોયે એથી ગાંધીજી જેને કાજે છળ્યાં અને જેને કાજે તેમણે છલ્ય આપ્યા ને સ્વરાજ મેળવું નહિ લેખાય. સાચા સ્વરાજથી એટલે કે

પ્રજ્ઞના સ્વ-શાસનથી આપણે હજી ક્યાંએ દૂર છીએ. હિંદમાં વસતાં કરોડોમાંથી અઘનામાં અઘના દરજ્જાના ને દરમાં દૂર આવેલા ખૂણામાં વસતા માણસની પોતાના સમાજ તરફની ફરજની ભુદ્ધિ અત્યંત ન થાય અને તે જાતે એ સમાજના કલ્યાણને અર્થે ખાલી જીમરાણ મચાવવાને બદલે કામમાં મંડી નહિ પડે; જીવનનો કંઈક હેતુ છે એવું તેને લાન થાય એટલું જ નહિ, તે પાર પાડવાની તેનામાં આશા કે ઉલટ ન જાગે; પોતાને હાનિ કરનારા ખ્યાલો, રિવાજો, ડરો, વહેવારો અને કાયદાની ખારીકોઓથી ચારે કારથી હું બધાયેલો નથી પણ આખરે ભારા પોતાના તેમજ મારા મુલકના હિતને માટે કામ કરવાને હવે સ્વતંત્ર છું એમ તેને લાગતું ન થાય; ધર્મના, સામાજિક, રાજકીય, રાજ્યપદ્ધિવદને લગતા, ભાષાના અને કુર્મધર્મસંલેગે જિલા થતા એવા બીજા બેદોના જુદાજુદા વાડાઓમાં વહેચાઈ ગયેલી પ્રજ્ઞમાં પૂરેપૂરી પરસ્પરની શુભેચ્છા અને શાંતિ અપાય નહિ; અને ત્યાં સુધી બીજા ઘટકોથી ગ્વાભાવિક રીતે જુદો પડતો દેશનો નાનામાં નાનો ઘટક પોતાની અનવજ્ઞ જેવી પાયાની જરૂરિયાતોની ખાતરમાં બીજાઓ પર વધારે પડતો આશ્રિત રહ્યા વિના પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવી શકે નહિ; ત્યાં સુધી ગાંધી-જીના મનોરથનું સ્વરાજ સિદ્ધ થયેલું લેખાય નહિ. જીવનને વિષે તેમણે નવા ખ્યાલો ધડી કાઢી આપણને આપ્યા. સંતાનને જન્મ આપતી વખતે થતા પ્રભૂતિના અસાધારણ કષ્ટને કારણે દેટલાક સંલેગોમાં કુદરતમાં માતા જેમ દેહ છોડે છે તેમ પોતાના કામી એકતાના સૌથી ઉચ્ચ ખ્યાલને 'જન્મ આપતાં તેમણે પણ પોતાનો દેહ છોડ્યો.

હવે આપણે જે તેમની પાછળ રહ્યા તે સૌ તેમને આપણા રાષ્ટ્રના પિતા તરિકે માનતા હોઈએ, તેમણે ઉપદેશોના વિચારોને વિષે શ્રદ્ધાવાળા હોઈએ અને એ વિચારો હિંદના જીવનમાં વણાઈ ગયે ત્યાં સુધી આપણા જીવનમાં તેમનો અમલ કરવામાં મંડી રહેવા ધારતા હોઈએ તો એમજ કહેવું જોઈએ કે ૧૯૪૮ની સાલના અન્યુચારીની ત્રીસમી તારીએ ગાંધી-યુગ સમાપ્ત નથી થયો, તે દિવસથી તેનો આરંભ થયો છે.

(અંગ્રેજી પરથી)

કિશોરલાલ મશરૂવાળા

Object Of Constructive Work

We constantly use the term "Constructive work" very loosely. This term has a special meaning in the programme of Gandhiji. There are various items in this programme, such as: spinning, Gramudyog, naitalim and Harijan Seva. A casual observer will find no difference between such work carried on by the Gandhian institutions and the Government agencies. This does not mean that there is no difference at all. There is a fundamental difference in the approach.

The government programme emphasises the end. The departments are thinking of attaining their objective, which is either production of goods, or setting right social evils, or imparting education.

The Gandhian approach is fundamentally different. The emphasis here is on the means rather than on the end. We are not so much concerned as to what we achieve, though this also is important. Our efforts are directed towards the development of individuals. and Production of goods, etc., is only the means to this goal. For example, when you teach a child that five plus three is eight and she writes on a piece of slate this Proposition, it is not the writing on the slate that is important, but the mental Gymnastics that the child has gone through. In the same way, when a carpenter makes a design

and carves it out on a piece of wood, it is neither the design nor the carved piece of wood that has the real value in it, but the mental process by which the carpenter had produced this work is more permanent than the material representation of that process. It is easy to mistake the one for the other. The capitalistic approach and the materialistic education have taught us to misplace our emphasis. All that the Gandhian programme aims to do is to restore the correct approach from which the world has deviated.

When a man works he grows. The work that he does, therefore is more important from the society's point of view and from the needs of cultural advancement, than the material production that has resulted from such work. It is this approach that makes the Gandhian programme of constructive work so vital to our country on the attainment of Swaraj.

Whatever we may have been under foreign domination, the moment the exterior pressure has been relaxed there will be a tendency for us to grow as when a plant, kept under a cover for lack of light and air remains weak and stunted. But with the gift of sunlight and air, it tends together strength and expresses itself. In the same way, if our country has to develop its culture it is imperative that it should have the opportunity to grow along its own lines. This can only be done by providing suitable environment and an

outlet for such growth. This is what our constructive programme ought to provide.

Constructive workers, country over, should realise their great responsibility in the building up of our nation. While we have to fight the demons of poverty, disease, and ignorance, we must also remember that a part from these immediate results we have a mission to fulfill, and that is to resuscitate the nation.

We hope that this approach to constructive work will be properly understood by those who are engaged in it, and that the workers will go about their tasks realising the importance of the means rather than placing disproportionate emphasis on the immediate goal.

All Gandhiji's programme, arising out of his own life based on non-violence and Truth, will lose its purpose if we wrest it off its foundation. As the foundation (Non-violence and Truth) is eternal so also should work based on such a foundation be lasting. The other aspect of constructive work which produces immediate results is not to be lost sight of. Such work is indicative of the quality and the purity of the means, and therefore it is of the highest importance. We cannot ignore the results but if such results can be obtained through short-cuts which are not based on our foundation of Truth and Non-violence they will have no meaning as part of the constructive programme which should have its source of inspiration in eternal values.

J. C. Kumarappa

આપુનું જીવન શીખવે છે:

પાયાની ઇંટ બનો

કોઈ કુશળ કાર્યો મકાન ચણશે તો આગી મજબૂત ઇંટ હશે, તે પાયામાં ચણશે અને સાધારણ હશે, તે ઉપર મકાન. અને એ સાધારણ ઇંટને સુશોભિત બનાવશે. લોકો પણ તે ઇંટ જોઈ ગમશે. અને તેને પ્રતિષ્ઠા મળશે. તે ઇંટ ઉપર અક્ષત કંકુ ચડશે તેથી તે ઇંટ પાયાની ઇંટ કરતાં ચઢિયાતી ગણાય ખરી !

તેથી ગીતે આજે આઝાદી આની છે, એ વખતે દરેક ટોડલાની ઇંટ બંનવા ઇચ્છે છે. એની હરીકાષ્ઠઓ ચાલે છે. એ માટે અનેક આચા ખોટા પ્રયત્નો કરે છે. એવે વખતે ગાંધીજીનું જીવન આપણને કહે છે કે પાયાની ઇંટ બનો. ગરીબોની-પછાતોની મેવામાં દટાઈ જાઓ. પ્રતિષ્ઠા મળે તે તરફ મોં ન મળો. લોકજીવનરૂપી પાયામાં તમે ભળી જાઓ.

આપણે ગાંધીજીના જીવનરૂપી દીવાનંડી તરફ નજર નિચર કરીને જીવન જીવીશું તો આપણું કલ્યાણ જ છે.

રવિશંકર મહારાજ

સર્વોદયની કેળવણી

કેળવણીની અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ છે એમાં આપણા રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય ગાંધીજીએ વર્ષા યોજનાને નામે એક નવીજ દૃષ્ટિ આપી છે.

સર્વોદયના પાયા ઉપર જે નવો સમાજ ખરો કરવાની એમની ધારણા હતી એનાં બી એમણે 'નયી તાલીમ' માં ઓરી દીધાં છે. એથીજ એમણે પોતે એક વખત જાહેર કર્યું હતું કે એમની સર્વોદય દેણગી નવી કેળવણી છે. એની મારફત એ ચાલતાં આવેલાં મૂલ્યાંકનોત્તેજ યક્ષી દેવા માગે છે.

આલુ કેળવણી અને મનુષ્યજીવન એક બીજાથી વિખૂટાં પડી ગયાં છે. નવી કેળવણી મારફત એ યન્ત્રને સાંધવા માગે છે એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીને જીવન સાથે ઓતપ્રોત કરી દેવા માગે છે.

કેળવણીથી માત્ર વ્યક્તિનો વિકાસ થાય એટલાથી એમને સંતોષ નથી થતો પણ સમાજના એક અવિભાજ્ય ઘટક તરીકેજ વ્યક્તિ છે અને એ દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિ યન્ત્રનો વિકાસ થાય એ તત્ત્વની કેળવણીએ લાવવા માગે છે.

એમણે આપેલી દૃષ્ટિને સમજીને સર્વોદય લાવે એવી કેળવણી ઊભી કરવી એ હવે આપણું પાછળનાઓનું કામ છે. આપણે સૌ એ કામમાં મગી પડીએ તો એમના આજીવંદ આપણી પાછળ ઊભાજ છે.

જમલભાઈ મહેતા

બાપુ ઇશ્વરોનાએ ઇશ્વર હતા.

મળથીજ ઓછું લખવા બોલવાની વૃત્તિવાળો હું બાપુ વિષે શું લખું ? એમના વિષે કંઈ પણ લખવું કે બોલવું એ મારા માટે પ્રમાદ થાય. એમના વિષે જેટલું લખાય એટલું ઓછું છે. એમના ગુણોની ગીતા કદીજ લખાઈ શકાવાની નથી. માનવજાત ઉપર એમના ઉપકાર અપાર છે. એમણે એકલાએ કૃષ્ણ ઉપકારનો બદલો આપણે આખી માનવજાત થઈને પણ નથી આપી શક્યા એવા બાપુ વિષે શું લખું ! જે લખવાનું છે તે બધા જાણેજ છે.

બાપુએ આપણા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો તેનો બદલો આપણે તેમના પ્રત્યે અપકાર કરીને વાળ્યો છે. આપણને જીવાડવા મથનારને આપણે જીવથી માર્યો છે.

ટુંકમાં આપણામાંથી લાગ્યેજ કાંઈ એમને ઓળખી શક્યા છીએ. પદાડોમાં અનાર્થની કન્યા ગેટલો કરવામાં પણ જેમ અંનનું લાકડું બાળે તેમ આપણામાં રહેલી અનાર્થતાએ બાપુનો ઉપયોગ ગેટલો કરવા બળતણની જગાએજ કર્યો છે. છતાંજ જતા જતાં પોતાના દાડ-માંઝ અને છેવટે હૃદયથી સીઝવેલો ગેટલો આપણા માઝ મક્તા બધા છે એવા એમનો આપણા ઉપર ઉપકાર છે.

તેઓ આજે આપણી માથે હોત અને આપણે એમના મૃત્યુ વિશે પૂછ્યું હોત તો તેઓ જરૂર કહેત કે “માગ મબધમાં જે થયું તેમનું હતું અને જે બિલકુલ બ્યાજખી હતું તેજ થયું છે. પરંતુ એક વસ્તુ નથી ખમાતી, તે જો કે મારી વસ્તુ જીવવાની માણુઆઈ હતી એ દિંદુસ્તાનમાં ન આવી !”

જો આપણે જો મૃત્યને સ્વીકારવા તૈયાર હોઈએ કે માણુસમાંથી ઇશ્વર થઈ શકાય છે, તો મારે નમ્રભાવે પ્રમાદગ્રસ્ત થઈને કહેવું જોઈએ કે બાપુ આવા ઇશ્વરોનાએ ઇશ્વર હતા—જો આપણે એટલું કષ્ટ કરીએ કે માણુસમાંથીજ અવતાર અને પયગંબર થઈ શકે છે તો હું

કહીશ કે આપુ એ ગદાયનું સત્વ હતા. આટલું છતાં એ પોતે સદાયે કહેતા કે હું કંઈજ નથી અને સૌથી નાનો છું.

આપુ ગયા ત્યારે સરદારને મેં રેડિયો ઉપર સાંભળેલા. તેઓ બોલ્યા હતા: 'ગોંડ પાગલકી હરકતસે આપુકી મૃત્યુ દુઃખ.' હું કહું છું કે એકજ પાગલની હરકતથી શા માટે ? કશેડો પાગલોની હરકતે આપુને માર્યા છે. આપણામાં રહેલી હિંસા ગોડસેમાં કેન્દ્રિત થઈને ફરી છે. એવો કયો મુસલમાન હશે કે જે બીનમુસ્લિમની હાનિ સાંભળીને સહેજે રાજ નહિ થયો હોય ! અને એવો કયો હિંદુ હશે કે જે મુસલમાનની હાનિ સાંભળીને સહેજે રાહત નહિ અનુભવતો હોય ? આપણે ગદા પ્રામાણિક પણે આપણા હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને આપણી જાતને સવાલ પૂછીએ તો જે જવાબ મળે તે આપણામાં રહેલી નીચતાની સાચીની માટે પૂરતો થઈ પડશે.

હું માનું છું કે રાજ્ય, સંસ્થા અથવા નિયમન કરનાર સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હોવું એ આપણા સામાજિક અને બીજાં જીવો પ્રત્યે આપણે કરેલા પાપોનું પરિણામ છે. જે બરાબર માનવતાની સપાટીએ હોય તેના માટે કોઈજ રાજ્ય કે નિયમનની જરૂર ન હોય. એવા માણસને પોતાની કર્મોનું જ્ઞાન સતત હોય. એનાથી એનું એકે કામ ન થાય કે જેનાથી બીજાં જીવો પ્રત્યે અન્યાય થાય.

મૂર્ખ માટે એની ફરતે બચવવા સારૂ આપણે કાયદા કરીએ એ જેમ બેફકું અને મૂર્ખાઈજરેલું થાય, તેજ વસ્તુ, જે માણસ છે એવા માણસ માટે પણ છે. જ્યારે જ્યારે આપણે બીજાં જીવો પ્રત્યેની ફરતેમાં ચૂકીએ છીએ ત્યારે ત્યારે નિયમન અથવા નિયમન કરનારી સંસ્થા કોબી કરવાની વસ્તુ પેદા થાય છે. આ રાજ્ય સંસ્થાઓ પણ મળે તો આપણે કરેલા બીજાં જીવો પ્રત્યેના પાપોમાંથી કોબી થઈ છે. ખરી રીતે તો આવી નિયમન કરનારી સંસ્થાઓમાં જતાં આપણે લાજ મરતું જોઈએ. કારણ કે એવી સંસ્થાઓ કંઈ આપણાં પુણ્યોમાંથી કોબી થયેલી નથી. એવી સંસ્થાઓમાં જવામાં ગર્વ કે અભિમાન લેવાપણું ન હોય. એના માટે પડાપડી ન હોય. એમાં જોડાની વખતે, જે અનિષ્ટનું નિયમન કરવા માટે એને કોબી કરવામાં આવી છે તે અનિષ્ટના આપણે પણ ભાગીદાર

છીએ એની લગ્ન હોય, અને એ અનિષ્ટમાથી પોને બચાવે બીજાઓને
ગયાનવાતા સાધન તરીકે આવી નિયમન કરનારી અગ્નિને ઉપયોગ છે
એવી પ્રામાણિક અને અષ્ટ અમલ હોય. એમા આપણુ પ્રાપ્તિ છે
એમા જઈને જતે ગુદ્ધ થઈ બીજાઓને ગુદ્ધ કરવાની વ્યાકુળતા હોય
ત્યા સુધી માણસ શયતાનની અમલ નીચે જઈને ત્યા સુધી આવી
અગ્નિને ગંધેજી

બાપુની ઇચ્છા હતી કે, જે અમૃતિમા અર્ધ જીવેનું કલ્યાણ છે
અને જેની, ઉવટના માધ્ય પ્રત્યે જવાનું સાધન થઈ ગરવાની વાયકાત
જે, જેના રહસ્યમા અમરત માનવજાતનો કાગો છે, અને જે કહ્યું
અને હિંદુસ્તાનમા આનીને કેન્દ્રિત થઈ હતી તેની આર્થ અમૃતિનું
માત્રાત્મ્ય મર્જવું, જેને તેઓ અગ્નિ રામરાજ્ય કહીને અમોધતા
પરંતુ આપણે આ તેજસ્વિતાને ન ઝીંચી શક્યા જે દિંમા અને અનાય-
તાથી ગાઓથી હોય એવી ગત્યવસ્થાના પેનમા આપણે, વાસ્તવિક
હોય એવું બધુંજ બચા

આખીએ દુનિયાએ અ પ કરીને તેમને પોતાના સરમુખત્યાગ તરીકે
પમદ કર્યા હોત તો આપણે કેવા સુખી થાત ! પરંતુ પ્રમાદી દુનિયાને
એ કેમ ગળે ઉતરે ! આજે આપણે બધાએ પ્રજાત નના નશામા ચક્રવ્યૂહ
છીએ કે જે પ્રજાત ત્રની વાતોમાથી આપણે જોડ દિવ્ય દત્તાશ થઈને
પાછા કરવું પડે પ્રજાત ત તો અજાગેમા પેચાર છે જેની પામે અરહ
હશે તે ખરીદી જશે આવી ખરીદશ્ચિત્તે તો આરામા પાન પેચાર અને
નાગમા પણ હોય

મને લાગે છે કે આખીએ દુનિયા માટે જોડજ અમુખત્યાગ હોયો
લેઈએ જેની આજ દુનિયાના ખૂણે ખૂણે વર્તાય આનો સરમુખત્યાગ
દિવ્ય હોયો લેઈએ આ મિત્રાચ મુખ અને જાતિની વાતો કરવી એ
ઉપમા અમા લેવા જેવું છે આજે એ તક આપણે મેળવી હતી માપુ
આપણી પામે દત્તા દન તો દજનમે વર્ષો બાપુની પ્રતીક્ષામા આપણે
મેળવી ગંધેજી પરંતુ અને એ મિત્રાચ બીજે માર્ગ નથી

બાપુના લાગમા જોઈ વત્તા પ્રમાણમા પણ સત્યની ક્રોધની આવી
ગદ્દ હતી અમે તેવા પ્રશ્નને નેના ઉપર સ્ત્રીને તેઓ તત્તજ જવાય

મેળવી શકતા. આપણે રેડિયો સાંભળવા બેઠા હોઈએ; દિલ્હી સાંભળતા હોઈએ અને લાહોર સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ જાય તો દિલ્હી બંધ કરીને લાહોર સાંભળી શકીએ. એજ પણ વૉશિંગ્ટન સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ જાય તો તે પણ કરી શકીએ. વળી તરતને તરત જે જે ઝેરનોતી ખજાર લેવી હોય તે લઈ શકાય. આપુના હાથમાં પણ સત્યની સ્ત્રીય આવી ગઈ હતી. અમારા આશ્રમમાં ઘણીએ વખત એવું બનતું; એક તરફ દિલ્હીના રાજકારણની વાતો આપુ કરતા હોય ત્યાંજ ઈંગ્લેંડનું રાજકારણ શરૂ થઈ જાય. એ ચાલતુંજ હોય એવામાં અમેરિકાના કોઈ અતિથિ અમેરિકા વિષે કંઈક પૂછે. એનો જવાબ પૂરો આપીજ રહ્યા હોય કે કોઈક જર્મનીની વાત કરે. એટલામાં કોઈક આશ્રમવાસી આવીને કહે કે મને આજે પાચખાને જવાનું નથી થયું. એને રસ્તો દેખાડે એટલામાં કોઈક ગાય વિચાણાની વાત લાવે. વળી રસોડામાંથી કોઈક આવીને કહે કે આજે તો દૂધ ફાટી ગયું મહેમાનોને શું આપશું ? આવા જુદા જુદા પ્રશ્નોનો તરતજ સંતોષ થાય તેવો રસ્તો દેખાડતાં એમને વાર ન થતી. આ બધું એમની ફસોટીની મદદથી સદજ કરી લેતા.

તેમના દીકરાઓ અને સગાઓ માનતા કે આપુ અમારાજ હતા. મુસલમાનો સ્વાર્થવશ માને છે કે તેઓ અમારા પણ હતા. હિંદુઓમાં એમને પોતાના માનનાર ઘણા છે. દુનિયાના જુદા જુદા દેશોમાંથી થોડા ઘણા સૌ માણસો માને છે કે તેઓ અમારા હતા. મને પણ તેમણે એક વખત લખેલું: ‘આપણું આખું કુટુંબ દિલ્હી મોકલી દીધું છે,’ એટલે મેં પણ માનતો કે આપુ મારા હતા. પરંતુ આ બધું દસ્તી કાદવા જેવું છે. આમ તો તેઓ બધાપના હતા, છતાંએ આમાંથી એકના નહોતા. વાસ્તવમાં તેઓ સત્ય મારેજ હતા અને એજ સત્ય ખાતર ગયા. જે માણસો મત્ય મારે છવવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરતા તેમના પ્રત્યે એમનો સાંલિદ પ્રેમ હતો.

ધર્મ વિગેની એમની માન્યતા અપક, હિંદાર અને સુદમ હતી. પ્રચલિત છે એવી એક પણ સાંપ્રદાયિકતા એમને સ્પર્શ કરી શકી નહોતી. ધર્મ વિગેની તેમની ગ્યાખ્યા એવી હતી કે જે કામ કે વિચાર કરવાથી ખીન્ન છોડેનું કન્યાણજ ગાય તે ધર્મ. જે કામ કરવા માટે નાડારાં આપતો નાપરવાં પડનાં હોય તે નરો અધર્મ છે.

માગે બાપુ સાથે મૌ પ્રથમ પચમજ્જ યયો ત્યાં ગમજાન મલિનો આવતો હતો તેઓ મને પૂછતા, 'તુ ગેમન કુ છે, નમાન પદે છે ?' આવડા મોટા માણસને હું 'ના' કહી ગીતે લખુ ? મેં નમાન પદવાની અને ગેમન કુવાની ગતઆત કંગેલી ત્યાં પછી ત્યાં મેંવાગ્રામ ગયો ત્યાં, કુરાન વાગી લેતા માગે શીખી જવું ગેરી આજ્ઞા પણ કુદેથી. છતાં આજે તો હું પ્રામાણિકપણે માનુ છું કે કાઈકે ગેગીનું પાલખાન માફ કરતાં કરતાં પણ મારી નમાન અને પૂજન થઈ ગયું છે. અના માટે હું જુદો સમય ન લઉં તો પણ આવે. આ દષ્ટિ પણ અંમની પામેથી મદન મળી

આજે તો માગે જેવાં પોતાને મુમવમાન કહેવો હિંદુ કે હંમદ કે ખીલુ' કહી એ પાણુ એક સમય્યા છે. જાણે કે આમાથી એકે વગુને લઈને પોતાને મગોધતા શરમ આવે છે કાગલુ કે આ માંપ્રાવિક્તાઓ આજે હંમદનો માગગ મક્રીને ગયતાન ભણી વળી છે મને વાગે કે કે માગે અને મારા જેવા અનેકાંઓ આ ગેતાનિવતના મભામદ ચવામાથી ગયી જવું જોઈએ, અને આ પ્રચલિત માંપ્રાવિક્તા કે જેનામાથી અસ્તિજ નીપજવાનું છે તેને નામગેય કરી મક્રી જોઈએ જો કે તેમને વિનારા ચોક્કસ છે. જે હેતુ પાગ પાડવમાં જૂરા માધનેનો ઉપયોગ કુવો પડે તે હેતુ કદી ધાર્મિક ન હોઈ ગયે ધર્મ કે અધર્મ જાળવાની આ ચારી વાપરતા મૌએ શીખી જવું જોઈએ

દુર્ભાગે આપણે એમને નજ પિછાની ગણ્યા એ એનેએ એમની ભાગે અવગણના કરી, મુમલમાનોએ એમને ધુતડાયા છે અને હેવટે એમના સબધમા હિંદુઓ તો એવા કલકિત થયા કે એ કલ કરી અંગેગટી, જેમ જેમ મેકાઓ જાણે તેમ તેમ વધારે ને વધારે તીવ્ર અને કરુણ થયે જવાની છે. આપણે એમને દબીને એકે માખમનું ભાણુ નથી કરી રાક્યા એવડું આખીએ દુનિયાનું જુદું જી જોડા

રડો ન મુજ મૃત્યુને !

“રડો ન મુજ મૃત્યુને ! હરખ માય આ છાતીમાં
ન રે ! કયમ તમે ય તો હરખતાં ન હૈયામહી ?
વીંધાયું ઉર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી,
અને નહિ શું પ્રેમધાર ભિછળી અરે કે રડો ?
હતું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?
અધૂરપ દીઠી શું કે મુજ અક્ષમ્ય તેથી રડો ?

તમે શું હરખાત જો ભય ધરી ભણ ભીરતા
અવાક અસહાય હું હૃદયમાં રૂધી સત્યને
શ્વસ્થાં કરત ભૂતલે ? મરણથી છટયો સત્યને
ગળે વિષમ જે હતો કંઈક કાળ દૂરો ! અર્થ
સુણો પ્રગટ સત્યઃ વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમજ !
હસે ઇશુ, હસે જીએ સુકેતુ, મૌમ્ય સતો હસે. ”

“અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
કલંકમય દૈન્યનું નિજ રડી રહ્યા જીવન ”

(સંસ્કૃતિ)

ઉમાશંકર જોષી

દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જશે

હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની આતકની છેલ્લી પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરતો હતો. તે વખતે પરીક્ષા પછી માત્ર શુ કરવું એના વિચાર આવતા હતા. અને ઉપનકાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં પૂ. આપુના આશ્રમમાં ત્રણ ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. તે વર્ગે પૂ. આપુનો ક્ષેત્રમન્યાસ હતો એટલે તે આશ્રમમાં જ રહેતા હતા. તેથી તેમના સમાગમમાં કઈક શીખવાનું મળશે એવી કલ્પના હતી.

તેથી મેં પત્ર લખ્યો. તેનો જવાબ તરત ન આવ્યો. મને થયું કે માગ જેવા વણાય તેમને પત્રો લખતા હોય, એ બધાના જવાબ ક્યાથી તે આપી શકે અને તેય માગી હિતાવશે શી રીતે જાને ? પત્ર લખ્યાને પછર વીસ દિવસ થઈ ગયા, પણ કંઈ જવાબ આવ્યો નહિ. મને એમ તો લાગતું હતું કે જવાબ આવશે ખરો. પણ અંટ જવાબ મેળવવાની અધીરાઈ હતી હું રોજ ટપાલ બેંકે, પણ નિગમ થઈ પાછો ફરતો. એક મહિના પછી જવાબ આવ્યો, તેમાં મને ક્યારે મળવાની મંચના કંઈ હતી. અને આજના જમ્યા પછી ફરવા જવાના અમયે મળવાનું લખ્યું હતું.

હું ફગવેલે અમયે આશ્રમમાં પહોંચ્યો. તે ફરવા જવા નીકળતા હતા અને હું તેમને ગ્રન્થા પરજ પગે લાગ્યો. તેમણે મને માથે લીધો.

પ્રશ્ન— તમે અહીં આવવા ઇચ્છો છો ?

જવાબ— હાથ.

પ્રશ્ન— અહીં પાંચખાનાં મકાઈ વગેરે કામ ફરવાના હોય છે, તે કાવશેને ?

જવાબ— હાથ, તે કરીશ.

પ્રશ્ન— તમે અહીં આશ્રમમાં રહો તે દગમિયાન જે કામ મળે તે કરો અને આશ્રમમાં દૂધમાં સાકર ભળે તેમ ભળી જશો.

રહેતા આવતા કેટલાય પ્રશ્નો મને પૂછ્યા હતા અને વાતો થઈ હતી. પણ ઉપરની બે વાતો મને યાદ ગઈ ગઈ છે. આજે એ જાનને યાગતો

રડો ન મુજ મૃત્યુને !

“ રડો ન મુજ મૃત્યુને ! હરખ માય આ છાતીમાં
 ન રે !- કયમ તમે ય તો હરખતાં ન હૈયામહી ?
 વીંધાયું હર તેથી કેવળ શું રક્તધારા છૂટી,
 અને તહિ શું પ્રેમધાર ભિછળી અરે કે રડો ?
 હતું શું બલિદાન આ મુજ પવિત્ર પૂરું ન કે ?
 અધૂરપ દીઠી શું કે મુજ અક્ષમ્ય તેથી રડો ?

તમે શું હરખાત જો બય ધરી લજી લીરતા
 અવાક અસહાય હું હૃદયમાં રૂધી સત્યને
 શ્વસ્યાં કરત ભૂતલે ? મરણથી છૂટયો સત્યને
 ગળે વિપમ જે હતો કંઈક કાળ હૂમો ! ધણું
 સુણો પ્રગટ અત્યઃ વૈર પ્રતિ પ્રેમ, પ્રેમ ને પ્રેમજ !
 હસે ઇશુ, હસે જીજ્ઞા સુકેતુ, સૌમ્ય સતો હસે. ”

“ અમે ન રડીએ, પિતા, મરણ આપનું પાવન,
 કલંકમય દૈન્યનું નિજ રડી રહ્યા જીવન. ”

(સંસ્કૃતિ)

ઉમાશંકર જોષી

દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી જતો

હું ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની આતકની છેલ્લી પરીક્ષા આપવાની તૈયારી કરતો હતો તે વખતે પરીક્ષા પત્રી માટે શુ ડરનું એના વિચાર આવતા હતા અને છવનદાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં પૂ આપુના આશ્રમમાં નાગ ચાર માસ રહેવાની ઈચ્છા થઈ આવી તે વર્ષે પૂ આપુનો ક્ષેત્રમન્યામ હતો એટલે તે આશ્રમમાં જ રહેતા હતા તેથી તેમના સમાગમમાં - ઈક રીખવાનું મળતું એવી કંપના હતી

તેથી મેં પણ લખ્યો તેનો જવાબ તરત ન આપ્યો મને થયું કે મારા જેવા પ્રણયી તેમને પત્રો લખતા હોય, એ જવાબ જવાબ ન્યાયી તે આપી શકે અને તેજ મારી ઉતાવળે શી રીતે બને ? પણ લખ્યાને પછર વીસ દિવસ થઈ ગયા પણ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ મને એમ તો લાગતું જ હતું કે જવાબ આપશે ખરો પણ ઝડ જવાબ મેળવવાની અધીરાઈ હતી જે મેં ટપાલ બેંચે, પણ નિર્ભર થઈ પાછો ફરતો એક મહિના પછી જવાબ આપ્યો તેમાં મને રમણ મગવાની મનના કોઈ હતી અને સાજના જવાબ પછી - જવા જવાના અમરે મગવાનું લખ્યું હતું

હવેલે અમરે આશ્રમમાં પહોંચ્યો તે દિવસ જવા નીગતા હતા અને તેમને મળતા પગલ પગે લાગ્યો તેમણે મને આથે લીધો

પ્રશ્ન— તમે અહીં આપવા ઈચ્છો છો ?

જવાબ— હાથ

પ્રશ્ન— અહીં પાંચખાના અર્ધ વજન નામ જવાના હોય છે, તે વજન ?

જવાબ— હાથ, તે ડરીશ

પ્રશ્ન— તમે અહીં આશ્રમમાં ગયો તે દરમિયાન જે મામ મળે તે કંઈ અને આશ્રમમાં દૂધમાં આગ લગે તેમ ભળી જશે

રહેતા ચાનતા કેટલાય પ્રશ્નો મને પૂછ્યા હતા અને વાતો થઈ હતી પણ ઉપગતી બે વાતો મને યાદ રહી ગઈ છે આજે એ બન્ને યાદતો

મહાત્માજીની પૂજની રીત

મહાત્માજી આજે આપણી પામે સદેહે નથી. નિર્સર્ગના ક્રમ પ્રમાણે જે જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે છે. અવતારી, પયગંબર, તીર્થંકર, મગીદા કોઈ આ નિર્સર્ગના નિયમમાંથી બચી શક્યું નથી અને બચી શકતું નથી આ નિયમ મહાત્માજીને પણ લાગુ પડ્યો છે. છતાં એમનો જીવન મંદેશ જગત સમક્ષ પડેલો છે. એ મંદેશ જગતને આત્મા તેમજ ભવિષ્ય માટે હિતકર અને બળપ્રદ થશે.

તેમણે આખી ઉમર અખડ સેવાયોગ માધ્યે અને એવાનું જીવલત દર્શાત જગત સન્મુખ મૂક્યું. મરણુ પણ એટલુંજ ઉજ્જવળ થયું. માનવ-માનવ અને ક્રોધ-ક્રોધ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ અને પ્રેમભાવનું સ્થાપન કરતાં એમનું અવસાન થયું. તેજ આપણે માટે હવે માર્ગદર્શક છે. ફેટલાક લોકો એમની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બાંધવા, સ્નાત્રો કરવા અને સ્ત્રીઓ બાંધવા યોજનાઓ કરતા હશે. મહાત્માજીના જીવતાં એમણે કહેલા માર્ગે જવા પ્રયત્ન ન કરતા છતાં તેઓ હવે દર્શન, પૂજા કરી તૃપ્ત થવા પ્રયત્ન કરતા હશે, પણ એ ખરો માર્ગ નથી. માત્રી વાત એ છે કે મહાત્માજીએ આખી જિંદગી જે વિચારો રચી કરી આગ્રા કર્યો તે સમજી લઈને આચરવા પ્રયત્ન કરવો એજ એમને જોગબવાનો માર્ગ હોઈ શકે. તેમણે પાતાના જીવનમાં અનેક સત્કર્મોની પગકાંઠા કરી સમાજજીવનના નાના મોટા એકે એક ક્ષેત્રમાં મળી સુધી ઊડા ઊતરી વિચાર કર્યો અને એ વિચાર પ્રમાણે જીવે આગ્રા કરી માર્ગદર્શન કર્યું. આપણી સમક્ષ એમનું જીવન એ એક એવું ઉદાહરણ છે કે જે કોઈને પ્રકાશકર, અને આસ્વાસનકર અને પુરુષાર્થી જીવન ગાળવાને પ્રેરણા આપનારું છે તેથીજ તો તેઓ ગૌરવિપા કહેવાયા.

બધાપણુથીજ મહાત્માજીએ અત્યંત પવિત્રતાનું જીવન ચલાવવાનું નક્કી કરેલું, તે કેટલું સુધી મૃત્યુ સુધી એનેજ આધારે જીવન ચલાવ્યું. અત્યંત પાવન કરતા જે જે મુશ્કેલીઓ, અડચણો, કષ્ટો, પાતનાઓ અને આપાતો આવ્યા તે બધાને ન ગણકારતા અત્યંત મુખ્ય બની જોનીજ બાંધના કરી. નાના ગાંધારી માડીને વધો સુધી, ગંધારી માડીને વધુ સુધી,

જીવનમાં અને સમૂહકાર્યમાં ફેટલી બધી અગત્યની છે તેનું મને હંમેશા ભાન રહે છે.

જ્યાં જઈએ ત્યાં બીજાઓ સાથે લગી જઈને કામ કરવાની પણ કળા હોય છે અને જીવનમાં સફાઈનું સ્થાન આજના કાળમાં ફેટલું મહત્વનું છે તે પણ હવે ઘણાને સમજાયું છે.

આમ પહેલીજ મુલાકાતે ચોડીજ વાગ્યાં મને એ પાઠ તેમણે આપ્યા.

શિવાલાલ ૫૨૯

અખંડ જાગ્રત બાપુ

પૂ. બાપુજીના અંગત મંત્રી શ્રી. પ્યારેલાલજી સાથે સન ૧૯૩૩ માં નાસિકની જેલમાં મારે રહેવાનું થયું હતું. જેલમાં ચક્રર લખાવતાં પૂ. બાપુજી વિશે ઘણી વાતો થતી. મેં પૂછ્યું કે “ પ્યારેલાલબાઈ, તમે બાપુના ઘણાજ નિકટ સંસ્પર્ગમાં આવ્યા હો; તમને બાપુનો સૌથી ઉત્તમ ગુણ કયો જણાયો ? ”

પ્યારેલાલબાઈએ કહ્યું કે “ બાપુ અખંડ જાગ્રત છે. દેશના વિદેશ પ્રશ્નોની વિચારણા માટે કે જીવનની અંતર ચોરી માટે તેઓ અખંડ જાગ્રત રહે છે એ એમનો મોટામાં મોટો ગુણ છે. ”

પૂ. બાપુજીના જવાબી આપણે આપણી રાષ્ટ્રનીકાનો સત્તાગ મુકાની મુખાવો છે. એમના જતાં દવે આપણી જવાબદારી વધી છે. આપણે સી જાગ્રત રહીએ અને આપણા જીવનના અને દેશના સાચા ચોરીદાર બનીએ.

ઉત્તમચંદ રાહ

મહાત્માજીની પૂજની રીત

મહાત્માજી આજે આપણી પામે સદેહે નથી. નિર્સર્ગના ક્રમ પ્રમાણે જે જન્મે છે તે મૃત્યુ પામે છે અવતારી, પયગંબર, તીર્થંકર, મસીહા ટ્રાઇ આ નિર્સર્ગના નિયમમાથી બચી શક્યુ નથી અને બચી શક્યુ નથી આ નિયમ મહાત્માજીને પણ લાગુ પડ્યો છે છતાં એમનો જીવન મદેશ જગત સમક્ષ પડ્યો છે એ મદેશ જગતને અત્યારે તેમજ ભવિષ્ય માટે હિતકર અને બળપ્રદ થશે

તેમણે આખી ઉમર અખડ સેવાયોગ આપ્યો અને એવાનું જીવલેલ દૃષ્ટાંત જગત સન્મુખ મૂક્યું. મગણુ પણ એટલુંજ ઉજ્જવળ થયું માનવ-માનવ અને ક્રામ-ક્રામ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ અને પ્રેમભાવનું ગ્રાપન કરતાં એમનું અવસાન થયું. તેજ આપણે માટે હવે માર્ગર્શન છે કેટલાક લોકો એમની મૂર્તિઓ આપી એમા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી મંદિરો બાંધવા, ગંગાજી કરવા અને ગૂંપો બાંધવા યોજનાઓ કરતા હશે મહાત્માજીના જીવતા એમણે કહેલા માર્ગ જવા પ્રયત્ન ન કરતા છતાં તેઓ હવે દર્શન, પૂજા કરી તૃપ્ત થવા પ્રયત્ન કરતા હશે, પણ એ ખરે માર્ગ નથી આપી વાત એ છે કે મહાત્માજીએ આખી જિંદગી જે વિચારો રજૂ કરી આચાર દર્શો તે સમજી લઈને આવરવા પ્રયત્ન કરવો એજ એમને ઝોળખવાનો માર્ગ હોઈ શકે તેમણે પાતાના જીવનમા અનેક મત્સરોની પગકાંઠા કરી સમાજજીવનના નાના મોટા એકે એક ક્ષેત્રમા મળી સુધી ઊડા ઊતરી વિચાર દર્શો અને એ વિચાર પ્રમાણે જીવે આચાર કરી માર્ગર્શન કર્યું આપણી સમક્ષ એમનું જીવન એ એક એવું ઉદાહરણ છે કે જે કંગડોને પ્રકાશકર, અને આશ્વાસનકર અને પુરુષાર્થી જીવન ગાળવાને પ્રેરણા આપનારું છે તેથીજ તો તેઓ ગાદપિતા કહેવાયા

બચપણથીજ મહાત્માજીએ સત્ત્વ પદ પોતાનું જીવન ચલાવવાનું નક્કી કરેલું, તે ઠેક સુધી મત્સર સુધી જેનેજ આધારે જીવન ચલાવ્યું સત્યનું પાલન ગતિ જે જે મુશ્કેલીઓ, અડચણો, નષ્ટો, વાતનાઓ અને આપણો આપણા તે બધાને ન ગણનાગતા સત્યનેજ મુખ્ય ગણી એનીજ સાક્ષીની નાના ગામગામથી માડીને મહો સુધી, ગામથી માડીને ગામ સુધી

ભણેલાં કે અભણ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો જધાને તેઓ સત્યને રક્તે ચાલવા સમ-
જાવતા. ન્યાયયુક્તા જીવન ચલાવવા અને સમાજમાં ધર કરી બેઠેલા
આર્થિક, સામાજિક વગેરે દુઃખોનું નિવારણ કરવા સત્યનોજ આગ્રહ તેમણે
આપી જિંદગી સુધી રાખ્યો. સત્યના પાલનથી એમની જીવિત દૈનિક
તેજસ્વી, વિકાસશીલ અને કાંઈ પણ પ્રશ્નના યુગ સુધી પહોંચનારી બનતી.
આથી કાંઈ વાતનો એ હૃદયથી નિર્ણય કરી લેતા અને જીવિત તેની પાછળ
એ માટે દલીલ શોધે. જમે તેવો મોટો પત્રકાર, વિદ્વાન, રાજકીય કે
સામાજિક પુરુષ સામે હોય મહાત્માજી એની વાતનો ઉત્તર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
ટૂંકામાં આપી દેતા. એમની જીવિતે અચાના મુદ્દા સમજતાં વાર નહોતી
લાગતી; કારણ કે એમાં નિર્મળતા, શુદ્ધિ અને તેજસ્વિતા હતી.

તેઓ કાંઈ પણ કામને નાનું કે મોટું ગણતા નહિ. વાલંસરોય,
જવર્નર, પં. જવાહરલાલજી કે સરદાર સાથે રાજકીય કામમાં જોડા
રસ લઈ ઓતપ્રોત થતા તેઓજ રસ સાક સમારવાના, પાપખાના સંકા-
ર્ષના કે કાંઈ નાના બાળકને અને અભણ બહેનને શીખવવાના કામમાં
લેતા. જીવનોપયોગી કાંઈ પણ કામ એમને માટે એક સરખી કિંમતનું
હતું અને તેઓ તેને મનજીવિતથી પૂરી શક્તિ વાપરીને કરતા. આથીજ
કચડાયેલા, દગાયેલા, અનાય, અપય, દુર્બળ જધાને એમણે પોતાના
કર્મ અને પોતાની અમીલરી પ્રેમમય દૃષ્ટિથી તેમને સજીવન કર્યા,
તેમને નિર્ભય, તેજસ્વી અને શાંત કર્યા. તેમનામાં જળ રેડ્યું. તેમને
આશા આપી.

વિદ્યાર્થીની મોટી ટિપ્પી પરાવનારા, મુલકી અમલદારો કે વિદ્વાનો
દૂર રહીને સમાજને નિહાળે છે, તેમ મહાત્માજીએ સમાજને જોઈ ન હતી.
પણ તેમાંના એક તરીકે દરેકને પોતાના ગણીને સમાજ સાથે તેઓ
એકરૂપ થઈ ગયા હતા. તેમણે અતિશય પ્રેમ અને કારુણ્યથી સમાજને
જોઈ હતી. રાજકી કે રંક સાથે તેઓ નહીં હતા, દૂર ન હતા. તેના
મનોબાવને, મુખ દોષને તેઓ પૂરેપૂરા સમજતા હતા. અને એમ સમજીને
પ્રગતી અવનતિ કંનારા દોષોની શુદ્ધિ કરવાની નજરે તેમણે રચનાત્મક
કામો રજૂ કર્યા છે. અંતિમ સતતનન સામે અસહકાર અને સવિનયબંધ
પોકાયો હતો તે પહેલાં આ રચનાત્મક કામો તેમણે શરૂ કરેલાં અને
આજે પણ છે. એ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રગતિમાં જળ, નિર્મળતા તેજસ્વિતા.

એમણે પોતે સત્યનું પાલન કેવી રીતે કર્યું—તેમ કરવામાં કેવી કઠણતાઓ પાર કરવી પડી વગેરે જણાશે. એમના દૃષ્ટાંતથી આપણને પોતાનું જીવન સુધારવા અને સમૃદ્ધ કરવા બળ મળશે.

તેઓ પોતે મરણપર્યંત નિર્ભયપણે ઇશ્વર પર ભરોસો રાખી લેણી વચ્ચે ફરતા રહ્યા અને હિંદની કેમો વચ્ચે એકતાનું કામ કરતા રહ્યા. આખરે સંકુચિત કામવાદના ઝેરી પ્રચારને લીધે તેમને ગોળીના ભોગ થવું પડ્યું. માણસ-માણસ વચ્ચે વેરઝેર વધારનારા કુસંસ્કારો અને ધાર્મિક કંટાળ નુંજ આ પરિણામ છે. આ ઘટના ખરેખર કલંકરૂપ છે. ન્યાય, નિર્ભયતા, પ્રેમ અને સત્ય વગેરે સદ્ગુણોને રસ્તે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે અથાગ પરિશ્રમ કરી રચનાત્મક કામો કરવામાં આવે, બધી કામો હળીમળીને રહેતાં શીખે, અને ભુલાયેલી માનવતાનો ફરીથી ઉદય થાય ત્યારેજ એ કુસંસ્કારો મટે. એજ કામ આપણે ભેગા મળીને કરવાનું છે. એમાં મહાત્માજીનું જીવન અને મરણ બન્ને આપણને દીવાદાંડીરૂપ છે. એનો પ્રકાશ વર્ષો સુધી બળ અને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરણા આપશે. અને સુખદુઃખના આઘાતોમાં સ્થિર રહી કર્તવ્ય કરવામાં મદદરૂપ થશે.

રમણિકલાલ બોદી

આફ્રિકાનો એક પ્રસંગ

પડાણ મીર આલમે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ હું ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે જો માણસ એશિયાટીક આફ્રિકામાં જવાતી પહેલ કરશે તે માણસને હું ઠાર મારીશ. ”

ગાંધીજીએ કહ્યું “ હું પ્રજાને લાંચ લઈને વેચું એ કાંઈ નજ માને જોવી મને ખાતરી છે. હું તો ઇશ્વર પાસે માગીશ કે મનેજ પહેલાં પહેલ કરવા દે. મરવું તો સૌને નસીબે છેજ. રોગથી મરવું અથવા કોઈ બીજા એવી જાતના કારણથી મરવું તેના કરતાં મારા કોઈ પણ ભાઈને હાથે મરવું તેમાં મને દુઃખ હોયજ નહિ. પણ મારનાર તો સમજ જશે કે હું નિર્દોષ હતો. ”

મીર આલમના હાથે ઘાયલ થયેલા ગાંધીજીએ સંદેશો આપ્યા— “ હુમલો કરનાર પર ગેલ નહિ કરતા, હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ખટરાખ ઉત્પન્ન નહિ કરતા અને અંધ અને સાંતિથી રહેલો. હું ખુદાની આજ્ઞા માણું છું કે તેઓ કોમનું બધું કરે. તેને સત્યને રસ્તે ચડાવે અને હિંદુ મુસલમાનને મારા સોદ્દીના પાલ વડે સાંધે. ”

ગાંધીમાર્ગને અનુસરો

‘ મહાત્મા ગાંધીજી ડી જય ’—આવો જયપોષ આપણે ટેટલાયે સગસો ને મલાઓમા કર્યો છે એમ કરતા હતા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીજીનું બહુમાન કરવાનો આપણો હેતુ હતો હવે, ગાંધીજી આપણી વચ્ચે નથી જોટલે એમની જય પોઝારનારા સહુની ઉપર ભારે જવામદારી આવી પડે છે ગાંધીજી જે મિહાતો માટે જીવ્યા અને મૃત્યુ પામ્યા એને પાગ પાડવાનું કામ તેઓની જય પોઝારનાગ પ્રત્યેકની ઉપર આવી પડે છે. જેઓ પોતાની ઉપર આવી પડેલી આ જવામદારીને સમજે છે તેઓએ ગાંધીજીએ સરળ જીવનનું જે મહત્વ પોતાના જીવનપ્રયાણ દ્વારા આપણને આપ્યું છે એ માર્ગે અનુસરણ જાગી ગયું જો તેમણે જીવનને સગરાખીને ગુણસમૃદ્ધ બનાવવાનો આદેશ આપણે ઘણા વરસો સુધી ગાંધીજી પામેથી સાલ્યો છે એટલું જ નહિ ગાંધીજીના પોતાના જીવનદ્વારા એ ટેટલાય વિરલ મહુગુજોનો પ્રેમજી અનુભવ કર્યો છે હવે ગાંધીજીના અસાન પછી આપણે એ મરણ અને મહુગુજીમય જીવનઆત્માને માથની રાખી શકીશું ખરા કે ? જે કંઈ ગાંધીજીએ આપણને સમજાવ્યું છે એ બધાય વારસો માથનીને તેમા ઉમેગે કંઈ જેટલી ભારે જવામદારી અમારીશું ખરા કે ?

આ ને આવા પ્રશ્નો આજે પ્રત્યેક પોતાની જાતન પૂછી લેવાનો સમય આવી ગયો છે કારણ કે ગાંધીજી પામેથી આજ સુધી દેશવાસી, પ્રેમજી ને પ્રકાશ મેળવનારો આજો સમુદાય ધ્યેયજન્ય મનીને પોતાની જીવનશક્તિ નિરાશામા વિચીન થઈ જતા ન કે એ પ્રત્યેક અવશ્ય લક્ષમા ગણવાનું છે ગાંધીજીએ આપેલું જીવનનું નવું મુદ્દાજન તેઓના અવધાન પછી ટેટલે અને સમાજમા સ્ત્રીનરાગે અથવા પ્રચલિત મહેશે એ મહેતુ કાઢી છે પરંતુ એક વાત તો અપૂર્ણ છે કે જેઓએ રમો સુધી ગાંધીજીને અનુસરીને પોતાના અતઃમા મારી ધ્યેયનિર્માણની છે તેઓએ હતાશ કે નિગશ થવાનું મહેતુ નહીં નથી એટલું જ નહિ ગાંધીજી જે માર્ગ ચીધી ગયા છે તે માર્ગે શ્રદ્ધાપૂર્વક એમના રૂઢી જવાની તૈયારી માથે પ્રયાણ જાગી ગયું આવશ્યક છે જેઓએ ગાંધીજીના પથને સમાજમા મન્ય અને ન્યાયની પુનઃ ન્યાયના

કરવાના એક માત્ર સાધન તરીકે સ્વીકાર્યો છે તેઓ હવે વધારે સચેત થઈ જનમત રીતે પોતાના અંતરનું શોધન કરીને નવું જળ કળવે અને પોતાનું પ્રધાન જારી રાખે એ જ ગાંધીજીની જ્યોત્સના છે તેની પાછળની જવાબદારી પૂરી કરવાનો સાચો રાહ છે.

આપણે જીવન સ્વવિકાસનાં લિંગ લિંગ ક્ષેત્રોમાં પહેલાં સહુએ હવે પોત પોતાની ફરજનું વફાદારીપૂર્વક પાલન કરવાનો વખત આવી ગયો છે. જે વેપારી છે તે પોતાના વ્યાપારમાં વધારે પ્રામાણિક અને, જે ખેડૂત છે તે દેશને અનાજના સંકટમાંથી ઉગારવા વધારે અનાજ ઉત્પન્ન કરે, જે શિક્ષક છે તે જનતાને દેશ પ્રત્યેની ફરજનું જ્ઞાન કરાવે અને જે વિદ્યાર્થી-યુવાન છે તેઓ દેશને આરેય તરફથી થેરી રહેલાં દિંસા ને અરાજકતાનાં વાદળોને દૂર કરવા વધારે શિસ્તખંડ બનીને પોતાની દેશ પ્રત્યેની સિપાહીગીરીની ફરજ અદા કરવા તૈયાર રહે.

વિદ્યાર્થીઓ વધુ કાંઈ ન કરી શકે તો ગાંધીજીએ જે રચનાત્મક કાર્યક્રમના ચૌદ મુદ્દાઓ સચવેલા છે તેમાંથી શક્ય નેટલાં કાર્યો તો કરે જ. ખાદી પહેરવી, રેટિયો અલાવવા, રાષ્ટ્રભાષા શીખવી, પ્રૌઢોને શિક્ષણ આપવું, રહેતા લોકોએ ત્યાં આસપાસ જાતે સફાઈ કરવી વગેરે કાર્યો એવાં છે જે કાંઈ પણ વિદ્યાર્થી માત્ર નૈતિક દિમિત અને દૃઢ મનોબળ કેળવીને પાર પાડી શકે. આપણી કેળવણીએ આપણને જાત મહેનત પ્રત્યે સ્વયં રાખતાં શીખવ્યું છે તેને પરિણામે આપણી કાર્યશક્તિ કુંડિત થવા પામી છે તેથી આપણે રચનાત્મક કાર્યોને ગાંધીજીની દયાનીમાં સંપૂર્ણપણે પાર પાડી શક્યા નથી. આપણી આ ક્ષતિ દલુપે સમજી જતીને તેને દૂર કરીએ તો ગાંધીજી પ્રત્યેની આપણી ભક્તિ સાચી પૂરવાર થઈ શકે. ખાદી કાંઈ પણ મદાપુરુષની દયાનીમાં અને તેના મૃત્યુ બાદ માત્ર ગુણગાન ગાવાં એમાં આપણે તેમનું સાચું સન્માન નથી કરતા. ગાંધીજીનું આમું સન્માન કરવાની એક જ રીત હાથે છે અને તે ગાંધીજીએ ઉદ્દ્યોગધર્મ સત્યને જીવનમાં આત્મસાત્ત કરવાનો પુરુષાર્થ આદરવો અને તેઓએ અધૂરાં મંકલાં કાર્યોને આગળ ધપાવવાં. ગાંધીજીએ ચીંતિલાં થયાં કાર્યોમાંથી આપણી ટૂંકી અનુસાર એકાદને પણ શાંતિથી અનુસરીશું તો તેઓએ પશ્ચિમના દરીદ્રાઈ, જેર અને દિંસાના પ્રચંડ પૂરની વચમાં પણ સદાચર સદ્ભાવ અને અદિગ્ત્યનો જે વિરલ માનવકલ્યાણનો મયોદાપૂર્ણ માર્ગ ચીંધો છે તેને સમાજમાં વિશ્વ કરી શકીશું.

ગુરુતત્ત્વ જુઓ

ગાંધીજીના જીવનનો બોધપાઠ

આપણા લોકો દ્રોહને મહાત્મા બનાવે અગર અવતારી પુરુષ ગણે એટલે તે માણસ આ દુનિયાથી પર થઈ જાય છે અને તે સામાન્ય માણસને માટે અનુસરવા યોગ્ય રહેતો નથી. રામ અને કૃષ્ણને, બુદ્ધ અને મહાવીરને આપણે અવતારી પુરુષો ગણીએ છીએ એટલે તેમણે કંઈકાં કામ સામાન્ય માણસથી ન થાય એમ મનાય છે. એ તો ઈશ્વરનો અવતાર હતા અને આપણે તો સંભાગી માણસ એટલે તેમણે કંઈયુ આપણાથી કંઈ ન થાય એમ કહીને સામાન્ય માણસ થઈએમાંથી બદાર નીકળવા મથતો નથી.

આવું ગાંધીજીને વિશે ન થાય એ જોવાની જરૂર છે. ત્રીમની અગજની હડત વખતે કેટલાકને ધૂળવામાં ગાંધીજી આવતા હતા. કેટલાંક ગાડ ઉપર મતગના તાર દેખાતા હતા એવી વાતો ચાલતી હતી. હમણાં ગાંધીજીના અવસાન પછી દક્ષિણના દ્રોહ મંદિરમાં ગાંધીજી થોડો વખત દેખાયા હતા એવો અહેવાલ આપ્યો હતો. આવા અહેવાલો ઉપરથી ગાંધીજી દ્રોહ અમલકારી પુરુષ હતા, ઈશ્વરનો અવતાર હતા એમ લોકો માને છે અને તેમના ગુણગાન ગાઈને પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું સમજે છે. જેમ હિંદુઓ ગાયને ચાંચો કંઈ છે, તેનું પૂછક આંખે લગાડે છે પણ તેનું ઘી દૂધ ખાતા નથી તે જોઈ છે. તેમ લોકો ગાંધીજીની પૂજા કરતા થાય તેમની છાત્રી ગળે, પૂતળું ગળે અને પોતાને મન કાવતી રીતે પૂજે, તેમની જ્ય બોલાવે, એમા પોતાનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું માને, અને ગાંધીજીનું કંઈયું કંઈ જીવનમાં ઉતારે નહિ તો જોઈ છે.

ગાંધીજી અવતારી પુરુષ હતા તો કેંક માણસ ઈશ્વરનો અવતાર છે. ગાંધીજીમાં ઈશ્વરી અંગ હતો તો કેંક માણસમાં ઈશ્વરી અંગ છે. હા, તેમણે ઈશ્વરી અંગ પોતાનામાં વધારે પ્રગટાવ્યો એટલે તેમનો આત્મા મહાન થયો. પણ આ મિદ્ધિ તેમણે પ્રયત્નપૂર્વક સતત જન્યતિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સતત ઈશ્વરના ઉપર ભરોસો રાખીને પુરુષાર્થથી મેળવી હતી. નાનપણમાં તો તેઓ બહુ હાંગિયા વિદ્યાર્થી નહોતા. તેમણે ચોરી કેસી, તેઓ ગૃહ જોડેલા અને સામાન્ય માણસના જેવી રાખી બેસો તેમણે

કરેલી. તેઓ ડરપોક હતા અને શરમાળ હતા તથા વિષયી પણ હતા. ભાષણ કરતાં તેમને ડર લાગતો હતો. આમ સામાન્ય માણસની ધણી ખામીઓ તેમનામાં હતી પણ તેમનામાં એક મહાન ગુણ હતો કે જે સાચું લાગે તે કરવું અને સાચા દિલથી કરવું.

તેમને જીવનચર્યામાં શ્રદ્ધા બેઠી તો તેમણે તેને માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો અને ધીમે ધીમે વૃત્તિઓ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. તેને પ્રતાપે એંશી વરસની હિંમત પણ પોતાની જીવનશક્તિ તેઓ સારી રીતે દર્શાવી શક્યા હતા. તેર વરસની હિંમતે ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યા છતાં વિષયવાસના પર કાબૂ મેળવીને પોતાની જીવનશક્તિને તેમણે ઉચ્ચ માર્ગે વાળી અને તે શક્તિ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરી.

ખાવામાં તેઓ મિનાહારી નહોતા છતાં, ધીમે ધીમે તેમણે સ્વાદ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો અને પોતાનો આહાર એવી રીતે ગોઠવ્યો જેથી શરીરને જરૂરી પોષણ મળી રહે અને અતિ આહારનો દોષ ચાલ નહિ.

તેમણે વિવેક અને વિનોદ સાથે કામની એકાગ્રતા એવી કેળવી કે જેથી તેઓ હિંમેશાં પ્રકૃષ્ટ-ચિત્ત રહી શકતા; પોતે હસતા અને બીજાને હસાવતા; પોતે નિદોષ આનંદ લેતા અને બીજાને તેમાં તરબોળ કરતા; અને છતાં કામ કરવા બેસે ત્યારે તદ્દન એકાગ્ર થઈ જતા અને બારે અગત્યનાં લખાણો એટલી સપાટે લખી નાખતા આખા દેશનો બોલો તેમને માથે હોવા છતાં સામાન્ય માણસોની માફક તેઓ હિંમેશાં ચિંતાવુર રહેતા નહિ પણ 'કામ વખતે કામ અને રમત વખતે રમત' ના નિયમને અનુસરી પોતાનું કામ પ્રસન્ન ચિત્તે કરતા.

સતત ટેવથી તેમણે એવી એકાગ્રતા કેળવી હતી કે પ્રાર્થનામાં બેસે એટલે બીજો વિચાર કરવાને બદલે તેઓ તરતજ પ્રાર્થનામય એકધ્યાન થઈ જતા અને 'ઝંઘવું' હોય ત્યારે ધારેલા સમય માટે ઝંઘી લેતા અને એટલું હોય ત્યારે ઝીડી શકતા.

અનેક વખતે કહેલા ઉપવાસોમાં તેમણે એટલી શ્રદ્ધા અને હઠ્ઠા શક્તિ કેળવી હતી કે દાકતરી કાનનોથી પણ તેઓ પર જીયાન અને ધણી વખત દાકતરોની સલાહ વિરદ કરેલા ઉપવાસોમાંથી પણ તેઓ રોમકુશળ પાર કાતરતા.

તેમણે ધર્મના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં પ્રયત્નપૂર્વક જોવા જીવી જતાવ્યા હતા કે તેઓ જીવતા ધર્મરૂપ હતા. પ્રો. રાધાકૃષ્ણન ગાંધીજીને કહેતા કે ‘આપ તો જીવતો હિંદુ ધર્મ છો ગીતામાં અને ઉપનિષદોમાં જે કંઈ ગાયું છે તે આપના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ જોવા મળે છે.’

આ ઉપરથી તેમના જીવન વિષે એક યુગેપીય વિદ્વાને કહેયું છે કે “તેમનું જીવન એટલું ઉન્નત છે કે, થોડાં વરસો પછી કદાચ આપણને શંકા થશે કે ગાંધી જેવો માણસ આ દુનિયા ઉપર આપણી માઠક વિચારતો હતો કે કેમ ?”

આ સિદ્ધિ તેમણે સામાન્ય માણસમાંથી ધીમે ધીમે ઝાંઝે-ઝડીને, લોકોની વચ્ચે ગંડીને કામ કરતાં કરતા મેળવી હતી, એ સૌ કોઈને ધડો લેવા જેવું છે. તેમને અવતાર માનીને આપણે વેગળા રહીએ કે તેમને મહાત્મા માનીને આપણે માટે તેમની સિદ્ધિ અપ્રાપ્ય માનીએ તો ખોટું છે. તેમની જ્ય આપણે ઇચ્છતા હોઈએ, તેમનું સાચું તર્પણ આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો, તેમની ખોટી પૂજા કે ખાસીયુ લુગાન કરવાને બદલે તેમણે કહેલી કહેલી વાતોને આપણે જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ અને તેમણે જેમ પુરુષાર્થ કરી જતાવ્યો તેમ કરવાને આપણે દૈનિક નિશ્ચય થવું જોઈએ. તેમણે જે કયું તે દરેક માણસ સતત જાગૃતિ, પુરુષાર્થ અને ઇશ્વરનિષ્ઠાથી કરી શકે છે. એમ ગાંધીજીનો જીવનપાઠ દરેક મનને અને જીવનમાં ઉતારવા મળે તો તે વ્યક્તિને કાયદો થશે, ગાંધીજીનું ‘માયુ’ તર્પણ થશે તથા દેશ અને મહાજને પણ લાભ થશે.

વિહંગદાસ કોહારી

અત્ય અને અહિંસા

સત્યનો, અહિંસાનો માર્ગ જેટલો મીઠો છે એટલોજ સાંકડો છે; ખાંડાની પાઝે ચાલવા જેવો છે. ગંગાણિયા જે દોરી ઉપર એક નજર કરી ચાલી શકે છે તેના કરતાં પણ સત્ય, અહિંસાની દોરી પાનળા છે. જગ અસાવધાની આવી કે હે કે પડીએ. પ્રતિદુષ્ણ માનના દરવાખીજ નેનાં દર્શન થાય.

-ગાંધીજી

વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો

પુણ્યસ્લોક મહાત્મા ગાંધીના અવસાનથી દેશને માથે અણધારી જવાબદારી અને આફત આવી પડી છે. અત્યાર સુધી દેશનાં બધાં કામ કાંતો તેમને હાથે થતાં યા તો તેમની પરોક્ષ કે અપરોક્ષ દોરવણી નીચે થતાં. તેમના એકએક ચાલી જવાથી દેશના સમગ્ર હિતચિંતકોને સમજ પડતી નથી કે તેમના ભગીરથ કાર્યને કેવી રીતે પહેંચી વળાય. તેમણે આપેલો વારસો જળવી રાખવા માટેજ આપણી પામે પૂજી સંઘશક્તિ, ઉદારતા, નૈતિક બળ કે વિવેક નથી. તો તેમનાં અધૂરાં રહેલાં સ્વપ્નોને દેશના લોકો શી રીતે પૂરાં પાડી શકે એ એક મહાન કાયડો છે. તેમણે આદરેલાં રચનાત્મક કાર્યોને ભગગર ચલાવવા માટે દેશના રચનાત્મક કાર્યકરોએ સર્વોદય સમાજની આપના કરી છે. તેમનાં કાપોમાં સત્ય અને અહિંસા દ્વાગ થઈ રાખનાર પ્રત્યેક હિંદી તે સમાજનો સભ્ય થઈ શકે છે અને દેશને ચરણે પાતાની મેવા ધરી શકે છે. આ રીતે પૂજ્ય બાપુ-જીના આરક કાળમાં કાંઈ પણ માલુસ પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવી શકે તેમ છે બાપુ તો માનવતાના મહાપ્રાણ હતા. તેઓ અમર થઈ ગયા. જનક વિદેહીના જોટસી કાર્યસિદ્ધિ બજાવી તેઓ અનંતમાં ભળી ગયા. તેમનું નામ અમર રહે તેટલા ખાતર તેમના આરકની જરૂર નથી. આરક તો તેમના જીવનમાંથી આપણે કેટલુંક લઈને તેમણે સાથેલી માનવ માત્રના કબાણની ભાવનાને જીવનમાં ઉતારી કરવાનું છે. રાષ્ટ્રપિત્ર શ્રી રાજેન્દ્રગણુએ તેમના આરક માટે નાણાંની દેશબાપી ટહેલ નાખી છે. જેઓ પૈસા આપી શકે છે તેઓ પોતાના મનને મનાવી શકશે કે રાષ્ટ્ર-પિતાના તર્પણમાં આપણે પણ કંઈક ફાળો આપ્યો છે. પણ જે કાંઈ પૈસા આપી શકે તેમ નથી તેઓ કંઈ રીતે પોતાનો ફાળો આપી શકે ? શું તેમણે લાગ જોડી એસી રહેનું ? ના. તેઓ પોતાનો ફાળો જરૂર આપી શકે છે. તેમણે એવા રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા ફાળો આપવો કે જેથી પૂજ્ય બાપુજીના આત્માને શાંતિ થાય. વગર પૈસા આપે ફાળો આપી શકે તેવા વિદ્યાર્થીવર્ગને નીચેનાં કેટલાંક મુદ્દાનો માર્ગદર્શક થઈ પડશે-

- (૧) નિરક્ષરતા નિવારણ:-વિદ્યાર્થીઓ આર આરની ટુકડીના રૂપમાં કે વ્યક્તિગત પોતાના મહોલ્લાના મોટી ઉંમરના નિરક્ષર પુરુષોને અક્ષરજ્ઞાન આપે. બની શકે તો આ કામ રાતને વખતે અને આંતરે દિવસે કરવું. મોટેરાંઓને શિખવવાની રીત પણ તેમણે કેળવાયલા શિક્ષકો પાસેથી અગાઉથી જાણી લેવી રહી. તેને માટે 'વળી' 'ચાલો વાંચીએ' 'ચાલો લખીએ' તેમજ 'ચાલણગાડી' જેવાં પ્રાથમિક કક્ષાનાં પુસ્તકોનો આશરો લેવો. ગ્રામમાં ગ્રામ છ માસના ગાળામાં એક વિદ્યાર્થી એક નિરક્ષરને તેનું નામ લખતો વાંચતો કરે. પોતાના મહોલ્લાની બહાર રહેતા સમાજના પાછળ રહી ગયેલા વર્ગોમાંથી પણ વિદ્યાર્થી જણાવી શકે છે. જેની જણવાની ઇચ્છા હોય તેનીજ પાછળ આ પ્રકારની મહેનત ઉઠાવવી. વિદ્યાર્થીનીઓ પણ પોતાના મહોલ્લાની નિરક્ષર બહેનોને આ રીતે જણાવી શકે છે.
- (૨) વૃક્ષારોપણ:-ગામના જાહેર રસ્તા ઉપર કે જાહેર સંસ્થાઓના ચોગાનમાં અગર તો ગામની જાગોળે ઝાડ રોપવાં. તેને નિયમિત પાણી પાવું તથા તેના રક્ષણ માટે વાડ-વળગણી કરવી. આ કામ ટુકડીબંધ કે વ્યક્તિગત થઈ શકે છે.
- (૩) ગામસફાઈ:-ગામની જાહેર સંસ્થાઓ જેવી કે પુસ્તકાલય, વ્યાયામ-શાળા, મંદિર, મંજિર, ધર્મશાળા કે ચોરાની અંકવાડિયામાં એક વાર સફાઈ કરવી.
- (૪) ગામના તળાવની ખુશ્કી જમીનમાં કે તેની પાળ ઉપર લોકો શૌચ ન કરે તેની દેખરેખ રાખવાની વ્યવસ્થા કરવી.
- (૫) વિદ્યાર્થીમંડળ:-ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓનું એક મંડળ બનાવવું. ગામમાં વ્યાયામશાળા કે પુસ્તકાલય ન હોય તો પેલું મંડળ ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોના સહકારથી તે ઉભાં કરવાની કોશિશ કરે. આવાં મંડળોના સભ્યોમાં નાતબંધ, ધર્મ કે કોમનો ભેદ ન હોઈ શકે. તે લોકો ગામસફાઈ, રાષ્ટ્રભાષા, દિંદુસ્તાનીનો પ્રચાર તથા ખાદીકામ કરી શકે છે. ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ થઈ શકે તેવાં કામ પણ તે મંડળ ઉપાડી શકે છે. સભ્યો અમૃત્યતા તથા કિંચનીચના

બેઠને પોતાની અંદરથી હડાવી શકે છે. રજના દિવસોમાં પડોશના ગામોમાં જઈને ઉપરના બધા કાર્યક્રમ ગોઠવી સકાય.

(૬) ધાર્મિકવાચન:-પોતાના મહોલ્લામાં કે બીજા લોકોના વાસમાં આંતરે દિવસે રાતને વખતે જઈને દેશ તથા દુનિયાના સમાચાર ટૂંકમાં કહેવા. ત્યાર બાદ સમાયણુ, મહાભારત, નળાખ્યાન, ગોખાહરણુ, કુંવરબાઈનું મામેરું, સતોનાં ભજન તથા છવન, સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસનું છવનચરિત્ર તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીની 'આત્મકથા' લેખિતે વાંચી સંભળાવે. મહાપુરોના પ્રસંગ, કાર્ય અને છવનવૃત્તાંતનો ઉલ્લેખ કરે. વિદ્યાર્થીનીઓ આ કાર્ય પોતાના મહોલ્લામાં કરી શકે.

(૭) અભ્યાસગૃહ:-નાનાં નાનાં અભ્યાસગૃહ બનાવી વિદ્યાર્થીઓ પોતાના તથા સહાધ્યાયીઓના અભ્યાસન વેગ આપે. અભ્યાસગૃહનું છવન ભયુ'ભાદયુ' લાગવું જોઈએ. અભ્યાસગૃહનો વિદ્યાર્થી પોતાનું છવન નિયમબદ્ધ અને શિસ્તબદ્ધ બનાવે. તે ખોટું ન જોડે, ખોટું ન આવરે, વહેલો ગેડે, પ્રાર્થના કરે તથા યીજાંઓને મદદરૂપ થાય. પડોશના સમુદાયમાં અભ્યાસગૃહ મધ્યમથી ગેડેનું જોઈએ. સમૂહપ્રાર્થના તો જે વખત ત્યાં થવી જોઈએ.

(૮) પ્રવાસ:-ટુકડીબંધ વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગામથી પચીસ ગાઉ દૂરના પ્રદેશનો પગપાળા પ્રવાસ કરે. તેમાં વસતા લોકોના સમાગમમાં આવીને, તેમનો આર્થિક તેમજ સામાજિક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરે. પ્રવાસની મોંઘી રાખવી આવશ્યક છે.

: વ્યક્તિગત રીતે વિદ્યાર્થી આટલું તો જરૂર કરે :

(૧) પૂન્ય મહાત્માજીનાં લખાણોનું વાચન અને મનન.

(૨) જોડવીસ મુદ્દાઓ રચનાત્મક દામોમાંથી બની શકે નેટલાં અપનાવવાં. તેમાંનાં બની શકે તેવાં નીચે આપ્યાં છે :- (પ્રૌઢ શિક્ષણ. અત્યુત્કૃષ્ટતા નિવારણ, ખાદી, નાતગત તથા હિંદુ મુસલમાન બેઠને દૂર કરવા, સ્વભાષાનું શિક્ષણ, હિંદુસ્તાની પ્રચાર, વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન. સંકટ નિવારણ અને દુખિયાંની મેવા.)

(૩) ચા તથા ખીટી ન પીનાર પોતાના તનને અભિયુદ્ધ રીતે પાળે. પીનારો પોતે નેને તબ માસ દરમિયાન ઝાડી દેશે એવું તબ લે.

- (૪) બે વરસમાં નિયમિત કાંતલો થઇ શુદ્ધ ખાદીધારી બને.
- (૫) સવાળ સાંજ પાંચ મિનિટ ઇશ્વર-પ્રાર્થનામાં ગાળે. પ્રાર્થના એકલા કે સમૂહમાં પણ થઇ શકે.
- (૬) પોતાનાં કપડાં ઝતે ધૂએ. પોતાના આંગણાની તથા ઓરડીની ઝેજ સફાઇ કરે.
- (૭) પ્રેતભોજન ન જમવાનું વ્રત લે.
- (૮) સિનેમા જોનાર વર્ષમાં બે જ વખત જોવા જાય.
- (૯) મહાત્માજીના ગ્રંથાત્મક દાર્યોનો પ્રચાર કરે તથા કરાવે.

નાનુભાષ ખારોટ

આત્મશુદ્ધિ

આત્મશુદ્ધિ વિના જીવમાત્રની માથે ઐક્ય નજ મધાય. આત્મશુદ્ધિ વિના અહિ સાધર્મનું પાલન મર્વથા અસંભવિત છે. અશુદ્ધાત્મા પર-માત્માનાં દર્શન કરવા અસમર્થ છે, એટલે જીવનમાર્ગનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. પણ આ શુદ્ધિનો માર્ગ વિકટ છે એમ હું તો પ્રતિક્ષણ અનુભવું છું. શુદ્ધ થવું એટલે મનથી, વચનથી ને કાયાથી નિર્વિકાર થવું, રાગદ્વેષાદિરહિત થવું. એ નિર્વિકારતાને પહોંચવાને પ્રતિક્ષણ મથતા છતાં હું પહોંચ્યો નથી, તેથી લોકોની ગુતિ મને બોળવી શકતી નથી, એ ગુતિ ઘણી વેળા કહે છે. મનના વિકારોને છૂટવા જગતને શાન્તિયુદ્ધથી છૂટવા કરતાંયે મને કઠિન લાગે છે હિંદુસ્તાનમાં આગ્યા પછી પણ હું મારામાં સતાઇ રહેલા વિકારોને જોઇ શક્યો છું, શરમાયો છું, પણ દાર્યો નથી. સત્યના પ્રયોગો કરતાં મેં રમ લૂટ્યો છે, આજે લૂટી રહ્યો છું. પણ હું જાણું છું કે મારે હજી વિકટ માર્ગ કાપવાનો છે. તેને સારૂ મારે શન્યવત્ જનવાનું છે. મનુષ્ય બધાં લગી સ્વેચ્છાએ પોતાને સહુથી છેલ્લો ન મૂકે ત્યાં લગી તેની મુક્તિ નથી. અહિ સા એ નમ્રતાની પરાકાષ્ટા છે અને એ નમ્રતા વિના મુક્તિ મેઇ કાળે નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે એ નમ્રતાની પ્રાર્થના કરતો, તેમાં જગતની મદદ યાચતો અત્યાગે તો આ પ્રશ્નને બંધ કરૂં છું.

-ગાધીશ

એક પત્ર

તા. ૩-૩-૪૫

પૂ. ગાંધીજીના છેલ્લા ૨૧

ઉપવાસનો પૂર્ણાહુતિ દિન

વહાલા ભાઈ,

આજે ભગવાનની શક્તિનો વિજય છે. આજે “દશેરા” છે. ભક્તે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રવાળા ફાંકો રાખે કે તેઓ ઉચ્ચ ક્ષેત્રમાં છે, પણ પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ જગતના માનવીઓની દૃષ્ટિ ને ટુટી દ્રાષ્ય મહા દૈવી કે ઉચ્ચ શક્તિ તરફ જોટલી વિચારની કરી મૂકી છે. તેટલી ખીજા કાષ્ઠથી ન થઈ શકી હોત ! કારણકે જગતના લોકો જે સ્થૂળ રીતે વિચારે છે, તેઓના મનમાં થાય કે ‘ખોરાક વિના આ માણસ ૨૨ દિવસ ૭૪ વર્ષની’ ઉંમરે પણ જીવી શક્યો !’ એથી એમના જીવનને પ્રેરણાશક્તિ આપનાર, કાષ્ઠ સ્થૂળ કારણો સિવાય બીજી, કાષ્ઠ ગૂઢ શક્તિ છેજ એવી પ્રતીતિ થયા વિના તેમને રહી નહિ હોય. એમણે આપેલા મહાન ભોગોએ કરી એમણે મહાન આત્મસમર્પણ ક્યાં. કરેલું છે. ને તેમ છતાં તેઓ શરણે રહ્યાં કરેલા છે તેથી ગાંધીજી જગતમાં જાણીતા-પ્રખ્યાત-થયેલા છે; એટલે એમના ઉપવાસને કારણે એમનામાં ‘અધાનું’ ચિત્ત જેંઆયું હોયજ. જે મહાત્મા પુરો છે તેઓ અત્યંત ગતિમાન હોવાથી સ્થિર જેવા છે; એટલે એમનો લાભ આપણે લઈ શકીએ તેવી સ્થિતિમાંજ હોતા નથી. એટલે મહાત્મા ગાંધી જેવા મહાપુરો દુનિયાના માનવીઓના ઉપદ્રા થરને કેટલું કેટલું ગતિમાન કરીને જેંએ લાવવા પોતાના જીવનનો યથાર્થ ભોગ આપ્યાં કરે છે ! આપે પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠ માણસ ગતતે, નજરે નોંધ શકાય, જાણી શકાય ને સ્થૂળ રીતે સમજાણમાં આવી શકે એવો છે; તેથી મહાત્માજી માનવીને તામસમાંથી પરમ ચેતનામાં પ્રવેશવાને જાણે જીવતા પ્રાણ-સ્વરૂપે જગતમાં અવતરેલા છે એવું પ્રતીત થયા વિના રહી શકતું નથી. સત્યનું આકર્ષન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ-ટુટીએ ભક્તે મિન્ન મિન્ન પ્રવર્તાયેલું રહ્યાં કરતું હોય; તે અમિષા પ્રત્યે તેવો તેવો બેદ તે રતાંજ કરવાનો. પણ એમના એવા ચેતન તત્વે કેટલાંયના પ્રાણતેજ્યને

પ્રચંડ ક્યાં છે એના જીવંત દાખલા શું આપણે જોયા નથી? એમની એકે એક પ્રવૃત્તિ જન કલ્યાણ પીડિત-રીઝાયેલા દુઃખી જીવનમાં એકાદ આશાનું કિરણ પ્રકટાવવા માટે શું નથી? આવું પોતાનું જીવન-ક્ષણેક્ષણ ને પારમાર્થિક રીતે જીવે છે તેવુંજ આપણે આપણી સાધનામાં આપણા જીવનને પરિવર્તિતું કરી શકીએ તો એમના જ્વલંત જીવનનો લાભ આપણને પણ મળ્યો કહેવાયજ; આધ્યાત્મિક સાધનાપથે વળેલા અનેક સાધકો ઉપર પૂ. ગાંધીજીના ઉચ્ચ ભાવનામય અને પ્રેરણાત્મક જીવનની ઝળક પડેલી છે. એવા સાધકો ઉપર એમનું ઋણ જેવું તેવું નથી. જેઓ એ ઋણ હૃદયથી સ્વીકારી શકતા નથી તેઓ મદાન કેવી રીતે થઈ શકવાના? જેનામાં બૃતકાળના વારસા પ્રત્યે આદરમય પવિત્રતાનો ભાવ જાગ્યો નથી કે જાગતો હોતો નથી, તે ક્યા પગથિયા ઉપર ઉભો રહી શકે? જે જે કાંઈ પોતાની પૂર્વ પરંપરાગત સંસ્કૃતિ ને પ્રભુલિકાનં પવિત્રતાભરી આદરણીય માને છે-એવી એના હૃદયમાં જીવતી ભાવના રહે છે-તેઓજ તે શક્તિનો સ્વામિત્વ રૂપે પૂરેપૂરો લાભ મેળવી શકે છે. અહીં 'પૂરેપૂરો' શબ્દ પણ યોગ્ય નથી. અપરંપાર લાભ મળે છે જે કાંઈ અકિત, માનવી, પોતાની પેઢીઓગત સંસ્કૃતિના વારસાને પેઢી ઉતાર જીવંત રાખવાને જીવનને ન્યોછાવર કરતો રહે છે, તેજ સમાજની સેવા કરે છે; એના જેવી બીજી સમાજની સેવા કંઈ હોઈ શકે? ને અંતે તો એવાનું સાક્ષ્ય જીવન પળેપળ સેવારૂપજ બની જતું હોય છે; પોને મેવા કરે છે એવો ખ્યાલ પણ એનામાંથી અદશ્ય થઈ જાય છે.

હેમંતકુમાર

નવદંપતીને

તમે બન્ને મિત્રો બનો છો, એકબીજાનાં સહાયક બનો છો. આ છોકરીઓ ઉપર તમારે વરોએ હુકમ ચલાવવાપણું નથી, કે નથી એ તમારી ગદ્ગમજીરી કરવાને માટે તમારી સાથે જોડાઈ. તમે જોડાયાં છો તો એટલા માટે કે તમારું જીવન સંપૂર્ણ થાય, તમે એકબીજાને ધર્મ માર્ગે સહાય કરો, તમે સર્વ આત્મામાં સમાનતા જોખવો, તમારાં હૃદય, મન, આત્મા સમાન થાય. તમે સુવરો આ છોકરીઓના શિક્ષક અવશ્ય બની શકો છો. જો તમારામાં વધારે યુદ્ધિમળ હોય, વધારે હૃદયમળ હોય તો તમે અવશ્ય એ છોકરીઓને આપણે, તમે એક બીજાને પુષ્ટ કરજો. પણ કદી એકબીજાને પછાડશો નહિ.

-ગાંધીજી

બાપુ ગયા બાપુ ગયા

(રાગ-ગઝલ)

આઝાદી અમૃત આપીને, વિષનો કરોરો પી ગયા;
નીલકંઠ સમ જો મહાત્મા, ગાંધી ગયા ગાંધી ગયા

સરદાર ને નેહરુ રૂવે, બાપુ ગયા બાપુ ગયા;
નાનાં રૂવે મોટાં રૂવે, બાપુ ગયા ગાંધી ગયા.

નયનો થકી અશ્રુ વહે, દિલ ના કહે ગાંધી ગયા;
અંતર વસ્ત્રા જો સર્વના, ક્યાંથી કહે બાપુ ગયા.

અહિંસા દયા ને સત્યના, આયુધ તે આપી ગયા;
જીયકો અને પૂછો પછી, ગાંધી ગયા કે ના ગયા?

સ્મારક રચો સહુ લાખ પથ. ફાંફાં ગણાજો તે બધાં;
સિદ્ધાંત તેના આચરો, પૂછો પછી બાપુ ગયા ?

સુરેન્દ્ર અધ્યાય

ગાંધીજી સાથેના એક પ્રસંગ

[ગાંધીજીની પ્રત્યેક ક્રિયામાં કંઈને કંઈ સૂચકલિત થતું હતું તેઓ મતલબ જાગૃક્ષણે ગહેતા હોય, તેમ દેખાતું, જોકે યશી વાર આવા એ મિલ્ક પુરુષને તેમના નિઃસ્વર્તી જનો પણ લાગ્યે જ કળી શકતા અલગત હિન્તી પ્રજાએ જેના વખોમાં મોટે ભાગે એમને પિઠાની લીના હતા અત્રી ૯ એક પેરીઅના પેપારીનો પ્રમગ ટાકુ છુ લાલ એ પેપારી પોતાના મગવતન ડિયારાડમા નડ છે એ લાઈના પોતાના જ મુખથી માલજેથી આ વખો પહેનાની આ વાત છે ત્યારે પણ ગાંધીજીના હવન માંથી એક પપારી મુદ્દા શી શી પ્રેગણા લઈ શ-તો હતો તે આ પ્રમ-ગથી જતા આપણે આશ્ચર્યચકિત મનીએ તેમ છીએ એ ભાઈ જ ખોલતા હોય તેમ માગી રીતે એ પ્રમગને આઈ રમૂ ડુ છુ]

મુખ્યમા ૨ એક મિનની આથ ૩ રેગીને ત્યાં ગતગેલા-મદાતમા ૭ની પામે ગયો હતો. મુલાખતમા થોડો મમય મળ્યો હતો તે દરમિયાન મારા મિત્રે એ મવાવ પૂછ્યો.- મદાતમા ૭। ક્ષિટિશરે જેવા જમન શામનમ્તાઓ આથે આપણે ગાય બીડવામા પેવી રીતે ફાવવાના હતા ? એમ બોલતા મોવતા એમણે ક્ષિટિશરની તાનત અને આપણી નમગાઈ એ- પરી એક મતાનના માડી ગાધીજી આ મધુ અગ્ન અને પ્રમન્નચિત્તે સાલળી જ નહા હતા આ મિન મોની રહ્યા પછી એમણે મહેજ ગભીર મુખાદૃતિ કરી જવામ આપતા આ ઉદ્દગાગે મદયા - ભાઈ! આપણે એમને જમન માનીએ તો આપણે મનીએ નમળા અને આપણને માનીએ જમન તો તેજો આપણે મન નમળા " આ ઉદ્દગાગે મારા મનમા કોતગદ જ ગયા. હો વેપારી એમને એ ઉદ્દગાગેનો મે એમા ઉપયોગ કરી વીરો અને મારામા મને જે નહોતું દેખાતું તે તેજ એમણે નમજે પડવા માડ્યું.

માટે પેરીમમા અવેરાતનો વેપાર હતો આજ મુડી મુગલ્યી જે માન
લઈ જઈ તે અપાવવા માટે ત્યાની મોગી મોગી એવી પેદીગોની પામે
જનો આ લખને મે નિશ્ચય મો માટે એમની પામે ખુશામન ના
જ નથી પો ! મા જ ગ પનો મે ! સા ને યોગે થાય

માલ ધીરી સૌને વેપારી બનાવ્યા. જેરીસની એક મોટી પેઢીના શેઠ સાથે મારે અંગત સબંધ ખૂબ હતાં પણ આ વખતે મેં એમને ત્યાં જવાનું જ માંડી વાળ્યું. કારણકે એ શેઠ મારી દૃષ્ટિએ મોટા મટી ગયા હતા. છેવટે બન્યું એવું કે અમરેજ સામેથી મારાં પત્ની પાસે અમે બન્ને જણ તેમનાં મહેમાન બનીએ તેવી માગણી કરી. અમે ગયાં. તે બન્ને પતિપત્નીએ મારાં પત્નીને પૂછ્યું “ આ વખતે તમારા પતિ અમારી પાસે સોદા માટે માગણી કેમ નથી કરતા ? ” મારી પત્નીએ કહ્યું. “ તેઓ આ વખતે મહાત્માજીની મુલાકાતમાંથી એક સુત્ર શીખી આવ્યા છે અને તેથી અમરેજ નિશ્ચય કર્યો છે કે; ધંધામાં ખુશામત ન કરવી અને પોતાની જાતને દ્રાહ્યથી નીચી ન માનવી.” તેઓ બન્ને આ જાણીને ખૂબ ખુશ થયાં અને મારો વેપાર પ્રથમ કરતાં પણ હીક ચાલવા લાગ્યો. પ્રથમ મને મારામાં શ્રદ્ધા નહોતી, દવે એ શ્રદ્ધા આવી તેનો જ આ પ્રભાવ હતો.

ગાંધીજી પાસેથી મળેલા એક જ સૂત્રને મારા ક્ષેત્રમાં પરોવતાં તેણે મારા કાર્પમાં તેજ પ્રગટાવ્યું. ગમે તે પ્રવૃત્તિમાં કે ગમે તે ક્ષેત્રમાં એક નાનાં પ્રસંગમાંથી મેળવેલું નાનું પણ સુત્ર આચારમાં મુક્તાં બનોખી તાકાત જગવે છે. એ જ તાકાતના ઉપયોગ સાથે ચોક્કસ દૃષ્ટિ કે ધ્યેય બળે તો તો પૂછવું જ શું ? જીણી નજર હોય તો આવું આવું દેરડેર મળી રહે છે. પરંતુ કોઈ શ્રદ્ધાપાત્ર વ્યક્તિ પાસે જ માણસની જીણી નજર હોય છે. ગાંધીજી એક સર્વજનમાન્ય શ્રદ્ધાપાત્ર વ્યક્તિ હોઈને તેમાંથી આવાં કેટકેટલાં જનોએ ગ્રેરણા ઝીલી દશે; આમ છતાં પાસે રહેલાં લોકો કોરાં રલી ગયાં હોય તો તેમાં પણ નવાઈ પામવા જેવું કશું જ નથી.

‘ સંતબાલ ’

॥ नयन्तु वीतरागाः ॥

विश्वविलूतिने रमरणांजलि

विश्वની મહાવિભૂતિઓ વિશે કાંઈ પણ બોલવું કે લખવું, એ ઘણી વાર ઉચ્ચ ક્ષાટિનું જીવન જીવનાર મહાપુરુષો માટે પણ ઘડીભર થાંભી જવા જેવી વસ્તુ બની જાય છે; તેમ છતાં ગુણગ્રાહિતાની દૃષ્ટિએ એ મહાપુરુષો વિશે કાંઈ પણ બોલવા કે લખવા પ્રયત્ન કરવો એ ક્યુમે યથાશક્તિ ચતતોયમ ન્યાયે અતિ ઉચિત મનાયેલ બાબત હોઈ, સમગ્ર જગતની મહામાન્ય પુણ્યવિભૂતિ મહાત્મા ગાંધીજી માટે પ્રસંગોચિત એ શાન્દ લખવા પ્રયત્ન કરવો એ મહાપુણ્ય કાર્ય છે.

જે મહાપુરુષે આપણને આત્મ્ય મેળવી આપી ગુલામીના બંધનમાંથી મુક્ત કર્યા છે તે કરતાં ય હજારો અને લાખો વર્ષમાં નહિ સિદ્ધ થયેલી આપણી અભૂતપૂર્વ એકતાને સિદ્ધ કરી આપવા જે મહાન પ્રયત્ન મેંચ્યો છે તે બદલ આપણે એ મહાપુરુષના સદાને માટે ઋણી છીએ.

વિશ્વના સમગ્ર દેશોના હજારોજ નહિ, બલકે લાખો વર્ષના ઇતિહાસમાં આવી મહાપુરુષની જોડી આપણને મળવી કે જડવી અતિદુર્લભ છે કે જેણે મહાત્માજીની માફક પોતાના જીવનના માત્ર સામાન્ય અવધારમાં જ નહિ, પરંતુ રાજકારણ જેવા અતિવિષમ વિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં પણ અહિંસા, સત્ય અને પ્રામાણિકતાને સમગ્રભાવે અખડપણે ઉતારી સમગ્ર પ્રજાને અને વિશ્વને એ માર્ગે દોરવા તનતોડ અથાગ એકનિષ્ઠ પ્રયત્ન સેંચ્યો હોય. આપણા ભાગવતવર્ષનું અને ભાગીય પ્રજાનું મહાન મહાભાગ્ય છે કે—આપણી પરમપાવન પુણ્યબ્રહ્મિએ એવા એક અવતારી પુરુષને જન્મ આપ્યો છે. અને એ રીતે આપણને, આપણી પુણ્ય આર્ય-બ્રહ્મિને, આપણા આર્યમહર્ષિઓને અને આર્યધર્મને વિશ્વમાં ઉન્નતવળમુખ બનાવ્યા છે.

યોગની પરિભાષામાં જેને “ મિદ્ધયોગી ” તરીકે અબોધવામાં આવે છે તેવી મિદ્ધયોગી વ્યક્તિ—મહાત્મા ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની શઙ્ખાત આર્યમહર્ષિઓએ ઉપદેશેલા પરમપાવન અદિત્યા અને સામ્યધર્મથી જ કરી છે અને પોતાના અતિવિશુદ્ધ સામ્યપવિત્ર જીવનનો અંત પણ

“ હું રામ ” સ્મરણરૂપ પરમપાવન અનન્ય સાધ્ય સમભાવરૂપ મદાન ધર્મથીજ આણ્યો છે. આવા આદર્શજીવી પરમપાવન પુણ્યનામધેય મદાત્મા ગાંધીજીને ચરણે આજે અતિનમ્રભાવે અતિઅદ્વૈતશબ્દોમાં હું મારી સ્મરણાંજલિ અથવા અર્ધ્યાંજલિ અર્પું છું. . .

આપણા જીવનમાં સાક્ષાદ્ભાવે જોએલી સર્વદેશીય વિશ્વશક્તિસંપન્ન એ મદાવિભૂતિને અર્પણ કરાતી આપણી શ્રદ્ધાંજલિઓ આપણી ભારતીય પ્રજાના જીવનમાં-જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં અદિત્યા, સત્ય, અંધુત્વભાવ, પ્રામાણિકતા, મુજનતા, સદાચાર, કલા, સર્વદેશીય વિજ્ઞાન વગેરે ગુણોને પોષનાર થાઓ અને એ ગુણ-નિષ્ઠતાદ્વારા આપણી ભારતીય પ્રજા સમગ્ર દેશોની પ્રજાને માર્ગદર્શક બનો, કે જે ગુણનિષ્ઠતા આપણી ભારતીય આર્ય પ્રજાને માટે મુખસાધ્ય છે.

अहं वा मय्यं चियं वीयरायवयणाणुसारि जं सुकडं ।

कालत्तये वि निविहं अणुमोरामो तयं मय्यं ॥

चउमरणपइणणय ।

મુનિ પુણ્યવિજય

ગાંધીજીનું માહાત્મ્ય અને તેમની સાચી યાદગીરી

હિમાલયનો આશ્રય લેવો એમને પસંદ નહોતો. જનમેવા વચ્ચે જે ગાંતિ મળે અને વિદાસ સધાય તે એમને મન બહુમત્ય હતું. બીજી બાજુ, પ્રમવાદના અતેગક્ષરી રમખાણોની દારણુ જ્વાલાઓ વચ્ચે એક ધડી પણ જીવવું એમને અકારુ થઈ પડ્યું હતું. એમને પોતાને પણ લાગ્યું હતું અને માયુ પણ હતું કે ચોક્કસ પ્રકારની મનોવૃત્તિવાળી જનતા પર એમની અમર પડી બધ થઈ ગઈ હતી, બલકે એ લોકોનો અણુગમે વધતો જતો હતો. આ સ્થિતિમા કુદરતે એમને ઉગ્રવી લીધા એ કુદરત જેવી ગણતગોળાજી ! કેમકે કોઈ મુશ્વિમે આવું કૃત્ય કર્યું હોત તો દેશમા હત્યાગડનો મહાભય કર ઉદાપાત ફાટી નીકળત ઉપવાચમા મત્યુ થયું હોત તો હિંદી મધ સરકાર અને હિંદી પ્રજા પર બદનામી ઉતરત. એમનું જે ગીતે મૃત્યુ થયું તેણે પ્રમવાદી હિંદુઓના દિલ પણ કપાવી મૂક્યાં, અને, મુશ્વિમોની એમની તરફ જે શુભ લાગણી-છેલ્લા કલકતા અને દિલ્લીના ઉપવાચોથી-પદા થઈ હતી, તે વધારે જાગી જતી. જીવતાં તેઓ જે ન કરી શક્યા તે એમના અવમાનથી મધાગે ગયી પ્રખર ત્રિતિ વાતાવરણમા પેદા થઈ.

જિંદગીના છેલ્લા ત્રીમ વર્ષની એકધારી અને ઉત્તરેતર વિદાસ તેમજ પ્રખરતાને ધાગણુ કરતી ગાંધીજી અને ગાંધીજીનાત્રયની માધના કરતા તેઓ ઉત્તરેતર મહાન જનતા ગયા અને વિરાટ-વિશ્વગટ જન્યા દુનિયાભરના મુલકોના નેતાઓ અને શાસકોના ગૌરવપૂર્ણ મન્માન-ભાગન જન્યા હિંદના સમગ્ર વિભાજોના અગ્રણી નેતાઓ તેમજ તેજની ધીમાનો અને પદુપ્રત કાર્યકરોના શિગતાજ જન્યા ભાગતવર્ષના હૃદય-અગ્રાટ જન્યા અને હિંદીમધ સરકારના ગાંધી વગગના અધીશ્વર જન્યા જીવન અને મગણુ જનને કેવા મહાન !

દુનિયાભરમાંથી જે અજલિઓ ગાંધીજીને મળી, તેવી આજ મુધીના પ્રમ પણ મહાપુરુષને તેમના જીવિતકાળ દરમિયાન કે દેદાન્ત પછી જીવત

મળી નથી. ઇતિહાસની કાલ પાલુ વ્યક્તિનો તેના જીવનકાળ દરમિયાન ગવાયો છે તેના કરતાં ગાંધીજીનો મહિમા એમના જીવનકાળ દરમિયાન વિશેષ ગવાયો છે. એમનું અવસાન થતાં જ, અવસાન પછીના બે ત્રણ દિવસમાં જ આખી દુનિયાએ એમને હાર્દિકતા ભરી અંજલિ આપી છે. કેમકે દુનિયાને પ્રતીતિ થઈ હતી કે તેઓ સાત્વિકતેજોનિધિ અને વિશ્વ-મૈત્રીની પ્રતિમા સમા હતા. કર્મયોગી અને અધ્યાત્મી બન્નેના શ્રેષ્ઠ સંગમરૂપ તેઓ અહિંસા, શાંતિ, ન્યાય અને વિશ્વસદ્ભાવ-લોકબંધુતાનો મહાન પેશામ લઈને આર્ષભૂમિ પર આવ્યા હતા, અને એ શુભ સંદેશને કલ્યાણમાર્ગને મનસા, વચસા, કર્મણા અસાધારણ રીતે અને અસાધારણ રૂપે ઝગમગાવીને-એક યુગાવતાર તરીકે વિરાટ બોધતરંગ ઝગાડવાની આશ્વા ભવા. એમના પુણ્ય સ્મરણનું આકર્ષણ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ, જીવનવિકાસના પંથે આપણને દોરે !

મહાત્મ-ચિન્મૂર્તિ:

(૧)

यः कर्मयोगी कृतवान् महात्मा स्थले स्थले भारत भार्पदष्टिः ।
भ्रान्तवाऽर्धनग्नः प्रतियोध्य लोकान् सुयोग्यकर्तव्यदिशामनैयीत् ॥

સત્યપરાયણ અને આર્ષદષ્ટિવાળા જે કર્મયોગી મહાત્માએ ભારત-વર્ષમાં સ્થળે સ્થળે અર્ધ-નગ્ન સ્થિતિએ બ્રમણ કરી મનુષ્યોને ઉપદેશ કર્યો છે અને તેમને યોગ્ય કર્તવ્ય-માર્ગ પર ચડાવ્યા છે.

(૨)

भोजन्यितो निष्क्रिय-भीरु दुर्बल-प्रजासु गः स्फारयति स्म चेतनाम् ।
राष्ट्राद्वैतो ता उदतिष्ठिपत्तरां स्व-भानमुद्गाढ्य यत्नं प्रपूयै च ॥

જે (મહી દાડકાંના) પુરુષે નિષ્ક્રિય, બીકમ્ અને દુર્બળ પ્રજામાં નેરદાર ચેતના ફેંકી છે, (બુદ્ધિ જેવાં વિરાટ અને પ્રખર આદિભનોથી ભ્રમ્ય દિલની પ્રગ્લને હલમલાવી મૂકી છે,) અને તેમનામાં સ્વભાવ જગાડીને તેમજ અસ્થિત કરીને તેમને રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે જોખા દ્યાં છે.

(૭)

શ્રદ્ધાઞ્જલિં વિશ્વત્રિભૂતિ-વિશ્વમિત્રાય વિશ્વં દદતે સ્મ વિશ્વમ્ ।
વૈદેશિકો રાષ્ટ્ર-ગણઃ સમગ્રોઽદદાત્ પ્રણામાઞ્જલિમુચ્ચમાનમ્ ॥

દુનિયાભરનો મિત્ર એવા એ વિશ્વવિભૂતિ સંતને આપ્યા વિશ્વે શ્રદ્ધાં
જલિ આપી. વિદેશસ્થ સમસ્ત રાષ્ટ્રસંઘે પણ એ મહાન આત્માને મોટા
માન સાથે પ્રણામાંજલિ આપી.

(૮)

વિચાર-વાણી-ચરિતૈઃ સમુજ્જ્વલૈઃ શ્રેયઃ-પ્રકાશં જગતિ પ્રતન્વતા ।
મનુષ્યજાતેહિતમાધને નિજં નિઃશ્ચન્દિતં તેન સમગ્ર-જીવનમ્ ॥

પોતાનાં ઉત્તમ વિચાર, વાણી અને આચરણથી દુનિયાભરમાં
મંગલ-પ્રકાશ ફેલાવનાર એ મહાપુરુષે મનુષ્યજાતના હિતસાધનમાં પોતાનું
સમગ્ર જીવન રૂઝ્યું છે.

(૯)

દૃષ્ટાન્તરૂપો हि मनुष्यतायाः समासद्वयप्रकटावतारः ।
जगत् समुद्बोधयता स आत्म-शुभ्र प्रकाशेन विभात्यमूर्तिः ॥

સહસ્ર વર્ષોમાં પાકે-દુનિયાને મળે એવો એ-માનવતાના શ્રેષ્ઠ ઉદા-
હરણરૂપ-મહાપુરુષ જગતને ઉદ્બોધન કરતા શુભ્ર આત્મપ્રકાશ વડે, એ
શરીર ન હોતાં પણ પ્રકાશી રહ્યો છે.

(૧૦)

सुस्पष्ट उपदेशोऽभूद् उत्तमं यस्य जीवनम् ।
त विभवदितसाहित्यस्त्रया द्योतिष्यते सदा ॥

જેમનું ઉત્તમ જીવન જનતાને અત્યંત ઉપદેશ-રૂપ હતું એવા-જગતને
દિતાવડ સાહિત્યના (મહાન શાસ્ત્રના) ત્રણ ગાંધીજી સદા પ્રકાશતા રહેશે.

(૧૧)

पादिष्यतेजोनिधि-विश्वराजा युगप्रधानेन महात्मना यः ।
कल्याणमार्गोऽविललोकमैत्रीरूपः समादेशि तमाथयेम ॥

પાદિષ્યતા તેજના ભંડાર અને વિશ્વરાટ (વિશ્વની શોભારૂપ) એવા
યુગપ્રધાન મહા-માણ્ય એ વિશાળ અને વ્યાપક જોડમૈત્રીરૂપ જે કલ્યાણ-માર્ગ
ઉપદેશો છે તેને આપણે અનુમતીએ, અનુસરવા પ્રયત્નમાન થઈએ.

શુનિ ન્યાયવિજય

ગાંધીજીએ આપણા માટે શું કર્યું ?

જ્યેન ધર્મમાં ભરી અને અભરી એવા જે પ્રાદિના આત્માના વર્ણનો આવે છે ભરી આત્મા કર્મ ખપારી મોક્ષ પામી શકે છે અભરી આત્મા કર્મ ખપારી શકતો નથી એટલે જદી પણ મોક્ષ પામી શકતો નથી

મહાત્મા ગાંધીજીને આપણે ભરી આત્માઓની અને તેમનો વધ કરનાર મનુષ્યને અભરી જીવતી પ્રાદિમાં મૂકી શકીએ.

આ મોક્ષગામી મહાત્માએ અત્યારના જમાનામાં આપણા દેશમાં જન્મ લઈ, તેના શ્રેયમાં આપણી જિંદગી ખપારી આપણા ભાગ્યોપયોગ દરવાજે ખુલ્લો કરી આપ્યો છે દેશના કમલાગે એક દુર્લભ મનુષ્યે તેમનો જીવ કીધો અને તેમનું કામ પૂરું થવા ન દીધું વળી હિંદુ મુસ્લિમ ધર્મોધોએ દેશની પ્રગતિમાં પારાવાર અટકાયતો નાખી એક બાલુ ગાંધીજીએ લાખો મનુષ્યોના હૃદયોને પલટાવી નાખી ભગીરથ પ્રયત્નો કરી દેશને આઝાદી અપારી ત્યારે આ ગુડા ધર્મોધોએ તેમના કાર્યમાં અડચણો ઊભી કરી લાખો દુઃખોને પ્રમાર વગવડા અને પાયમાલ કરી નાખ્યા

ગાંધીજી અને તેમના લાખો અનુયાયીઓએ દેશને એક અખંડ અત્ર લિંદુગ્તાન પેદા કરવા અનેક જાતના બોગો આપ્યા હતા મુસ્લિમ ધર્મોધોએ દેશના દુઃખ દરાવ્યા અને જાને ધર્મના ગુડાઓએ ધર્મના નામે ભગ્નશ દેગળ ધુઓના જાન લીધા, લાખોને પાયમાલ કર્યા અને ખીજ અમાનુષી કૃત્યો કર્યા

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલા આર્યવર્તનું પતન થયું હતું ત્યારે જેમ ભગવાન મહાતીર અને બુદ્ધ ભારતમાંનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેવોજ ભગીરથ પ્રયત્ન ગાંધીજીએ આપણા ઉદ્ધાર માટે કર્યો અને દેશને સ્વતંત્ર કરાવી પ્રગતિના પથે વાળ્યો સે કડો વર્ષથી ગરીબાઈમાં ફોગેવી અને હતાશ થઈ ગયેલી આપણી ગુલામ પ્રજામાં ફક્ત ત્રીસજ વર્ષના દ્રેક અમલમાં સીજળીના વેગે પલટો લાવનાર ગાંધીજીને ઇતિહાસકાર કાવ્ય તીર્થ કૃત ભગવાન નહિ ગણે પણ એક અમત્કારિક મહાન આત્મા તો જરૂર ગણીએ

હિંદુસ્તાન એકલાનેજ નહિ પણ આખી દુનિયાને તેમની કેટલી જરૂર હતી તે તેમના મૃત્યુ સમયે આખી દુનિયાએ જે રીતે આંસુ પાડ્યાં અને તેમને અંજલિ અર્પી તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. કરોડો મનુષ્યોને તેમના મૃત્યુએ જે આઘાત પહોંચાડ્યો છે તેની સરખામણી પોતાના સ્વજનના મૃત્યુ સમયે થતા આઘાત સાથેજ થઈ શકે. ૨૫ વર્ષમાં બે લાયકર લડાઈઓમાં પાયમાલ થયેલી દુનિયાને તેથી પણ વધુ લાયકર ત્રીજી લડાઈના લણકારા વાળવા મારેલા છે તે સમયે ગાંધીજી એ એકજ આશાનું કિરણ હતા. મૃત્યુ અને પાયમાલીમાંથી બચવાનો ધોરી માર્ગ અહિંસા અને સત્યનો એ સંત મહાત્માજી દુનિયાને બતાવ્યો અને પ્રજાઓના હૃદયમાં વસેો પણ ખરો પરગુ આ સદેશનો અમલ આપણે પૂરતો કરી શક્યા નથી. મહાત્માજીએ રાત અને દિવસ આ સદેશો દુનિયાને પહોંચાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેનો અમલ કરાવવાનું તેમનું કાર્ય પૂરું થાય તે પહેલાંજ તેમને ઉપાડી લેવામાં આવ્યા.

મહાત્માજીના પ્રતાપે આજે આપણે દુનિયામાં ઊંચું માથું રાખી કરી શકીએ છીએ. દુનિયામાં આપણે કંઈ વિસાતમાં નહોતા તેને બદલે હવે મોટા નાના બધા દેશો આપણી સાથે સંબંધ રાખવા તત્પરતા બતાવે છે. દુનિયામાં મળતી જાત જાતની અગત્યની પરિષદોમાં આપણને સરખો દરજ્જો આપવામાં આવે છે અને તે પ્રમાણે આપણે તેમાં ભાગ પણ લઈએ છીએ.

દુનિયામાં પ્રતિષ્ઠાની સરખામણીમાં અમેરિકા, રશિયા, ઈંગ્લંડ અને ફ્રાન્સ પછી આપણો દરજ્જો ગણી શકાય. સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનનો દરજ્જો નીચે ઊતરી ગયો હતો તે પાછો મહાત્માજીએ તેના જિંદગી રથને લાવી મૂક્યો છે. અને ફક્ત ચોલાજ વર્ષ પહેલાં આપણી શું સ્થિતિ હતી? ગોરી પ્રજાને આપણે જિંદગી મનુષ્યો તરીકે ગણતા હતા. એમ કહીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય કે આપણી નજરે તેઓ દેવતાઈ પુરુષ લાગતા હતા. આપણી સાથે તેઓ એક હલકી પ્રજા જેવો વર્તીવ રાખતા હતા. આ બધી બાબતોએ કરી જઈ હવે આપણી દૃષ્ટિમાં તેઓ આપણા જેવાજ મનુષ્યો લાગે છે.

૧૫૦ વર્ષના અંગ્રેજોના અમલ દરમિયાન આપણે કંગાલ, મુસામ અને કચ્છાઈ ગયેલ પ્રજા બની ગયા હતા. અમલદારનું નામ સાંભળી

આપણે ધૂળતા હતા. અગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનને લગભગ એક માટું કેદખાનું કરી નાખ્યું હતું. ગોળી પ્રબળો માટે હિંદુસ્તાન એક લૂટ ચલાવવાની જગ્યા હતી. આ અસહ્ય ઐતિહાસિક ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પલટો લાવનાર ગાંધીજીના જેટલા ગુણો ગાંધીએ તેટલા જોયા છે.

પણ આપણે એમના ખરા ગુણો તો ત્યાગે જ ગાંધીજીએ કે જ્યાં આપણે તેમણે બતાવેલા રહેતાં ચાલી દેખી ઉત્તરિના કાર્યમાં આપણો ફાળો આપીએ. એ તો સુવિન્નિત છે કે આપણો દેશ ગરીબાઈમાં પડેલો ન બરે આવે છે. આ ગરીબાઈ દૂર કરવામાં આપણે આપણાથી બનતું કરી દેવું જોઈએ. આ કાર્ય આપણે ત્યાગે કરી શકીએ જ્યાં આપણામાં સમાજ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરવાની વૃત્તિ જોઈએ આપણે ફક્ત તાત્કાલિક સ્વાર્થ-તોળ ખ્યાલ કરીએ છીએ અને એ વિચાર જ નથી કરતા કે આપણો સ્વાર્થ પોષવામાં જો સમાજનું અહિંસા ચતુષ્કોણે તો તે છેવટ આપણને જ અહિંસાની નીવડે. અગ્રેજો સમાજ પ્રત્યેની તેમની ફરજ અદા કરવાના ગુણના લીધે જ તેમના પગે આવતી ગમે તેટલી વિટબણાઓનો સામનો કરી દુનિયામાં પોતાનું ઊંચું ધ્યાન જાળવી રાખે છે. આપણામાં ગહેલા આ દુર્ગુણોને કાઢ્યા વગર આપણી ઉત્તરિમાં અટકાયતો આવ્યાં કરવાની.

ગાંધીજીના તમામ પ્રયત્નો આપણી સામાજિક તેમજ નૈતિક ઉન્નતિ કરવા માટે જ હતા તેમણે સામાજિક ઉન્નતિ માટે હિંદુ મુઝિમ એકતા, અપ્રત્યક્ષતા નિવારણ, ક્રમી બેદરબાવ દૂર કરવા અને ખાદીપ્રચાર વગેરે રહેતા બતાવેલા છે નૈતિક ઉન્નતિ માટે અહિંસા અને સત્યનો ધોરી માર્ગ બતાવેલો છે આપણે તેમના બતાવેલા રહેતા ચાલી થોડાજ વર્ષમાં ઊંચું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

ગાંધીજીએ બતાવેલા માર્ગે ચાલી આપણે તેમના પ્રત્યેનો આપણો પૂજ્યભાવ પ્રદર્શિત કરી શકીએ. શીએ આમ કરીએ તો જ આપણે તેમના ગુણ ગાન ગાયા સાર્થક છે પૂજ્ય મહાત્માને આપણા કોટિ વદન હો.

મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

બાપુને અંજલિ

જે બાપુનું ધોળે દલાડે આપણે ખૂન કર્યું તે બાપુને અંજલિ આપનારા આપણે કોણ? જે બાપુ કહેતા હતા કે દેશના ભાગલાવાળું સ્વરાજ્ય નકામું છે તે બાપુનું ન માન્યું અને હવે એમને અંજલિ આપવા બહાર પડવું તેનો શો અર્થ છે? બાપુનું જીવનજ એમને એક અંજલિરૂપ હતું. એમનું મૃત્યુ એથી વિશેષ અંજલિરૂપ બન્યું.

બાપુ બધા ત્યારથી મારી મનોવ્યથાનો પાર નથી. મને કંઈ સમજતું નથી, અને મને દશામાં રસ લાગતો નથી. આ મનોવ્યથા કેવળ બાપુના મૃત્યુના કારણે નથી, પરંતુ જે રીતે બાપુને આપણી વચમાંથી જવું પડ્યું તે આપણે માટે ખૂબજ શરમજનક છે. આપણા ઐશ્વર્ય પુરુષનું આપણે હાથે આવું કરીએ ખૂન થાય એ વિચારજ મને દયમયાવી નાખે છે. શું એક પ્રજા તરીકેની આપણી સંસ્કારિતા, આપણું માનસ તથા આપણું ચારિત્ર એટલી અધીર ગતિએ પહોંચ્યા ગયું છે કે આપણને આનું દુષ્ટ કાર્ય કરતાં પણ આંચકો ન લાગે? અરે પૂછો તો આપણને જરાએ આંચકો નથી લાગ્યો. એક પ્રજા તરીકે આપણને મનનો પશ્ચાત્તાપ સરખો પણ નથી થયો બાપુના આવા દુઃખદ અવસાન પછી પણ આપણે જનાવરો સરખા વર્ત્યા છીએ. ગામે ગામ નરી આંખે ન જોઈ શકાય તેવા બનાવો બન્યા છે. આ મંત્રો-ગોમાં બાપુને અંજલિ આપનારા આપણે કોણ?

જે સમી સાંજે બાપુના અવસાનના સમાચાર બહાર પડ્યા તેજ સાંજે મારો મિત્ર સુમન હાંફોહાંફો મારી પાસે આવી ચડ્યો એના બોલે બોલે આંખોમાંથી અશ્રુની ધાર વહેતી હતી. સુમન અને હું એકજ શાળા તથા કોલેજમાં બણેલા. અમારા એ યુગમાં સુમન ગાંધીયોનો હતો તેમ કહું તો પણ ચાલે. બાપુ જેવી શુદ્ધ ખાદીની ધાતલી, પહેરણ અને ટોપી એ એના પહેરવેસ, દિવસમાં જોઝામાં જોહો એક કલાક ચરખો એ એના રોજિંદા કાર્યક્રમનું ખાસ અંગ. જીવનમાં પ્રભુતામાં માંડ્યા છતાં પરિણિત જીવનથી દૂર રહેવું એ એનો જીવનઆદર્શ. તે મોડે વહેલે બાપુના જીવનશૈલીમાંના એક બનવું એ એની મદત્વાકાંક્ષા હતી. ધીમે ધીમે સુમનના જીવનમાં સિથિલતા પેસવા લાગી. ગયો એ

જૂનો પહેરવેશ અને પલટાયો એનો ગંજિદો કાર્યક્રમ. બદલાયા એના જીવનના આદર્શો અને ભુલાઈ ગયે એની જીવનની મહત્વાકાંક્ષાઓ-એના જીવને જીવેજી પલટો લીધો. આજે એને જોતાં વારજ મેં કહ્યું, “સુમન ચાલ આવે છે એ દિવસો જ્યાંએ બાપુદેલા બની આપણે ચારે તરફ ધૃમતા હતા આજે બાપુના સમાચાર સાંભળતા મને કાણુ જાણે કેમ એમજ લાગ્યા કે જે જે બાપુના અત્યુમા આપણે હાથ છે. દેશનો દરેક દરેક સ્ત્રી યા પુરુષ એના જવાબદાર છે. તે બાપુના જીવનનો તથા એમની વિચાર-શ્રેણીનો બહુજ ઝીણવટથી અભ્યાસ કર્યો છે. તુ બાપુને એક મહાત્મા તરીકે જોજામે યા જોજાખાવે કે એક ગર્જદારી પુરુષ તરીકે ?”

સુમને મને આંસુઓ જાગે પરંતુ એના મનમાં કંઈ જીવંત તરંગો રમી રહ્યા હતા. જગ જગગગા અવાજે એ જોડ્યો “બાપુના જીવનનો ઉદ્દેશ કેવળ શુદ્ધિના જોડે હું તારી પામે મ કુ તેનો જો અર્થ છે ? વળી મનમાં એમ પણ થાય છે કે આમ નામીપાત્ર થવાથી પણ જો લાભ ? ફરી પાછા બાપુના પથે વળવાનો કો પ્રયત્ન ન કરીએ ? આથી વધુ લગ્ય અજ્ઞાતિ બાપુને આપણે શી અર્પી શકીએ ? વિવરચના પાછળના શાશ્વત સત્યના જીડાણમાં ઉતરવું, એને મમજવું અને જીવનમાં તે અનુભવવું એ મારે મન બાપુના જીવનનું ખાસ પ્રયોજન હતું. આ ગાંધીજી સત્યને ગમે તેનામે જોજાખો તે બધું બાપુને મન મરજી હતું. બાપુનું જીવન આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પછી એ હતા તો બધું હતા અને નહોતા તો કંઈ નહોતા. પેલા શાશ્વત સત્યને એ રામનામ તરીકે જોજાખાવતા. પોતાના આજીવનમાં રામનામનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા કરતા બાપુ આવી ગયા. ” આ છેલ્લા શબ્દો બોલતો બોલતો સુમન ઢળી પડ્યો. હું પણ જગજગી થઈ ત્યાં ને ત્યાં પોલી ગયો

ચીમનલાલ જ્વેલર્સ શાહ

પૂજ્ય બાપુજી

કર્મ અભિર્પણ ગોગ અધ્યાય ૪ ચાના ૭ મા શ્લોકમાં ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે -

“ જ્યાં જ્યારે ધર્મની ગ્લાનિ થઈને
અધર્મનું બળ જામે છે, ત્યારે ત્યારે હે
ભારત ! હું શરીર ધારણ કરું છું. ”

આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે પ્રજાને પીડનાર દુઃશાસનના ત્રામથી માતા ભારતી ત્રાસી રહી હતી ત્યારે આવણીની અંધારી અંધમીએ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ જન્મ લઈ વસુંધરને ત્રાસમુક્ત બનાવી ધર્મનો દેલાવો કરે છે. ભગવાન કૃષ્ણના નિર્વાણ બાદ હજાર વર્ષ પસાર થાય છે. માનવીના હૃદયમાં દિંસા, જૂઠું, ચોરી, લોપુષતા ને ચારિત્રહીનતા ચડી બેસી ધર્મના નામે અનેક ધર્તિંગો આદે છે. ત્યારે કુંડામના ગામ સિદ્ધાર્થને ત્યાં માતા ત્રિશલાની કુંજે ચેત્ર માસની શુક્લપક્ષ તેરમે ભગવાન મહાવીર અને એજ સદીમાં કપિલવસ્તુના રાજા શુદ્ધોદનની ગણી મહામાયાની કુંજે વસંત પચમીના રોજ ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ જન્મ લે છે. અનેક યાતનાઓ સહન કરતા સપૂર્ણ જ્ઞાની થઈ જગતમાં વ્યાપેલા અધકારનો નાશ કરવા અહિંસા, સત્ય, અભય, અપરિગ્રહ, અતેય વગેરે ઉપર ખૂબ ભાર મૂકે છે. માથે વર્ણવ્યવસ્થાના બેદ નાખડ કરી સ્ત્રીને પુરવના અમાન હક્કની અધિકારી બનાવે છે. જગત ઉદારક બને મહાપુરુષોના નિર્વાણ બાદ પાંચ મો વર્ષે એશિયા યુરોપના મધ્ય ભાગના એક ગામડામાં દેવ બાંધવાની એક ગમાણમાં અરિયમની કુંજે ૨૫ ડિસેમ્બરની મધ્યાને ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્ત જન્મ લે છે. અને અંકગવિહોણી ચોરી જાતને સંકારી બનાવવા પવિત્ર જીવન ગાળવાનો ને જાનુભાવનો પ્રયાગ કરતાં વધતે જાય ચડી અમર બને છે.

દીન દશામાં જીવતી આગળ જાતિના હિંદુ મારે અરજમાનના મક્કામાં અગીતાની કુંજે ઈ. સ. ૫૭૦ માં મદમદ પેગંબર અને એજ સદીમાં એજ પ્રદેશના ૫૩મે આવેલા ઇમનમાં ૩૩મે સપ્ટેમ્બરે રાજકુટુંબમાં

પૌરશસ્ત્રની પત્ની દુઝધાવાની ક્રમે અમો . જરથુષ્ટ્રનો જન્મ થાય છે. બંને મહાપુરુષો ન્યાં અંધકાર જીએ ત્યાં પ્રકાશ પાથરવા સત્ય, સંપ, પ્રામાણિકતા અને પ્રેમનો ઉપદેશ આપતાં અનેક આપત્તિઓમાંથી પસાર થઈ જીવનલીલા સફેલી લે છે.

ભગવાન કૃષ્ણના નિર્વાણ બાદ બે હજાર વર્ષના ગાળામાં જગત કંડ્યાણ માટે પાંચ પયગંબરી પુરુષોએ જન્મ લઈ આકર્ષા તપો આદરી, અનેક યાતનાઓ સહન કરી જગતને સવળે રાહે ચડાવ્યું. અને ખ્રીસ્ત પંદરસો વર્ષ પસાર થાય છે ત્યારે હિંસાનાં સામ્રાજ્ય અપાયાં છે, ધર્મના બહાને ક્રિયાકાંડને મહત્વ અપાયાં છે. ધર્મના જોડા નીચે કરોડો ભાઈ ભાંડુઓ હડધૂત થઈ ગુલામી દસા ભોગવી રહ્યાં છે, પ્રજામાંથી સત્ય, સંયમ ને ત્યાગ ધસાઈ ગયાં છે, ધર્મગુરુઓ ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવી રહ્યા છે, રાજાઓ રક્ષકને બદલે ભક્ષક બની ધર્મપતિત થઈ રહ્યા છે, જીયતીચના બેદે માઝા મૂકી દીધી છે, સ્ત્રી જાતિ પ્રત્યે તુચ્છભાવનું ઝેર પ્રસરી રહ્યું છે, પરદેશીઓ રાજસત્તાના બળે ચુસાપ તેટલું ચૂસીને ભારતને કંગાલ બનાવી રહ્યા છે, એવા દીન-હીન સમયમાં જગત પર અજવાળું નાખવા સૌરાષ્ટ્ર જેવી શરૂ ભૂમિમાં પોરબંદર રાજ્યના કિવાન કરમચંદ ગાંધીને ત્યાં પૂતળીબાઈની ક્રમે ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઑક્ટોબરની ખીજ તારીખના રોજ મોહનદાસ ગાંધી અવતારી પુરુષ તરીકે જન્મ લે છે.

અમપણથીજ અહિંસા, સંયમ ને સત્યના વાણી તાબુ ઝોમના જીવનમાં વણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં ઍરિસ્ટરની પદવી પ્રાપ્ત કરી લંડનથી વતન પાછા ફરે છે. વતનમાં બે એક વર્ષ ગાળી એક મુસ્લિમ પેઢીના કાનૂની કામકાજ અંગે દક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું થાય છે. ન્યાં કાળા ગોરાના વર્ણબેદ અને તેને લગતા અમાનુષી કાનૂનો સામે અહિંસક પ્રતિકારની અજબળ ઉપાડવા સાથેજ ઇ. સ. ૧૯૦૭ માં વધીલાતના ધંધાને કળાવી દઈ જાહેર સેવામાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરે છે. સાત સાત વર્ષ અનેક પ્રકારની નાની મોટી યાતનાઓની તાવણીમાંથી પસાર થઈ આખરે વિજયને વરે છે. આથે આંતરિક રિપુઓ પર વિજય મેળવવા તપ, ત્યાગ, સંયમ, અહિંસા, મૈત્રી અને સદનશીલતાની ગાદ ગાંડ બાંધી ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં વહાલા વતનમાં ડી કામ થઈ અમદાવાદમાં સાબરમતીના કાંઠે આશ્રમ સ્થાપી દરદી દેશની નાડ હાથમાં લે છે.

જે ભારતવર્ષમાં ધાન્યના બાંડારો ભરપૂર હતા, દૂધ, દહીં ને ઘીની રેલમણેલ હતી, સંસ્કારિતામાં જે સર્વોપરી ગણાતો, ત્યાગ, તપ ને બ્રાતૃભાવ, માટે જેનો પહેલો નંબર આવતો, એકંદરે પ્રજા મુખી હતી તે નંદનવન સરખા દેશમાં પરદેશીઓના શાસનથી કરોડો માણસો નાશ દશામાં બૂખે મરતા. પરદેશી સંસ્કારોથી બ્રાતૃભાવ, ત્યાગ ને તપ લીસોડા સમ રહ્યા હતા. પ્રજામાંથી આત્મબળ મરી પરવાર્યું હતું. સાત લાખ ગામડાંની કંગાલિયતનો પાર નહોતો ધર્મને બદલે અધર્મની બોલબાણ હતી. મતભેદો ને હુસાતુસીના વિતંડાવાદમાં દેશ ખૂંચી ગયો હતો. એકંદરે દેશની દશા તમામ દરદોથી ઘેરાયેલા દરદી જેવી હતી.

આવા કડણ પ્રસંગમાં બાપુજીએ રચ્યે રચ્યે અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી કરી મીઠી વાણી વડે સત્યાગ્રહ, અહિંસા, સત્ય, ત્યાગ, બ્રાતૃભાવ ને પ્રેમથી લોકમાનસ તૈયાર કરી પરદેશી સરકાર સામે અહિંસક સંગ્રામ ખેલતા રહ્યા. સાથે સામાજિક ને ધાર્મિક સુધારા માટે પણ જનતાના દિલ પર જોડી અસર કરતા રહ્યા. નાની મોટી અનેક વિપત્તિઓ આવવા છતાં લેશ પણ કબ્બા સિવાય. દુશ્મન પ્રત્યે પણ મૈત્રીભાવ રાખીને જનતાના કડયાણુ માટે કલાંકે કલાંક ખરચે ગયા.

એમની સત્યાગ્રહ, અહિંસા, અહિંસા, નિર્ભયતા, ત્યાગ, તપ અને આમજનતા પ્રત્યેની ધગશે જગત ઉપર જોડી અસર કરી. દત્તરો વર્ષના ગાળામાં થયેલા મદાપુરુષોના નેજા નીચે જોડલા ભેગા નથી થયા તેનાથી ઘણી મોટી સંખ્યામાં ધનિક કે ગરીબ, સમર્થ ધારાશાસ્ત્રી કે અભણ, નેતા કે સિપાઈ, યુવાન કે વૃદ્ધ, પુરુષ કે સ્ત્રી, એમ લાખો ને કરોડો લાઈ બહેનો એમના નેજા નીચે એકત્ર થઈ, પડ્યો બોંસ ઉપાડી લેતા.

કામવાદીઓએ કામવાદના ઝેરી પ્યાવાને એટલી દદ મુધી છત્કાર્યો કે બંગાળના લોકો ભાન બૂકીને અરસપરસ એક બીજાને વધેરવામાં જ દરીદ્રાઈ મરી રહ્યા હતા. જ્યાં સરકારી પોલીસો પણ જવાનું સાદસ કરતાં ગભરાય એવા પ્રદેશમાં નકર મૈત્રીભાવના મદામૂલા દયિયારથી પૂલ્ય બાપુ ત્યાં પહોંચ્યા. અને ઈ. સ. ૧૯૪૭ ના જન-ધુઆરીની ખીથી દરરોજ એક એક ગામની પગપાળા મુસાફરીનો આરંભ કરીને નવખાકીમાં શાંતિયાત્રા પૂરી કરી ૩૦ મી માર્ચે દિલ્હી આગ્યા. એમની અહિંસાના

મૂળમાંજ નિર્ભયતા, સાદસ અને ક્ષમાશીલતાનો સંગમ નવખાલીની શાંતિયાત્રામાં દેખાઇ આવે છે.

પૂજ્ય બાપુએ પોતાના જીવનની શરૂઆતથી તે જીવ્યા ત્યાં સુધી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી પ્રત્યમાનસને મુલાખીમાંથી મુક્ત કરવા અવિરત પ્રયત્ન કરી આપણા જીવનના એકે એક ખૂણામાં પ્રકાશ પાડ્યો છે.

બસો બસો વર્ષથી જેના શાસનના ખૂંટા જિંડામાં જિંડા ઉતરેલા તેવી સાધનસંપન્ન કામેલ પરદેશી સત્તાને એક પણ લોકીનું ટીપું પાગા સિવાય અહિંસાના હથિયારથી હટાવી માંસડા પોટલા બંધાવ્યાનો કોઇ ઇતિહાસમાં જોટો નહિ મળે.

જગતશાંતિના શહેનશાહ, વિશ્વની સંસ્કારમૂર્તિ, રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય બાપુજીનો જીવનદીપ અણુધાર્યો ૧૯૪૮ ના જાન્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે પ્રાર્થનાસભામાં જતાં ૫-૫ મિનિટે આપણીજ જાતિના ભાનજૂદયા એક પાગલ યુવાને ગોળી ચલાવી ને ૫-૩૫ મિનિટે દિલ્હી ખીરલા હાઉસમાં એ જ્યોત છુટાઇ.

ભૂતકાળમાં થયેલા અવતારી પુરુષોમાંના અનેક મહાપુરુષોના જીવન-દીપ શેતાનિયતના હાથેજ ઝોલવાયા છે. ગીતાના ધડવૈયા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ એક અવિચારી પારધીના બાણે ભોગ બન્યા. ભગવાન યુદ્ધનો ભક્ત સુદ હુહારે ભોજન માટે પોતાના શ્વેર ઝોલાવી ભોજનમાં વિષ આપી પ્રાણ હરી લીધા. ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તને વિરોધીઓએ ન્યાયનું નાટક ભજવી ક્રોધ પર ચડાવી દીધા. અશિમ્દિરમાં ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં અપો જરથુષ્ટ્ર ઉપર તુરેંએ તૂટી પડી કેર વરતાવ્યો. પાંચ પાંચ હાયકા સુધી મીઠી વાણી અને મૈત્રીભરેલી ભાવનાઓ અહિંસા, સત્ય, પ્રેમ, બ્રાતૃભાવ, સમાનહક્ક, સ્વાતંત્ર્ય વગેરેની જગતમાં પ્રતિષ્ઠા કરી ભારતને આઝાદ બનાવનાર પૂજ્ય બાપુજી પણ એક દત્તારાનો ભોમ બની ૭૬ વર્ષની ઉંમરે અવતારીકાર્ય પૂર્ણ કરી પરમ તેજમાં ભળી ગયા.

અમીચંદ

હરિજનોના તારણહાર મહાત્મા ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને રંગભેદને લીધે ત્યાંના ગોરાઓ તરફથી જે અતેકવિધ અપમાનો નીચી મુંડીએ સહન કરવા પડતાં હતાં તે સામે સત્યાગ્રહના અમોઘ શસ્ત્ર વડે સફળતા મેળવી હતી. ત્યાંના કાર્યથી પરવારીને તેઓ સને ૧૯૧૫ માં સ્વદેશ પાછા ફર્યા. તેમણે દેશના એક ખૂણાથી બીજા ખૂણા સુધી ભ્રમણ કરીને દેશની નાડ પારખી લીધી હતી. આફ્રિકાના તાગ્ન અનુભવ ઉપરથી તેમને પ્રતીતિ થઈ હતી કે હિંદમાં હિંદુઓ વગેરે જાત ગણાતી કામો પોતાનાજ સાત કરોડ જોડલા દેશબંધુઓને અસ્પૃશ્ય ગણી કાઢી તેમને હડધૂત કરે છે તેનું દૂળ તેમને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચક્રવર્તિ વ્યાપ્ત ભોગવધું પડે છે. તે ઉપરથી આ સર્વ રીતે દુઆગેલી અને હડધૂત થએલી અત્યજ પ્રજાને અપનાવવા માટે દેશને હાકલ કરી હતી, અને દેશને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો અસ્પૃશ્યતાને જડમળથી ઉખેડી નાખવાનો આદેશ દેશની સમક્ષ મુક્યો હતો.

પૂ. મહાત્માજીએ સાગરમતી નદીના કંઠીચિ આરા પાસે પોતાનો સત્યાગ્રહ આશ્રમ સ્થાપ્યો અને તેમાં નાત જાત કે ધર્મના ભેદભાવ વગર સેંકડો સ્ત્રી પુરુષોને આશ્રમવાસી તરીકે રાખ્યાં હતાં. અંત્યજોની આબડહોટને દૂર કરવા માટે તેમણે પોતાના કુટુંબજીવી આશ્રમથી શરૂઆત કરી અને એક અંત્યજ કુટુંબને આશ્રમવાસી તરીકે સ્થાન આપ્યું જોડકુંજ નદિ પાણી તે કુટુંબની નાની કન્યા લક્ષ્મીને પોતાની દત્તકપુત્રી તરીકે સ્વીકારીને સાત કરોડ અંત્યજોને તેમણે બોલે લીધા છે.

ગોળમેણ પરિપદ પછી બ્રિટિશ સરકારે દક્ષિતોને હિંદુઓથી જુદાં પાડી તેમને અલગ મતાધિકાર આપ્યો હતો તે સામે પૂ. મહાત્માજીએ આમરજાંત ઉપવાસ યદોડા જેલમાં શરૂ કરી હરિજનોને હિંદુ સમાજથી અલગ પાડતાં જવાબા દતા. સાચા પ્રજાના ભક્તો હરિજનોની આબડહોટ રાખવા માટે મહાત્માજીએ કહેવાની સર્વજ્ઞ પ્રજાને અનેક વખતે કડક શબ્દોમાં સંબોધાવ્યું છે કે પરમેશ્વરે પેદા કરેલ મનુષ્યને અડકતું નદિ અને જાણે અજાણે પણ સ્પર્શ થવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થાય એવો ધર્મ

એ ધર્મજ નથી પણ અધર્મ છે. હરિજનોની આબડહેટ રાખવી એ હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ જનિ ઉપર કાળી દીલી છે. તેને જૂંસી નાખવા માટે હરિજનોની એકંદર હાડમારીઓ દૂર કરી તેમને અપનાવવામાંજ સાચો હિંદુ ધર્મ સમાજોલો છે.

હરિજન જાળકેને સંસ્કારી અને સાચી કેળવણી મળે તે માટે તેમણે જિંદગીભર બીમાર અવસ્થામાં પણ હરિજન કાળો ઉધરાવ્યાજ કર્યો છે. તે કાળો પૂ. ઠક્કર બાપા મારફતે અખિલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘ તરફથી હરિજન કેળવણીમાં વપરાતો રહ્યો છે. આજે દેશમાં હરિજન ઉદ્ધાર માટે જે જે પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી છે તેના તેઓ આઘ સૃષ્ટા હતા. હરિજનોની દયાળનક હાલત જોઈને તેઓ કકળા જાડતા હતા. તેઓ પોતાને ભંગી તરીકે જોળખાવતા હતા એ રીતે તેમણે ભંગી કામનું હલકાપણું દૂર કર્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ સક્ષાત્તનું કામ કરી સમાજને અચ્છ રાખનાર ભંગી કામની મહત્તામાં વધારો કર્યો છે.

પૂ. ગાંધીજી હરિજનોને પોતાની અંદરની આબડહેટ દૂર કરવા અને ખોટા રીતરિવાજો તથા વ્યસનોને તજ દેવા ઉપદેશ આપતા હતા તેઓ હરિજનોને સ્વચ્છ સુઘડ અને મંસ્કારી જીવન જીવી શકે તેવી સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપવા દેશનાયકોને સમજાવતા હતા. આજે હરિજન પ્રશ્ને દેશમાં જે કંઈ સ્થાન મળી રહ્યું છે તેના તેઓજ સર્જક હતા. હરિજન ઉદ્ધારનું આદરેલું કામ અધૂરું ગ્હી જાય તો બીજો જન્મ હરિજનના પેટ લઈને તે કાર્ય પૂરું કરવાનો તેમનો જલ્દેર મંકજ્ઞ હતો.

અસ્પૃશ્યતા ગ્રાસતીને હિંદુ સમાજમાંથી દૂર કરવા માટે તેઓ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. તેમના સતત પ્રયત્નોથી માત્ર ત્રીસ વરસના ટૂંકા સમયમાં હરિજન પ્રશ્ને ઘણો વેગ મળ્યો હતો અને ચોરાજ વર્ષોમાં પોતાની દયાનીમાં હિંદુ સમાજગ્રામી દૂધમાં હરિજનોને સાકરની માફક બેળવી દેવાની તેમની મહત્વકાંક્ષા હતી, પરંતુ દેશદોહી હિંદુ યુવકે તેમને જાળાથી કાર કરી દેશની ઉત્તરિનાં અનેક કામોમાં બાધા ઉભી કરી છે તેમાં હરિજન ઉદ્ધારના કાર્યને પણ ખોટો ફટકો પડ્યો છે. તેમણે આદરેલાં અધૂરાં રહેલા કાર્યોને પૂર્ણ કરવા દેશજનો અને દેશ આગેવાનોને પરમ દયાળુ પરમાત્મા સદ્ગુણિ અને શક્તિ અર્પે જોજ પ્રાર્થના છે.

મૂળદાસ બૃહદાસ વૈશ્ય

સફર સહસા

અહો ગાંધી ! સાધી સફર સહસા આમ અકળી,
રચી આંધી, શાંતિપ્રિયજન, ન છાજે જ તમને !
ગયા-ના રોકાયા વચન ' જઈ છું ' એ ચ વહવા
ઘડી તો પૃથ્વીનું પણ સ્થગિત, હૈયું કરી ગયા !

તમારે ના વૈરી, પણ જગતનાં વૈર સહ, હા,
તમે બાંધી ચતુવટ, પ્રણયની વેદી રચવા
ચલ્યું, વિશ્વે અદ્વિ સમ વિરચવા શાંતિસદન
મધ્યા એ સંઘામે કવચ ધરીને માત્ર પ્રભુનું.

હજ્યા એ સંઘામે ! પ્રભુ યદ્રી જ આ ત્રાણ ઉત્તરું ?
તમેને વીંધી ગૈ સનન, કલ્પ્યા એ શું પ્રભુની ?
મનુષ્યે અંખેલાં પ્રણય-સતનો સિદ્ધિ-પથ આ
અસત-હસ્તે યાવું સતત હત, એ અંતિમ પથ ?

હજી રોતી પૃથ્વી, પ્રગટ ધરતીનાં રુદન શા
હતા ગાંધી, એને ગત કરી, પ્રણો ! તેં રુદનને
વધાર્યાં. ક્યારે યે રુદન સ્મિતમાં ના પલટયે ?
કહે પૃથ્વી અર્થે પ્રગટ તવ આનંદ ન થયે ?

પૂર્ણથી પૂર્ણ એ તારા, સત્ય-આનંદનો ઘટ
અશ્રુવૃણ, ધરતી-તીરે, પ્રગટાવ મહા નટ !

(સંસ્કૃતિ)

ચુન્દરમ્

યુગાવતાર મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્મારક કેવું હોવું જોઈએ ?

મહાત્મા ગાંધીજીના સ્મારક માટે હાલ આખા દેશમાં અનેક લોઠા પિંધવિધ પ્રકારની કંપનાઓ કાઢી છે. કાંઈ તેમના ધાતુઓના અને પાષાણના બાવલા બેલા કરવા કહે છે, કાંઈ ગામો, રસ્તાઓ અને અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓને ગાંધીજીનું નામ આપવા કહે છે, કાંઈ ગાંધીજીનો શિક્ષક આતુ કરવાનું કહે છે, કાંઈ ગાંધીજીની છબીવાળી ટપાલની ટિકિટો કાઢવાનું કહે છે, કાંઈ ગાંધી સેરાફો ગ્રાપે છે અને ગોરી અસખ્ય કંપનાઓ કરે છે. વધામાં એક સર્વોદય સંસ્થા ગ્રાપવાનું નક્કી કર્યું છે, ક્રેડિટ ધનાઢ્ય માણુમેએ લાખો રૂપિયાની રકમો હરિજન ઉદ્ધાર માટે, ઇન્ડિયા ગ્રાપવા માટે, રેડિયો અગર ખાદીપ્રતિ માટે આપી છે. પરંતુ આ બધી કંપનાઓમાં ગાંધીજીનું નામ અને તેમની સ્મૃતિ ધારમ ગણવાનોજ પ્રધાન હેતુ જણાય છે.

૨ ગાંધીજીનું નામ અને સ્મૃતિ તો તેમના જીવનકાર્ય અને સમગ્ર જગતમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના ઉપદેશોથી અનેક યુગો સુધી ધારમ રહેશેજ તેમનું નામ કાયમ રાખવા માટે હિપર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિઓ કરવાની કશી જરૂર નથી મને તો તે બધી પ્રવૃત્તિઓ કેવળ પેલછા જેની લાગે છે.

૩ અતિ દુઃખની વાત છે કે બધા મોટામાં મોટા અને નાનામાં નાના નજીપુરો, દેશભક્તો અને પ્રજાસેવકો ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેની સમાજસેવના કરવાની વાતો કરે છે, પરંતુ જે રાજતન રચાય છે તે તો પત્રિમના જડવાદની આવળી ન-લજ થાય છે, અને જે તમેના પગિણામે જગતમાં રાક્ષસી હિંસા ફાટી ની-ળી, લાખો રોડો માણુમેની બેકામ પશુઓ અને પક્ષીઓ માફક કતલ કરવામાં આવી, મનુષ્યત્વનો લોપ થઈ ગયો અને માણુસ ઘાતકીમાં વાતકી અને ફૂંરમાં ફૂંર પશુથી પણ નીચે ઉતરી ગયો, તેજ પ્રકારનું તત્ર આપણા દેશમાં રચવામાં આવે છે તેનીજ પ્રવૃત્તિઓ કરવામાં આવે છે અને છતાં જો અતિ દુઃખ વાત છે કે આ બધી રચના અને પ્રવૃત્તિઓનો ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેની સમાજસેવના કરવાનો હેતુ છે તેવો ક્ષણે ક્ષણે દેખી પીપી પોમગ કરવામાં આવે છે.

૪ ગાંધીજીનો સમાજજીવનનો આદર્શ તો એ હતો કે તે જીવન સત્ય અને અહિંસા ઉપર રચાયું હોય, અને દરેક મનુષ્યે બની શકે તેટલું ત્યાગી અને ધર્મપરાયણ જીવન જીવવું હોય. હાલ તો આખા જગતમાંની દરેક દરેક પ્રજા લક્ષ્મી અને અધિકાર સૌથી વિશેષ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગાંડી થઈ રાત્રિ દિવસ તનતોડ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જીવનનું ધોરણ જિંદગીમાં જિંદગી જનાવવા અનેક પ્રકારની ખાલ વસ્તુઓ, વસ્ત્રો અને આશ્રયો ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક પ્રકારનાં રાક્ષસી કારખાનાં ઊભાં કરે છે અને એક બીજા સાથે એવી કાંતિલ દરીદ્રાઈ કરે છે કે જેમાંથી ખૂનખાર લડાઈ થયા સિવાય બીજું પરિણામ આવી શકેજ નહિ. એક બાજુ આવી રીતે ભયંકરમાં ભયંકર વિગ્રહ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરવી અને સાથે સાથે આખા જગતમાં કાયમી શાંતિ રચાવવાની યુ. નો. જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરવી એ ખરેખર વિચિત્રમાં વિચિત્ર વૃત્તના છે.

૫ ગાંધીજીએ સત્ય અને અહિંસા ઉપર રચાયેલું સાદું અને ધાર્મિક જીવન જીવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે અને મનુષ્ય એવું જીવન જીવી શકે તેવી સમાજરચના કરવા આખી જિંદગી રાત્રિ દિવસ મર્યા છે, અને તેમણે ગાંધી પોકારી જગતને ચેતવણી આપી છે કે જ્યાં સુધી તેમણે ઉપદેશકી જીવનપદ્ધતિ રચપાશે નહિ અને હાલની પદ્ધતિ ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી જગતમાં કદી પણ શાંતિ રચપાશે નહિ અને મનુષ્ય મનુષ્યની ક્ષતલ કરતો રહેશે.

૬ ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણે સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર સમાજરચના કરવી હોય તો સાદામાં સાદા જીવનની પદ્ધતિ અપનાવવી હોય. જોરૂલે ઓછામાં ઓછી જીવનની જરૂરિયાતો મુકરર કરી તે સિવાય બીજી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો હોય. કારણકે જેમ જેમ ખોટી રીતે અગર બૂલબરેલી રીતે માની લીધેલી જરૂરિયાતો મનુષ્ય વધારતો જાય છે તેમ તેમ તેની બુદ્ધિ વધતીજ જાય છે અને કદી પણ તૃપ્તિ થતી નથી. જેમ જેમ જરૂરિયાતો વધતી જાય છે તેમ તેમ તેમાં અનેક દોષો અને પ્રવૃત્તિ પણ વધતીજ જાય છે અને છેવટે તેમાંથી વર્ષા અનિવાર્ય બને છે.

૭ મનુષ્યજીવનની મુખ્ય ત્રણ જરૂરિયાતો છે, તે સૌ કાંઈ જીવન છે. તે ત્રણ જરૂરિયાતો, અન્ન, વસ્ત્ર અને આશ્રય છે (Food, clothing and shelter): આ ત્રણ જરૂરિયાતોની મનુષ્યનો કદરૂપના એટલી બધી વધી ગયેલી છે કે તેની કાંઈ મર્યાદાજ નથી. દાખલા તરીકે ખોરાકમાં

આદને પ્રધાનપદ આપવામા આવે છે, તેથી હજારો અને લાખો મતની સ્વાધિષ્ટિ વાનીઓ બનાવવા પાછળ રાક્ષસી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. તે બધી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે અનેક પ્રકારના યત્રો ઊભા કરવામા આવે છે તે યત્રોમા જોઈતી વસ્તુઓ તૈયાર કરવા માટે બીજા યત્રો ઉત્પન્ન કરવામા આવે છે અને તે પ્રમાણે એક પછી એક રાક્ષસી યત્રો ઊભા થતાજ નથી છે તે વસ્તુઓને મોડ જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવા માટે વિધવિધ પ્રકારના વાહનો જેવા કે ટ્રેલર, આગબોટો, હવાઈ વિમાનો, મોટર વાહનો અને અન્ય પ્રકારના અસખ્ય વાહનો બનાવવામા આવે છે આ બધું કરવામા અનેક પ્રકારના વર્ગો ઊભા થાય છે જેવા કે મડી વાદીઓ અને મજૂરો અને તેમાથી વર્ગવિગ્રહ ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી તેજ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો ઉત્પન્ન કરવામા પણ થાય છે, અને આશ્રયસ્થાનો માટે પણ તેમજ બને છે શુદ્ધિપૂર્વક વિચારતા જણાય છે કે માનવજાતની તમામ પ્રવૃત્તિઓ આ ત્રણ વસ્તુઓના ઉત્પાદન અને ઉપયોગ માટેજ રાત્રિદિવસ સતત ચાલ્યાજ કરે છે, અને તેમાથી મનુષ્ય મનુષ્ય અને પ્રજા પ્રજા વચ્ચે લય કરમા લય કર રાગદ્રોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાથી વિગ્રહ અને કરપીણમા કરપીણ લડાઈઓ અને લાખો કુટુંબો માણસોની હતલ અને મિલહતનો વિનાશ થાય છે આ પ્રમાણે મનુષ્ય વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને તેના નાશ કરે છે અને તે વિષયક સતત ચાલ્યાજ કરે છે

૯ સને ૧૯૦૪ ના અરમામા મહાત્માજી રક્ષિણ આફ્રિકામા હતા તે વખતે તેઓશ્રીઓ એક “ હિન્દ સ્વગત્ય ” નામની પુસ્તિકા લખી હતી તેમા તેમણે લખ્યું છે કે જ્યારે મનુષ્યને લાય અને પગ આપેલા છે તે ચલાવવા માટે આપેલા છે અને તે ચલાવી મોડ મનુષ્યે તેની જરૂરિયાત ઉત્પન્ન કરી જોઈએ, અને યત્રો નામૂના કરવા જોઈએ અગર જોઈએ જોઈએ કડી નાખના જોઈએ એટલે સામામા આદા યત્રોની મદદ વગર જરૂરિયાતો ધઈજ ન શકે તો નેટવાજ યત્રોના ઉપયોગ કરવો જોઈએ

૯ હવે પ્રથમ આપણે મનુષ્યજીવનની જે નણ જરૂરિયાતો ઉપર વર્ણવેલી છે તેનો વિચાર કરીએ પ્રથમની જરૂરિયાત અન્ન છે મોડ માણસને તેના શરીરને તદુગ્ત રાખી પોષણ આપવા માટે પૂરતા જીવન તત્વો (Vitamins) અને વજન (calories) મળી મોડે તેટલું અન્ન જોઈએ આદા એ જરૂરિયાત નથી પણ જોખ છે તે મિનકુલ એટલે

કરવો લેખ્યો. રેશન માટે દરેક પુખ્ત વયના માણસ માટે દર વરસે સરેરાશ નવ દેશી મણુ અનાજ પૂરતું છે તેમ બારીકમાં બારીક તપાસ કરી ઠરાવવામાં આવ્યું છે અને બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચોખા અને કઠોળ-માંથી પૂરાં જીવનતત્વો મળી રહે છે. આ સિવાય નિમક અને જરૂર પૂરતાં મસાલા જેવા કે હળદર મરચાં, ધાણા, છોરૂ, ગળપણુ જે વાત, પિત્ત અને કફનું બરાબર નિયમન કરે છે તે પૂરતાં પ્રમાણમાં લેખ્યો. અને તે ઉપરાંત ચરબી માટે ઘી, તેલ, દૂધ અને દૂધના પદાર્થો લેખ્યો. આદર્શી જરૂરિયાતો માણસ તેના હાથ પગ ચલાવી ઉત્પન્ન કરી શકે.

૧૦ વસ્ત્રો આપણા દેશમાં ફક્ત રૂમાંથી ઉત્પન્ન કરેલાં હોય તો ત્રણે ઋતુમાં શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે પૂરતાં છે. ગ્રાઈ પણુ પ્રકારના અન્ય પદાર્થોમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રોની આપણા દેશના લોકોને જરૂર પડતી નથી. જે વિભાગમાં અત્યંત ઠંડી પડે છે ત્યાં કદાચ થોડા ઉનના વસ્ત્રોની જરૂર પડે. દરેક માણસ સ્ત્રી અને પુરુષ બે નિયમસર બે કલાક કાંતે તો તેની જરૂરિયાત પૂરતાં વસ્ત્રો તે સ્વતંત્રમાંથી બનાવી શકે.

૧૧ આશ્રય સાદા સ્વચ્છ અને સગવડવાળાં માટીમાંથી બનાવી શકાય, અને કદાચ થોડા પથ્થર કે ઘેંટોની જરૂર પડે. છાપરા માટે સાદી વળીઓ, પાંસ અને દેશી નળિયાં પૂરતાં થઈ પડે અને બારી બારણાં પણ સાદા લાકડાનાં થઈ શકે. આવાં માટીનાં પૂરતાં હવા ઉભરાવાળાં મકાનોમાં ત્રણે ઋતુમાં પૂરતી ઠંડી અને ગરમી રહે છે.

૧૨ આ ત્રણે જરૂરિયાતો મનુષ્ય પોતાના હાથ પગ ચલાવી તૈયાર કરી શકે. આ સિવાયની જેટલી વધારાની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા પાછળ જે શક્તિ પ્રવૃત્તિઓ મનુષ્ય કરે છે, અનેક અને અસંખ્ય વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે, તેમાંથીજ તમામ પ્રકારનાં પાપ, અધર્મ, અનીતિ, હા, પ્રપંચ, ચોરી, લૂંટ અને અનેક પ્રકારના દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને આખું જીવન અસત્ય અને દ્વિસામય થઈ જાય છે.

૧૩ તેથી ગાંધીજીની કલ્પનાની સમાજરચના કરવા માટે એક પ્રત્યક્ષ નમૂનારૂપ નાના સમાજની રચના તેઓશ્રીના સ્મારક તરીકે કરી તેની બેઠ જગતને આપવી લેખ્યો અને જગતને કહેવું લેખ્યો કે તે પ્રમાણે આખા જગતના સમાજની રચના કરવામાં આવશે તોજ મનુષ્ય ખરેખર મનુષ્ય થઈ શકશે અને જગતમાં કાવમની સાચી શાંતિ સ્થાપી શકાશે.

ગાંધીજીની કંપનાના સમાજમાં પોલીસ, રક્ષકની જગ નહિ પડે, ન્યાય તત્ત્વની જગ નહિ પડે, કાયદા કરવાની જગ નહિ પડે, ધાન્યભાગો નહિ હોય, લશ્કરની જગ નહિ હોય, મોટી ઇષ્ટિતાલો નહિ હોય, કારણકે રોગ થયો એના થઈ જશે અને દરેક મનુષ્ય સ્વસ તોપથી ગ્રી આદર્શ, સાદુ અને ધાર્મિક જીવન જીવતો હશે

આ પ્રમાણેની પ્રત્યક્ષ નમૂના તરીકેની એક સમાજરચના નીચે પ્રમાણે થઈ શકે.

સમાજ રચનાની રૂપરેખા

૧૪ મારા નામ મતે સૌરાષ્ટ્રનું એક નવું રાજ્ય હમણાજ ન્યાય છે તે રાજ્યના પ્રધાનો આનું સમારક રચવામાં આગેવાની લઈ શકે તેમને માટે આ એક મુદ્દરમાં મુદ્દર તક છે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે એકમતુ ઉદ્ધારન કરતી વખતે એની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે કે સૌરાષ્ટ્રનું એક એનું તત્ત્વ રચો કે જે ગાંધીજીના આદર્શ પ્રમાણેનું હોય અને જેની આપણા દેશનેજ નહિ પણ આખા જગતને બેટ આપી શકાય આખા સૌરાષ્ટ્રનું તત્ત્વ તે રાજ્ય જે પ્રમાણે રચાય છે તે બીજા તરોની આધારી નહાય છે તે તત્ત્વથી તે ગાંધીજીના આદર્શ સફળ થવાને બદલે તેનો વિનાશજ થશે એવો ભય લાગે છે પરંતુ સૌરાષ્ટ્રના પ્રધાનો ગાંધીજીના સમાજ તરીકે એક એનું ગામ વચારી શકે કે જેમાં તે આદર્શ પ્રમાણેનું સમાજજીવન રચાય તેવા ગામની મારી કંપના નીચે પ્રમાણે છે

- (૧) સૌરાષ્ટ્રમાં એક ૧૦૦૦ માણસની વસ્તીવાળું ગામ વચાવવું
- (૨) તે ગામ માટે સારા દવાપાણી હોય તેવું રચણ પસંદ કરવું
- (૩) તે રચણ ઉપર એક તદ્દન નવું પાયામાથી ગામ બાંધવું
- (૪) તે ગામમાં ૧૦૦૦ માણસો વસાવવા અને તેમને જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ એટલે બધા બન વસ્ત્રો પેદા કરી શકાર તેટલી જમીન તે ગામ માટે રાખવી
- (૫) ૧૦૦૦ માણસો ચૈકી જમીન ખેડી શકે તેટલા ખેડૂત કુટુંબો, તેમને બેઠકો તેટલા મજૂરો, કાઠીઓ અને વણકો અને અન્ય વર્ગના માણસોની સખ્યા મુકરર કરી તેટલા માણસો તે પ્રમાણે વચાવવા
- (૬) ગામમાં જરૂર જેટલા સાદા માટીના પૂરતી સગવડવાળા, દવા, ઉત્તમ વાળા મકાનો જેની માથે દોર એટલે બધા, ગાય, બેસ માધવા

અંજલિ

ચોડા દિવસ પર, ૨૫. પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજીને 'અંજલિ' આપવા અત્રેના P. E. N. કેન્દ્ર તરફથી જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી. P. E. N. ની સંસ્થા આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં રસ લે છે અને હિંદુસ્તાનનું કેન્દ્ર હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત ભાષાઓના સાહિત્યમાં રસ લે છે. એ સભાના આલોક્યે પૂજ્ય મહાત્માજીએ ગૂર્જરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં જે ફાળો આપેલો તે ફાળો સંબંધી ઉદાપોહ કરવાની મતલબથી સભા ખોલાવેલી.

ખરી વાત એ છે કે મહાત્માજીની રાજકીય તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ એટલી મોટી સંખ્યામાં હતી કે જેથી આપણા પ્રાંતીય સાહિત્યની જે ભારે ને કીમતી સેવા પોતે કરી ગયા છે, તેના સંબંધમાં ઘણું જ થોડું લખાયું છે. લગભગ અવગણના થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તે પ્રવૃત્તિઓએ આ પ્રવૃત્તિને ઢાંકી દીધી.

ગાંધીજીનું સાહિત્ય સંબંધી ધ્યેય એ હતું કે કલા અને સાહિત્ય સંબંધી લેખ એવા હોવા જોઈએ કે જે સાધારણ માણસને-સાધારણ ક્રાંતિની જનતાને-સ્પર્શી શકે. એમણે ૨૫ નરસિંહરાવ દીવેદિયા અને ૨૫. નાનાલાલ કવિ જેવા પ્રખર વિદ્વાનેને કહેલું કે કાવ્ય રચો યા લેખ લખો તો એવા લખો કે જે ગામડાનો ખેડૂત યા કોસિયો-કોસ હાંકનાર-સમજી શકે અને પોતે એજ ધોરણને અનુસરીને લખતા. પોતે પદ્ય લખ્યાં નથી, વાર્તાઓ યા નવલિકા લખી નથી. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિષયો પર એકંદો, બલકે દબારો લેખ લખ્યા છે. તત્વજ્ઞાન જેવો કાંઈ વિષય અચ્છો છે, ઉપનિષદો અને ગીતાનાં રહસ્યો પ્રતિપાદન કર્યાં છે. છતાં ભાષા, સાદી, સરળ, થોડું શીખેલી જનતા પણ સમજી શકે એવી વાપરી છે. નથી તેમાં શબ્દોનો આડંબર કે નથી સંપૂર્ણ શબ્દોનો ખીચડો. એમના લેખની સાદી, સરળ, આડંબરરહિત, ધરમથ્યુ શબ્દોથી ભરેલી શૈલી વિચારતાં, આપણા જૂના કવિઓની ભાષા ને શૈલી યાદ આવે છે. એ શૈલીમાંથી મહાત્માજીએ પ્રેરણા મેળવેલી એમ સમજીએ તો ખોટું નથી. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ કે દયારામ, એમનાં કાવ્યો વાંચો. એમણે

તત્વજ્ઞાન, ભક્તિ, શૃંગાર, જેવા અટપટા વિષયો કેવી સરળ છતાં મુંઢર ને સહેલી ભાષામાં આલેખ્યા છે ! ગાંધીજીનું ધ્યેય પણ ગૂજરાતી સાહિત્ય માટે એજ પ્રકારનું હતું. ગાંધીજીને ખાસ પ્રિય ભજન, “વૈષ્ણવ જન તો તેને કદીએ જે પીડ પરાધ જાણે રે” એમાં તત્વજ્ઞાન, નીતિ, અને ધર્મ એવા એકે એક અંગનો તલસ્પર્શ કરવામાં આવ્યો છે. ગાંધીજી ચોખલિયા નહોતા. એમને આડંબર ગમતો નહોતો. સંસ્કૃતમય ભાષાથી તેઓ કંટાળતા હતા.

ગાંધીજીનાં અસંખ્ય લખાણોની ધાત્રીએ આપણા સાહિત્યમાં એક નવો જ ચીસો પાડ્યો છે. એક નવીન જ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. અને તે એવી મજબૂત રીતે કરાવ્યું છે, કે, એમના જમાનાને “ગાંધીયુગ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. નર્મદ-દલપત યુગ આચર્યો, પછી આવ્યો ગોવર્ધનયુગ; તે પણ આચર્યો, અને પછી ઉગ્યો “ગાંધીયુગ” કે જે હજી ચાલે છે.

મહાત્માજીની સાહિત્યરૂપી મિલકતના વારસો પણ સ્વાભાવિક રીતે એમના સહવાસમાં રહી હરનીમાં આવતા ગયા. સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈ તેમાંના એક છે. બીજા કાકા કાલેલકર, ત્રીજા નરહરિભાઈ પરીખ અને તે સિવાય બીજા ઘણાઓએ ગાંધીજીના ધ્યેયને અપનાવી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પડેલી એ નવી ભાતને આકર્ષક રીતે બહાર આણી છે.

ગાંધીજીએ આપેલી એ સમૃદ્ધિને માટે ગૂજરાતી સાહિત્ય હંમેશા એમનું ઋણી રહેશે.

અમદાવાદમાં મળેલા ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન (સને ૧૯૭૬)ના પ્રમુખપદેથી એ સંબંધી પોતે પોતાનું હૃદય જે ફાલવ્યું છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યના એક અનુપમ પ્રતિપાદન તરીકે ઉત્તરું સ્થાન લે છે ને લેશે.

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

એક અંજલિ

સામાન્ય રીતે આપણે એમ માનીએ છીએ કે લોકો ઘણી વાર ખોટું માની બેસે છે. પણ ખીણ તરફ એ પણ સાચું છે કે લોકો જેના તરફ લાગેલા વખત જુએ છે તેને વિષે તે સાચો અભિપ્રાય બાધે છે. આપણા ઘણા ખરા લોકનેતા સંબંધી લોકોએ જે ખિસ્કો નક્કી કરેલા છે તે સાચા અને સર્વમાન્ય થયાં છે. લોકમાન્ય ટિળક, દેશબંધુ દાસ, દીનબંધુ ઓરેસ, સરદાર વલ્લભભાઈ એમ અનેક દાખલા આપી શકાય. પૂણ્ય ગાંધીજી વિષે લોકોએ જેવા એ શબ્દો રૂઢ થયા છે. મહાત્મા ગાંધી અને બાપુ. આ બન્ને શબ્દો સાચા છે.

આ બન્ને શબ્દો એક દૃષ્ટિએ એક બીજાના વિરોધી છે. મહાત્માની મહત્તાનો ભય લાગે, તેને માટે આદર થાય, પણ તેનો તાપ સહન ન કરી શકાય. તેની પાસેથી આશીર્વાદ લઈને કંઈક મેળવી લેવાય, તેમની સેવા થાય, પણ તેથી વિશેષ નહિ. પણ મહાત્માજી એ પ્રકારના મહાત્મા નથી. એ સાથે સાથે બાપુ પણ હતા. દરેક માણસને એ પોતાના પિતા જેવા લાગતા તેમની આગળ જતાં કાંઈને ઓછા ન થતો. અને તે મહાન હતા પણ તેમના પ્રભાવથી બીજાને દબાવી દે એવા મહાન નહોતા. બીજાને આજીવ દે એવું એમનું તેજ નહોતું. એમનું તેજ સૌમ્ય હતું. તેમની પાસે એ ઘડી જઈને એમની આવનાર પણ પોતે સાધારણ રીતે હોય તે કરતાં કંઈકેય મોટો થઈને પાછો ફરતો. એ બીજાને પણ મહાન કરે એવી જાતના મહાત્માજી હતા. એમની વાતચીતમાં એમનો શબ્દેશબ્દ સાચો છે એવીજ પ્રતીતિ થાય, અને તેમની પાસેથી ઊંડી દૂર જતાં માણસને સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે તે કહે છે તેમાં શું ખોટું છે ? શા માટે આપણે એમ નથી કરતા ? એમના રમરણ સાથે ઊંડું આત્મનિરીક્ષણ ન થાય એવા કોઈક જ હશે. એમની સમક્ષ તોટું માનું છું કે કાંઈને જૂઠું બોલવાની દિમત ન જ ચાલે, પણ દૃષ્ટનાસાન્નિધ્યમાં પણ માણસ જૂઠું વિચારી ન શકે, પોતાને પખ ન છેતરી શકે એમ તું માનું છું.

એમની શક્તિ અદ્ભુત હતી. તેમ જતાં દરેક માણસ કંપન કરતો કે એમણે બતાવેલો સત્ય અને અદિસાનો માર્ગ એવો નથી કે ગમે તેવો

પોથીમાંનાં રીંગણાં

જે દેશ હિંદુસ્તાન અથવા ઇન્ડિયાના નામે સેંકડો વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ હતો તેના બે ભાગ પડ્યા. એક કહેવાય છે હિંદી સંઘ અને બીજો પાકિસ્તાન. દરેક હિંદીના હૃદયમાં એવી અભિલાષા હોવી જોઈએ (અને વખતે તેવી અભિલાષા હશે પણ ખરી) કે આપણી આખી પ્રજા સંપીક્ષી, શાંતિ પ્રિય, ન્યાયપ્રેમી, પ્રેમવાયક્ષી અને સંસ્કારી, આર્થિક સમૃદ્ધિવાળી અને કલાપ્રિય બની જાય.

અને આજે ખરી વસ્તુસ્થિતિ છે કેવી ? આપણા દેશમાં ભયંકર નિરક્ષરતા તથા અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનને ક્ષીધે વહેમ છે, અજ્ઞાનને ક્ષીધે દયાજનક ગરીબી છે. સાથે સાથે બેકારી અને આગસ છે. પ્રજામાં અનેક અટકાવી શકાય તેવા રોગો. ફેલાઈ રહ્યા છે અને દર વર્ષે લાખો સ્ત્રી પુરુષો તથા છોકરાંઓને યમશરણ કરે છે.

આ બધું અટકાવશે કેાણ ?

આજે હિંદી સરકારને કહેડો. રૂપિયા કાશ્મીરના યુદ્ધમાં ખર્ચવા પડે છે, કહેડો રૂપિયા પશ્ચિમ પંજાબ, સિંધ અને પૂર્વ બંગાળમાંથી દુઃખી પાયમાલ થઈ આવેલા નિવાસિતોને રક્ષણ આપવામાં ખર્ચવા પડે છે. કહેડો રૂપિયા દેશબાહ્યના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા પાછળ વાપરવા પડે છે.

સરકાર એમના ધર્મનું પાલન કરશે, પણ જેવી રીતે આપણે પોતાની શક્તિ એકઠી કરીને પરદેશી અંગ્રેજોને કાઢ્યા તેવી રીતે જ પણ તેના કરતાં વધારે જોશ અને વધારે આત્મજોગ આપીને ગાંધીજીએ બતાવેલો રચનાત્મક કાર્યનો માર્ગ અપનાવી લઈશું ત્યારે જ આપણી હિંદી પ્રજા શરીરે મુદ્દ, ભણેલી, સંસ્કારી, અને સુખી બનશે. પણ આ બીજા કોણ માનવા તૈયાર છે ?

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

વર્ધાયાત્રા

ઈ. સ. ૧૯૪૨ પછી જ્યારે સર્વત્ર નિરાશા વ્યાપી હતી અને અશાન્તિનું શું થશે એ વિષે ચિંતા થતી હતી ત્યારે મેં મહાત્માજીને શ્રી. રવિશંકર મહારાજ જોડે એક પત્ર મોકલાવ્યો. રવિશંકર મહારાજ તે વખતે વર્ધા જતા હતા. અને મહાત્માજી જે થોડા ઘણા સાથીઓ જેલોમાંથી છૂટ્યા હતા તેને મળવા આગુર રહેતા હતા. રવિશંકર મહારાજને એમણે ફરી વાર જેલમાં નહિ જવા આજ્ઞા કરી હતી અને ભવિષ્યના કાર્યક્રમ અંગે એમને વર્ધા બોલાવ્યા હતા.

કાગળમાં મેં લખ્યું કે આજ્ઞા હોય તો હું પણ વર્ધા આવી જાઉં કારણ કે મારી દશા પણ લક્ષ્મણગુણસીદ્ધાસ જેવીજ થઈ છે અને 'અંગિયાં હરિદર્શનકી પ્યારી' એવી લાગણી મારા અંતઃકરણને પણ આપનાં દર્શન માટે રહ્યા કરે છે. તરતજ મહાત્માજીને જવાબ આવ્યો કે જરૂર વર્ધા આવી જાઓ અને વધારેમાં વધારે રહેવાની તૈયારી કરીને આવજો. હું આ રીતે પહેલીજ વાર વર્ધા ગયો હતો અને સાથે મારી પત્ની તથા એક બે બાળકોને પણ લેતો ગયો હતો.

સાબરમતીનો એમણે ત્યાગ કર્યો ત્યાર પછી માફ મંદિર ચૂનું થઈ ગયું હતું અને યાત્રા સુકાઈ ગઈ હતી. વર્ધામાં એ યાત્રા સજીવન થવાની આશાએ અમે ગયાં હતાં અને બહુજ મુખ મેળવીને પાછાં આવ્યાં. મહાત્માજીના પ્રેમનો જેણે અનુભવ કર્યો છે એ જાણે છે કે એ તો પ્રેમના સાગર હતા; અને અમે બધાંએ એમના પ્રેમથી ગ્લા ત્યાં સુધી નદાયાંજ કર્યું. એમની પ્રાતઃકાળની પાવનકારી પ્રાર્થનાઓ અને મધુર સંગીત હું કદી ભૂલીશ નહિ. રાત્રિની પ્રાર્થનાઓ પણ તારાઓના પ્રકાશ નીચે બહુજ પ્રેરક થતી હતી અને અમે બધાંએ પેટ ભરીને બોગી.

પહેલી આજ્ઞા મહાત્માજીએ મને બધો આશ્રમ લોધ જવાની કરી અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ સૂચનાઓ કરવા યોગ્ય હોય તે કરવા કહ્યું. સાંજ સુધીમાં હું બધું ખૂણે ખૂણે ફરીને લોધ આવ્યો. ડૉ. સુશીલા નાયર જે દવાખાનું ચલાવતાં હતાં તે પણ એવું. મેવાગ્રામ પણ લોધ

આવ્યો નવાં પાપખાનાં સાથે સ્પિટક ટેંકની રચના હતી. ફૂવા પાસે બહુજ સંતોષકારક રીતે ટાંપી અને નળ વગેરે ગોડવાયાં હતાં અને કાસ ખેંચનાર હરિજનભાઈ સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરીને કાસ હાંકતા હતા અને આશ્રમના બધા નિયમો સમજતા હતા. આશ્રમની સ્વચ્છતા બેનમૂન હતી. રસોડા પાસે એકવાડ નાખવાની પેટીઓ એવી બનાવી હતી કે પગથી દોરી દબાવીએ એટલે ઢાંકાયું એની મેળે ઉઘડતું અને એકવાડ નાખી દૃષ્ટિએ એટલે એની મેળે બંધ થતું. ઉંદરડા પણ મુખ્યવસ્થિત રીતે ગોડવાયા હતા અને ઝગઝગતી બવરથા સ્વચ્છ હતી. માત્ર સ્પિટક ટેંક વિષે મેં મહાત્માજીને કહ્યું કે એ પદ્ધતિ ખર્ચાળ બહુ હતી અને ગામડામાં ચાલી શકે એવું મને લાગ્યું નહિ. મહાત્માજી ચારી સાથે સંમત થયા અને મને જણાવ્યું કે તે પોતે ક્યારનાયે તે પદ્ધતિ નાપસંદ કરી ચૂક્યા છે.

અમદાવાદ વિષે મેં પુષ્કળ વાતો કરી અને જણાવ્યું કે લોકોમાં જે જાતનું સ્વદેશાભિમાન છે, આપના માટે જે ભક્તિભાવ છે અને હડત દરમિયાન એમણે જે આત્મભોગ આપ્યો છે અને બહાદુરી બતાવી છે એ દ્રષ્ટિ રીતે કમ નથી. સ્વર્જવાસી કિનારીવાળાનો મેં દાખલો આપ્યો અને એના માનમાં વિદ્યાર્થીવર્ગ જે મહિને મહિને પાલખી કાઢતો હતો અને જે સ્થળે એનું કરુણ મૃત્યુ થયું એ સ્થળે જઈને પાલખી ઉતારીને ફૂલો ચડાવવામાં આવતાં હતાં એ વાત પણ મેં એમને કહી. એવી એક પાલખી નીકળવાની હતી ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ નક્કી કર્યું હતું કે એ પાલખી ઊંચકતારા મરદ હોવા જોઈએ અને ગોળીખાર થાય તો પણ પાલખી મૂકીને નાશી જાય એવું ન બનવું જોઈએ. હોકરાઓ આવી પ્રતિજ્ઞા કરીનેજ પાલખી ઊંચકતા હતા એ મેં મહાત્માજી કહ્યું.

એક ભાઈના માથાપ એ આવું જોખમ ખેડે તેની વિરુદ્ધ હતા. આપ ડૉ. કાનુગાની પાસે ગયા. કારણ કે એમને સંબંધ સારો હતો. ડૉ. કાનુગાને વિનંતી કરી કે તમે એ હોકરાને સમજાવો. કાનુગાએ કહ્યું કે “ મને માફ કરો. હું તો એ વીર યુવકની મારા અંતઃકરણથી પૂજા કરી રહ્યો છું. હું બાવલો છું. એ ગરવીરને અટકાવનાર હું કાણ ? અને તમને પણ મારી વિનંતી છે કે તમે ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. જન્મનું અને મરનું એ આપણા હાથમાં નથી. ઇશ્વરની રક્ષા દરો તો એનું કંઈ થવાનું નથી. અને ઇશ્વરની ઇચ્છા દરો તો એ સર્વીદ જલે થતો. તમે એને રક્ષા નહિ. કદી રાક્ષો અને રાક્ષા નેમ તો નથી જતાં રાક્ષો તો કદાચ રાખથી

એ મરી જશે. મરણુ નિર્માણુ દશે તો કાઈ અટકાવી શકનાર નથી. માટે તમે ઘેર જાઓ અને એને આશીર્વાદ આપો. પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે તમને આવો સ્વદેશભક્ત છોકરો આપ્યો છે. ”

મહાત્માજીને મેં કહ્યું કે બીજે દિવસે એ છોકરો ગયો. એ માણેકલાલ જેઠાભાઈ લાયબ્રેરિયન કીકુલાઈનો ભત્રીજો થાય. કીકુલાઈ વિદ્યાપીડના આતંક છે અને એના ભાઈ તથા પિતા એ બધાં ગારડોસી સત્યાગ્રહના વખતથી આપના સિદ્ધાંતથી રંગાઈ ગયેલાં છે. પાલખી લઈને ગયો પણ તે દિવસે પોલીસે કંઈ ઝાળાબાર કર્યા નહિ. એ અને એના મિત્રો વિજય કરીને ઘેર આવ્યા.

પોજે પોજે આપની કુટીરો થાય છે. ભાષણો થાય છે. સરવસો થાય છે અને સરકારના જા'તાના કાયદાઓને કાંઈએ માનવું નથી. અમિની જવાબાની માફક અમદાવાદમાં પોજે પોજે સ્વદેશભક્તિ આપી ગઈ છે. ગૂજરાતમાં પણ મોટે ભાગે એમજ છે. દરે રાજકીય વિષયમાં ઝાઝા મતભેદ નથી. અને ઘેર ઘેર આઝાદીની વાતો થઈ રહી છે. અમદાવાદની પોજોમાં આરોગ્ય સમિતિઓ, અખાડા, લાયબ્રેરીઓ, પ્રૌદશિક્ષણના વર્ગ, કાંતણુ વગેરે કેવાં ચાકી રહ્યાં છે તેનું મેં વર્ણન કર્યું અને મહાત્માજીની નિરાશા દૂર થઈ. એમની આંખમાં મેં અંધકારને દૂર કરતી પેક્ષી ચમક લેઈ અને મેં ઉપર પેલું મુઝ્ઝ દાખ્ય કરી વળ્યું. જાણે એ આપણને આશીર્વાદ આપતા લાગ્યા. આમ મેં એમની સાથે આઠ દિવસ ગાળ્યા. હું અને માફ આપું કુટુંબ ત્યાંથી નવી પ્રેરણા લઈને આવ્યાં અને મને સંતોષ થયો. જે દોઢડાલા લોકોએ ગૂજરાતની નાલાયકી વિશે એમના કાન ભંભેર્યા હતા તે હું દૂર કરી શક્યો. પત્રીથી પણ મહાત્માજીનો એક કાગળ આવ્યો હતો. એમાં એમણે એમ લખ્યું હતું કે “ તમારી પાસેથી અમદાવાદની અને ગૂજરાતની વાતો સાંભળી સંતોષ થયો છે. પણ બહુ કરે તેની પામે હું બહુ આશા રાખું છું. તમે કાંઈ જાણીને બેસશો નહિ. સ્વરાજ્ય આપણે જરૂર લેવું છે. ”

ડૉ. હરિભ્રમસાદ ત્રજ્જરાય દેસાઈ

સમાજમાં સત્યાગ્રહ

ભાવનગરમાં કાંડિયાવાડ રાજકીય પરિષદ ભરવાનું દ્યુતિ તે પ્રસંગે ગાંધીજીએ હાજરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. તેમના સાગરમતી આશ્રમની સ્થાપના પછી તેઓ પહેલીજ વાર કાંડિયાવાડમાં આવતા હોવાથી તેમનાં દર્શન અને સમાજમ માટે જનતા તલપી રહી હતી પરંતુ ગાંધીજીએ એક શરત મૂકી કે પરિષદમાં હરિજનો વિનાસંકેત કે વિનારોકટોક હાજરી આપી શકે તોજ તેમાં ભાગ લેશે. પરિષદના કાર્યકર્તાઓ એ એનો સ્વીકાર કર્યો પણ સનાતન ધર્મના કહેવાતા ધુરંધરામાં અને જ્ઞાતિઓના રક્ષકોના દળમાં મોટો ફક્કાટ થયો કે આ રીતે સમાજ બધી ભેળાઈ જશે અને આજ સુધી તેમણે ગોઠવેલા મોરચા ધૂળમાં મળી જશે.

એ પહેલાં ઘણી વખત ભાવનગર યશોનાથ મહાદેવના ચોકમાં ગાંધીજીની હરિજન પ્રવૃત્તિ સામે બ્યાખ્યાનો અને ઠરાવો થયેલા અને તેને તોડી પાડનારાં મંડળો પણ થયેલાં. બીજી તરફ દક્ષિણામૂર્તિ જેવી સંસ્થા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જોડાઈ હતી એટલે તેના સંસ્થાપક શ્રી. નથુરામ શર્માના મુખ્ય અનુયાયીઓ છૂટા પડેલા. કોલેજના અને શહેરના વિદ્યાર્થીઓ ગાંધીજીનું સમર્થન કરતા ત્યારે શાસ્ત્રીઓ, પંડિતો અને નાત પટેલો જોરજોરથી ધર્મના નામે ઝંઘડો વધારતા.

રેલવે લાઇન પર વીરમગામથી આગળના પ્રવાસમાં ટેડ બંગી સાથે પ્રવાસ કરી શકતા પણ કાંડિયાવાડની દરમિયાન દરેક ટ્રેક્ટમાં ટેડો મારેજ એવાં પાટિયાંવાળા ડબ્બા રહેતા. શહેરોમાં તેમને ધરિપતાડો, ગામડો કે જાહેર જલસામાં સામાન્ય મનુષ્ય જેમ કરવાનો કે જોલા રહેવાનો અધિકાર નહોતો. એટલે ગાંધીજીની હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ માટે કાંડિયાવાડમાં ઉગ્ર રોષ અને વિરોધ હોય તે સ્વાભાવિક હતું.

આવાં કારણથી કાંડિયાવાડ પરિષદમાં હરિજનોને છટકી પ્રવેશ મળશે એ વાત સનાતની વર્ગે જાણી એટલે તેમણે એક જાગૃત્વસ્ત આંદોલન કરી ચારે તરફથી મજબૂત સામનો કરવાની તૈયારી કરી. તેની આગેવાની ચોરાશી બ્રાહ્મણોના પટેલિયાઓએ લીધી અને એક વાડીમાં સભા બરી

જાતિઓએ ઠરાવ કર્યો કે જે કોઈ જાતિજન આ પરિષદમાં હાજરી આપે તેને જાતિબદ્ધ જાહેર કરવો. આવી રીતે બીજી સનાતની કામોએ પણ ઠરાવો કર્યા

‘કુમાર’ના તત્ત્વીય તરીકે આ પરિષદનું આમત્રણ મને અમદાવાદમાં મળ્યું હતું. જાહેર વ્યક્તિ તરીકે આવા ઘણા આમત્રણો આવતા એટલે આ વખતે મારે જવાનો વિચાર નહોતો પરંતુ ભાવનગરના મિત્રોએ ઉપરની હિલચાલની ખબર લખી જણાવી ત્યારે તો મનમાં રોષ થયો કે આજના સુશિક્ષિત જગતમાં મનુષ્યના સામાન્ય હક્કો માટે પણ જે સમાજ હકીલાઈ કરે છે તેની સામે અભિપ્રાય અને નિશ્ચય બતાવવો જ જોઈએ. એટલે પરિષદની સલાહ જ ભાવનગર (મારું વતન હોય) માટે ઘેર પહોંચ્યો.

પિતાશ્રી મને એકાએક આવેલો જોઈ ચકિત થઈ ગયા. તેમણે પહોંચેલ પ્રશ્ન કયો કેમ એકાએક ? ‘પરિષદનું નિમત્રણ હતું’ એટલે જ જવાબ વાળ્યો પણ મને ખબર નહિ કે સનાતની સભાએ તેમને પણ મંત્રી હીલાઈ હતી આખા વિના ચાલે નહિ એવું તારે શું અટક્યું હતું ? ખબર નથી ? કે અહીં પરિષદમાં હાજરનો ભજવાના છે અને જે કોઈ હાજરી આપે તેને બહિષ્કૃત કરવાનો ચોરાશી નાતનો ઠગવ છે. વળી મેં પણ તેમાં હાજરી આપી હતી અને ઠરાવ પર સહી કરી છે એટલે મારી જિંદગી કંઈ થશે ?

આ વસ્તુ મારા જાણવામાં આવી છે પણ એટ જાહેર સેવક તરીકે હું તેની સામે મારો વિરોધ દર્શાવવાને જ હાજર થયો છું. અને હું પરિષદમાં જવાનો છું

તારાથી ત્યાં નહિ જવાય હું મનાઈ કંઈ છું. તમાગ અમદાવાદમાં ગમે તેમ હશે પણ અહીં હું એ નહિ ચાલવા છું

મારાં જેન નર્મદાને આ પ્રસંગમાં હાજરી આપવા ઈચ્છતા હતાં પણ મારી શી વહે ચાય છે તેની તેઓ રાહ જોતા હતાં. આખરે મેં પૂ પિતાશ્રીને કહ્યું કે ‘આપની ધર્મભાવના હું દબાવવા માગતો નથી. હું હમણાં જ મારો નિઃસ્વરો ગેશન પર પાછો મૂકી આવીશ અને પરિષદમાંથી આજે સીધા અમદાવાદ જઈશ એટલે જાતિજનો ભયે મને એકલાને બહાર મૂકી દે એ રીતે હું આપની આજ્ઞા પાળીશ અને આપની ધર્મ-નિષ્ઠા સમવાશે

એમણે કહ્યું 'તું જઈશ તો હું આજે ઉપવાસ કરીશ.'

'ઉપવાસ તો મારે જ કરવાનો છે કારણ કે નહિ તો આ ધર અલગાઈ જાય. એટલે હું જઈ છું' મેં કહ્યું.

દસ વાગ્યા હતા. મારાં જાએ હું આગો એટલે મિષ્ટ સ્નેહર્તવાર કરી હતી એવામાં હું નીચે ગયો અને ગિસ્તરો બાંધવા લાગ્યો. તે એમણે જોયું એટલે બહુ દુઃખી થઈ ગયાં અને ઉપર જઈ પિતાશ્રીને સમજાવવા લાગ્યાં કે આ છોકરો બૂખ્યો ને બૂખ્યો જાય છે અને એ જરૂર આપ્યો જશે તમે એને સમજાવો. તેઓ નીચે આવ્યા. માતાએ રસ્તો કાઢ્યો કે હજી તે પરિવ્રાજકો ગયો નથી ત્યાં સુધી રાતિનો ડરાવ કેમ લાગે? સાંજે બહે તે જાય. પિતાશ્રીએ કહ્યું 'જમી લે.' મેં કહ્યું સાથે પાટલે બેસો તો જ જમું. આખરે પિતાનો છવ. સવારે સાથે જમ્યા. અને તરત હું પરિવ્રાજક તરફ ગયો. સાથે મારાં બેન પણ આવ્યાં.

પરિવ્રાજક મંડપના દરવાજા પાસે રાતિના બસસો કોણ કોણ અંદર જાય છે તેની નોંધ કરતા હતા.

ગામના બખરોમાં સાંભળ્યું કે કંઈક સગાં સંબંધીઓમાં આ પ્રસંગે તકરારો અને મનદુઃખ થયાં હતાં. મારી જેમ બહારગામથી આવેલ એક યુવાનમિત્ર તેના સંબંધીની ખડકીમાં પેસવા ગયો કે તરત ગૃહપત્નીએ ખડકી બંધ કરી કહ્યું કે આ વખતે નાતનો ડરાવ થયો છે માટે અમારે ત્યાં ઉતરશો નહિ. એ બાદને ધર્મશાળામાં રાત સુજરવી પડી.

ગામના જ એક બે પ્રગતિમાન વિચારો ધરાવતા યુવાન મિત્રો દરવાજા આગળ મારી રાહ જોતા હતા કે હું અંદર જઈ તો તેઓ અંદર જઈ શકે એટલી સ્થાનિક વડીલોની ધાક હતી. મારી ગેરહાજરીમાં જ આવી રીતે તેઓ દંડાયા હોત તો હું તો તેમના જ પક્ષમાં રહેત. પણ મંડપની અંદર ગયા પછી જણાયું કે રાતિ જનોના બખાગા નકામા ગયા હતા. બહારગામના પણ બહાર જ રાતિના એક બે અધિકારીઓ પણ અંદર દાખલ થયા હતા અને ગાંધીજીનું દર્શન અને વાણીનો પરિચય પામી કૃતાર્થ થયા હતા. ધર્મ અને આચારનો દંભ એવનારા જડાપ્રવી-ઓએ વિચારો કંઈક ઘેટા જેવા નરનારીઓને એ ભવ્ય પ્રસંગથી વંચિત રાખ્યાં. શક્તિ, સાધના કે તપ વિનાનો સમાજ શું પામે !.

રવિશંકર મહારાજકર રાવળ

સ્વતંત્રતા તો આવી પણ હવે ?

એક સાચા સતના તપોબળથી કહો કે પગિચિતિના દયાણથી કહો પણ ભારતની પ્રજા સ્વતંત્ર થઈ. અંગ્રેજો ગયા, ભારતમાં નવા યુગના મહાન મહાયા, ભારતે ઉત્સવ ઊજાવ્યો. ભારત પ્રજાના હૃદયમાં—આનંદોર્મિનું એક પ્રબળ મોજી ઉછળ્યું ને સ્વતંત્ર બનવાનો સતોષ માન્યો.

પણ સ્વતંત્રતાના મૂર્યોદયને થોડા઼ મહિનાઓ, થોડા઼ દિવસો પ નહિ થયા હોય ને ગ્રંથે ગ્રંથે પ્રમવાદના રમખાણો શરૂ થયા. ગોણિતની મરિતાઓ વહેવા લાગી. ગ્રંથાતરનો, ઇતિહાસે નહિ જોયેલો વિકટ પ્રશ્ન નવા પ્રધાનમંડળને હાથ ધરવો પડ્યો. અનેક કુટુંબો પાયમાલ થયા, લાખો સ્ત્રીઓનાં અપહરણો થયા, કંગડો કપિયાની મિલકત પાયમાલ થઈ ને પગલ અને બગાળ એક જીવતું નરક બની ગયા.

ખીજ બાબુ વિદેશી સંભવઅમલમાં હતો તેવોજ જીવનનિર્વાહની વસ્તુઓનો ત્રાસ આતુ રહ્યો. અકુશની નાગચૂડ વધુ વિડટ બની પ્રજાના જોતરફના પુકાગે હોવા છતાં, આકાંક્ષાના ટાંકામાં અટવાઈ ગયેલા લોકસ પ્રધાનો, અભિમન્યુની વિદગ્ધતા અનુભવવા લાગ્યા. શુ કંઈ ને ક્યાંથી બહાર નીકળવું, પ્રજાને કંઈ રીતે સહત આપની તે તેમને ન મુજબ. આ પ્રધાનો પરદેશી ન હતા, આ પ્રધાનોને હૈયે પ્રજાહિત ન હતું તેમ પણ ન હતું પણ વિદેશી સરકારે પાછગેલી કારકૂનોની બળ જોરી વિકટ હતી, વિદેશી સરકારના સિંચેલા વિષ જોવા કાંતિલ હતા કે લોકોત્તર શુદ્ધિ-શાળી પ્રધાનોય મિથ્યાપ્રયત્ન બની દિગ્મૂલતા અનુભવવા લાગ્યા અને જો પૂ. બાપુજી લોકોની વહાળે ન ધાયા હોત તો આ વિષમ પગિચિતિમાં કચડાતી પ્રજા વગર મોતે મગ્ધ પામી હોત.

ત્રીજી બાબુ સત્તા પર આવ્યા પછી જોજ કોંગ્રેસના કાર્યદેશમાં અમૃતિ બ્રશ થયો. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધના સમય દરમ્યાન તેઓ જોરજોરથી બોલતા હતા કે અમારે સ્વરાજ્ય નથી જોઈતું પણ સુસાજ્ય જોઈએ છે. અને સુરાજ્ય જોઈએ જેમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાનો સર્વ-દેશીય વિકાસ સુગ-મતાથી સાધી, શરૂ તેની સ્વતંત્રતા, લોકોમાં આવેલી અસમાનતા દૂર કરી,

વ્યક્તિ માત્રમાં સંતોષ, સ્વાસ્થ્ય ને સ્વાતંત્ર્યની ભાવના મગત કરવાની હતી. બીજા રાષ્ટ્રદોમાં-પૂ. આપુણતા રાષ્ટ્રદોમાં-આપણે જોઈતું હતું રામરાજ્ય પણ સ્વરાજ્ય મળ્યા પછીનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો જણાશે કે અંગ્રેજોને જ્યાં છતાં તેઓએ પોષેલી ભાવના નથી ગઈ, દોહસો વર્ષથી તેમણે આપેલી તેમની સંસ્કૃતિ હજી તેવીને તેવીજ આપણા લોહીના બિદેખિંદુમાં આપેલી છે. સ્વરાજ્ય મળવા છતાં હજી આપણે એજ પુરાણી પદ્ધતિ ચાલુ રાખી છે. અને તે એટલી હદે કે રાષ્ટ્રપિતા પૂ. મહાત્માજીને પણ દુઃખદ હૈયે કહેવું પડ્યું કે હવે તેમનું કોઈ સાંભળતું નથી. એટલે સ્વરાજ્ય આવવા છતાં સુરાજ્ય નથી આવ્યું પછી રામરાજ્યની તો વાતજ ક્યાં ?

આ હકીકત વધુ સ્પષ્ટ સમજવા આપણે જાને સંસ્કૃતિ વચ્ચે રહેલો મળભૂત ભેદ તપાસીએ. એક બાજુ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ છે બીજી બાજુ આર્ય સંસ્કૃતિ છે. પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિનું એકમ છે. વ્યક્તિ Individual તેનું ધ્યેય છે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય અને ભૌતિક ભોગ-વિલાસની-વિપુલતા તેના સાધનો છે. રાજસત્તા, પરિગ્રહની પરાક્રષ્ટા તેનો મંત્ર છે *Etiam more habet spende more* ખૂબ કર્યાએ ને ખૂબ વાપરો. અને આને માટે અસંતોષ ખૂબ વધારો. જાણે જાણે તે એકજ મંત્ર જાપ્યા કરે છે "હુંજ છું, હુંજ સુખી થાઉં. આખા જગતના ભોગે પણ હુંજ સુખી થાઉં અને મારા પછી મારો દેશ ને મારો જ દેશ. સર્વસત્તાધીશ બને." આ છે પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિના પડછાયા. બીજી બાજુ આર્ય સંસ્કૃતિનું એકમ છે વિશ્વભાવના Universal consciousness તેનું ધ્યેય છે મુક્તિ અને આધ્યાત્મિક આત્મની નિરંવધિ પ્રાપ્તિ તેનું સાધન છે ત્યાગ, સર્વસ્વત્વ જલિદાન. તેના વેદજૂના મંત્રો હજીય વાતાવરણમાં ગુંથ રહ્યા છે ને સાંભળનારાને કહે છે કે તેજ ત્યસ્ત્વેજ મુંજીયોઃ અને તે માટે તે આદેશ આપે છે અપરિગ્રહનો. તેને સ્વતંત્રતા જોઈએ છે પણ સ્વતંત્રતાની તેની ભાવના જુદી છે. ત્યારે પશ્ચિમની પ્રજા ઈંદિયોને ખૂબ બહેકાતી, તેની ઇચ્છાઓની તૃપ્તિમાં સ્વતંત્રતા માને છે ત્યારે આર્ય ક્રાંતિ મુનિઓની જ્ઞાન-દષ્ટિ ઈંદિયોના સંયમમાંજ આત્માની ખરી સ્વતંત્રતાનો અનુભવ કરે છે. પરિણામે એકને ત્યારે ભોગ જોઈએ છે ત્યારે બીજાને જોઈએ છે તપ. એકને વિલાસ જોઈએ છે ત્યારે બીજાને જોઈએ છે વૈરાગ્ય. એક ઈંદિય સુખ માટે અધીગે છે ત્યારે બીજા આત્માનાંદની ઇચ્છા કરે છે. અને

અંધ અનુકરણ ચતુંજ દેખાય છે, “ ઉત્પાદન ખૂબ વધારે, ” “ લક્ષર ખૂબ વધારે, ” “ ખૂબ પરિગ્રહ કરે ” નાજ પોકારે સંભળાય છે. આપણા પ્રધાનો પણ આજ કાર્ય માટે કટિબદ્ધ બન્યા છે એટલુંજ નહિ પણ રાજકરણમાં પણ માત્ર પત્રિમનુંજ અનુકરણ થઈ રહ્યું છે. સત્તા ધર્મ માટે છે. ધર્મ-સત્તા માટે નથી તેવું સાદું સત્ય પણ આજ નથી સમજાતું, ઘર્મો-રક્ષતિ રક્ષિતઃ ॥ ધર્મનું રક્ષણ કરશે તો તેજ ધર્મ તમારું-પ્રજનનું રક્ષણ કરશે. જો ધર્મનું રક્ષણ નહિ થાય તો-વર્ણ સંકરતાનો રાક્ષસ આખીય પ્રજાને ભરખી જશે એ ઋષિ મુનિઓની અનુભવ વાણીના સ્થાને આજ તો સમાજવાદીઓ તો ખાનગી શિક્ષણ સંસ્થામાંથી પણ ધર્મ-શિક્ષણને દેશવટો આપવાની દિમાચત કરતા સંભળાય છે. રાજસત્તા આઝ્યા પહેલાં, અંગ્રેજો સામેના સત્યાગ્રહના જંગમાં, વિદેશી સત્તાના અમલમાં, નિર્ભય કરતા આપણા પ્રધાનોને આજ સત્તા આઝ્યા પછી, અંગ્રેજો ગયા પછી, પોતાનાજ દેશબાંધવોનો ભય લાગવા માંડ્યો છે ને તેમના રક્ષણ માટે સંખ્યાબંધ સૈનિકાના પહેરા મુકવા પડ્યા છે. ખરે ભય તો વિદેશી સત્તા સામે સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ જાહેર થઈ તે વખતે હોવો જોઈએ, સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી નહિ. છતાં આજ તો સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી ભયની શરૂઆત થઈ છે. આ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીયું તો સુરપષ્ટ જણાશે કે આપણે મેળવેલી સત્તાના પાયામાં અહિંસા ને સત્ય નથી. સ્વતંત્રતાના જંગમાં આપણે ગમે તેટલા જોરશોરથી સત્ય ને અહિંસાની ખાંગો પોકારતા હતા; છતાં તે આપણો માત્ર હંબ હતો એ વાત આજની પરિસ્થિતિથી પૂરવાર થઈ છે. જો આપણે મેળવેલી સત્તાના પાયામાં સત્ય ને અહિંસા હોત, જો સત્તાને લોભ ન હોત, તો આજ ભયનું કારણ ન રહેત. આપણે મેળવેલી સત્તા પાછળ વિશ્વપ્રેમ હોત તો આજ એકને ખીજા વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવી ન પડત. એટલે એક વાત તો હવે સ્પષ્ટ બની ચૂકી છે, પરિસ્થિતિથી પૂરવાર થઈ ચૂકી છે કે, આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે, પણ સુરાજ્યની હજી વાર છે. સ્વતંત્રતા મળી છે પણ સ્વતંત્રતાનું માનસ મળવાની હજી વાર છે.

અને તો પછી આજ આપણા માટે,—પૂ. આપણના પ્રશ્નકો કે પૂનરીઓ માટે તો આ પ્રશ્ન ઉત્તર માગતો ઉપરિચિત થાય છે કે સ્વતંત્રતા તો મળી પણ હવે શું ?

હા, રાજમત્તાને બદલવી કે તેની પામે આપણ કહેવું કમવડુ તે આપણા હાથની વાત નથી અને જે વાત આપણા હાથની નથી તેનો વિચાર કરવાની પણ આજ નહીં આજ તો એકજ નહીં છે કે આ પરિસ્થિતિમાં આપણે શું કરીશું ? આપણું શું કર્તવ્ય છે ?

જે આપણે પૂ. બાપુજીના સિદ્ધાંતો સમજ્યા હોઈશું ને તે પચાવ્યા હશે તો તો એક વાત સમજવી મુશ્કેલ નહિ પડે કે માયા સુખની ચાવી સાચી સ્વતંત્રતા છે ને સાચી સ્વતંત્રતા એટલે ટાઇપલું વસ્તુ માટે પગવલણી નહિ બનવું તે. ઇંદિયોની ગુલામીમાંથી છૂટ્યા વિના, સયમી બન્યા વિના, સાચા સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે જેટલી તૃપ્તિ વધારે તેટલી પગ-તંત્રતા પણ વધારે. જેટલો પરિશ્રમ વધારે તેટલું દુઃખ પણ વધારે ઇંદિયોને કદી મતોષ થતોજ નથી આજનો લિખાગી કાંચે દમ દમન મળતા તેને યાખ ઉપિયાની બૂખ લાગશે ને પછી ડરોડ ઉપિયા પણ તેને તુચ્છ લાગશે અસતોષની આજ કદી ધરાનીજ નથી એટલેજ સાચા સુખની ચાવી હવનની જરૂરિયાતો વધારવામાં નહિ પણ બને તેટલી ઘટાડવામાં છે. ઇંદિયોની જરૂરિયાતો ઘટતા અસતોષની આજ પણ ઝોઝી થશે ને તે માથેજ આત્માનો આનંદ શરૂ થશે, અને આ જરૂરિયાતો ઘટતા, ઇંદિયોની આ ગુલામીમાંથી છૂટતા સ્વાભાવિક રીતેજ આપણે પરિસ્થિતિ ઉપર પણ ઘણું મેળવી શકીશ. જે આપણી જરૂરિયાતોજ ઝોઝી હશે-અને તે ઝોઝી જરૂરિયાતો આપણે જાતેજ ઉત્પાદન કરી પૂરી કરી શકીશ-તો વિશ્વની કોઈ પણ સત્તાથી ભય પામવાનું કારણજ નહિ રહે પછીજ આપણામાં સાચી નિર્ભયતા આવશે આટલી સાદી વાત સમજશે તો, અને તોજ, આપણને માચી દિશામાં કામ કરવાની સમજ પડશે નહિ તો આપણા સુખ માટેના પ્રયત્નો દુઃખમાંજ પરિણમ પામશે, પ્રયત્ને સુખી કંઈ જતા તેને વધારે દુઃખી કરીશ-રોગનું આનું નિદાન ત્યાં વિના ઔષધિનું સેવન કંઈથી ગમ ઘટવાને બદલે વધે છે તેમ

પણ આ વસ્તુની માચી સમજણ ધર્મ વિના બીજા કશાથી નહિ આવે અથવા આ વસ્તુની માચી સમજણ એટલે જ ધર્મ. ધર્મજ આપ-ણને શીખવશે કે સુખ સત્તામાં નથી પણ સયમમાં છે. સુખ બહાર નથી પણ અંદર છે સુખ ઇંદિયોની ગુલામીમાં નથી પણ આત્માની સ્વતંત્રતામાં છે, ને આત્માની સ્વતંત્રતા એટલે ઇંદિયોનો સયમ, ને ઇંદિયોની

સ્વચ્છંદતા એટલે જ આત્માની ગુલામી, અને જેનો આત્મા ગુલામ છે તેને મુખ કે શાંતિ ક્યાંથી ?

એટલે આપણે જે પૂ. બાપુજીને આપણામાં અમર કરવા હશે, જે તેમના અગાધ ઋણનો યતકિંચિત પણ બદલો આપવો હશે તો, તેમનાં પથ્થરનાં સ્મારકો કરવાને બદલે, આપણે તેમનો ભોખ ધારણુ કરી, તેમના સિદ્ધાંતોને જ પ્રજામાં પ્રસરાવીએ. તેમનો સત્ય ન અર્હિસાનો મંદેશો ગામે ગામ, ઘેરે ઘેર. ઝૂંપડે ઝૂંપડે આપણા વર્તનની અવાક વાણી વડે મંભળાવીએ. આપણે આપણા પોતાના જીવનથીજ પ્રજાને સ્વતંત્રતાનો સાચો મંત્ર શીખવીએ. આપણે જાતે આપણા જીવનની જરૂરિયાતો ઓછી કરી પ્રજાને અપરિગ્રહ ત્રતનો આનંદ શીખવીએ. આપણે જાતે સાદાઈથી રહીએ અને પ્રજાને પણ સાદાઈની ભગ્યતા શીખવીએ. આપણે જાતે સ્વાવલંબી બની પ્રજાને પણ સ્વાવલંબી બનતાં શીખવીએ. અને આ રીતે આપણે જાતે નિર્ભય બની પ્રજાને પણ નિર્ભય બનાવીએ. પૂ. બાપુજીનું આ જ સાચું સ્મારક છે. આ જ સ્વતંત્ર પ્રજાનો પ્રજાધર્મ છે. જગતગુરુ બનવાના ક્રોડધારી રાષ્ટ્રસેવકોએ તો હવે એકજ મંત્ર ઉચ્ચારવાનો અને જગતભરને સંભળાવવાનો કે ;—

“ મહા નૌ મુનસ્કુ ॥ ”

આપણે જે કાંઈ ભોગવીએ તે સાથે સાથે સહિયારૂંજ, ભોગવીએ, અમારી સમગ્રી સમૃદ્ધિ તમારા ચરણે છે. આપણે તે ભેગા મળી સાથે સાથે ભોગવીએ—અસ્તુ.

આ કાર્ય માટે આપણે સ્વનાત્મક કાર્ય કંઈ રીતે કરી શકીએ તેની વિગતો તો એક સ્વતંત્ર લેખ માગી લે છે. પ્રભુ કૃપા હશે તો અન્ય કોઈક પ્રસંગે એક સ્વતંત્ર લેખ દ્વારા આપણે આપણા ધ્યેય માટે આપણા ગૂંજરાતમાં કંઈ રીતે કામ કરીશું તેની ચર્ચા કરીશું. આજ તો હૃદયમાં એકજ મંત્ર યુગ્મ્યા કરી તેના આલાપથી હૃદયને અને ભારતને ભરી નાખીએ કે :—

મા ચિદ્વિપા વદૈ ॥

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

ડાહ્યાલાલ હીરાલાલ દેસાઈ

દેવાધિદેવ ગયા ચાલી

શુકરવારની સાંજ ગોઝારી, સતનો દૂબ્યો સૂર,
ગોઝારાની ગોળીએ દૂબ્યાં, માનવતાનાં નૂર;
સાગર સમતાનો સુકાણો,
ભાતુ ભલપણનો ભુસાણો ૧

રવ ઊઠ્યો ફૂર રેડિયોથી, લય ભરતો દયોદિશ,
“ગાંધી બાપુ પર ગોળીઓ ચાલી પ્રાર્થના સલાવીય;
શબદ છેલ્લો ન બોલાણો,
દીવો સતધર્મનો હોલાણો” ૨

વિશ્વ ઉપર જાણે વીજળી તૂટી, વસમો વજાધાત,
ભૂમિ રસાતાલ લાગતી આ શું ? અવનિ થઈ અવાક;
પ્રલયના વાગતા પાવા,
વરસે હા ! હા ! બ્યોમથી લાવા ૩

શે’ર રૂવે રૂવે ગામડાં, રૂવે ધરતી ને રૂવે આભ,
આભનો ધુમ્મટ અંજતો રે, ઘોર શોકને ઘેરે સાદ;
હૈયાકાંટ રકતા હિંદી,
થઈ માનવતા શરમિંદી ૪

મોલી પડ્યો આજ માતનોરે એની લાજનો રાખણહાર,
આંસુનો લૂછનારો પડ્યો, એની બેડીઓ લાંગણહાર;
રૂઢના મા કારમું કરતી,
બરે ભર શોકની લરતી. ૫

વીર તણા એ વીર બાપુજી ! ધીર તણા એ ધીર,
અન્નતથતુ સંત બાપુજી ! હિંદમૈયાનું હીર;

હત્યારાને હાય ! શું કહેવું ?

કર્તુ' કામ કારમું કરવું ? ૬

ઘોર ગુલામીમાં ઘોરતા રે આડાવીઠ હતો અંધાર,
પોરખાંદરમાં પ્રગટ્યો ત્યારે પ્રકાશ પારાવાર;

મોહનની મોરલી વાગી,
ડાલ્યો દેશ નીંદરા ત્યાગી. ૭

ખુદ મંસુના સંઘનોએ, સુકરાતનો સાથીદાર,
પ્રેમને પંથે પરવર્યો રે જોની આંખમાં અમૃતધાર;

ગરીબીશું ગોઠડી કીધી,
ધન હાય ધરમની લીધી. ૮

માટીમાંથી એણે માનવી કીધા, પથ્થરે પૂર્યા પ્રાણ,
સત સમયેરે જૂઝતાં રે પછી ઘોર માંડયાં ઘમસાણ;

વેરીઠા એ વીરને વંદે,
તણવારો ને તોપ ત્યાં ભંજે. ૯

મહા મહેરામણ મંથીયોરે એણે આઝાદી અમૃતમાટ,
આઝાદી સાથે ઉમટી પણ કેમી ઝેરની કાળી આગ;

આગ એણે એકલે પીધી,
સુધાકૃપી સર્વને દીધી. ૧૦

એના પ્રાણના લોલીને પ્રેમથીરે એ તો દેતો સુધાનાં દાન,
ઝેર પાનારાને દૂધડાં પાતો, ગાતો એનાં ગુણગાન;

જાપુ નિજ જાળના માટે,
હવિ દીધો દેહનો હાથે. ૧૧

પૂર્ણ પયોનિધિ પ્રેમનો જાપુ અહિંસાનો અવતાર,
દુઃખ દેખીને દ્રવતો રે નિરાધાર તણે આધાર;

દુઃખી દીન દીનનો ગેલી;
ગયો આજ રડતાં ગેલી. ૧૨

આજ અવતારી આથમ્યોરે આજ રણ પડ્યો રણધીર
ભેદો હન્ટર જુદનો રે પડ્યો વિજયી કાંતિવીર;
શૂરોપૂરો સ્વર્ગના ઘાટે,
ચાલ્યો વૈકુંઠની વાટે. ૧૩

માણસાઈનો મેરુ તૂટીયોરે ધરા ધરમનો તૂટ્યો સ્તંભ,
આજ ઠલિકાળ કારમો રે થતો અવનિમાં આરંભ;
પાખંડીને પાપીઓ રાચે,
ભયંકર ભૂતકાં નાચે. ૧૪

પૃથ્વીનો પુત્ર પાટવી હા ! શુચિ સાધુ શિરોમણિ સંત,
સ્વર્ગને આંગણ સંચર્યો રે મહામાનવી મહિમાવંત;
દેવી દેવ નાચતાં ગાતાં,
સામૈયાં સ્વર્ગમાં યાતાં. ૧૫

ભાગ્ય ફૂટયાં આજ લોભકાનાં ભર દરિયે ડૂહયાં વહાણ,
રાષ્ટ્રપિતાને રક્ષી શક્યો નહિ હતભાગી દિંદવાણ;
રૂવો રૂવો નર ને નારી,
દૈવાધિદેવ ગ્યા ચાલી. ૧૬

ડાહ્યાભાઈ મે. વઢીલ

ભલા થવાનું જોખમ ?

મહાત્મા ગાંધીજીની હત્યાના સમાચાર પોતાને સંભળાવનાર પત્રકારને ઉદ્દેશીને જગપ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર જ્યૉર્જ બર્નાર્ડ શૉએ ફક્ત આટલું જ કહેલું: " અતિશય ભલા થવામાં કેટલું બધું જોખમ રહેલું છે તે એ દેખાડી આપે છે. " આથી વધારે કંઈ પણ કહેવાની એમણે ના પાડી દીધેલી.

અવળવાણી જેવાં ભાગતાં બર્નાર્ડ શૉનાં વચનો ગંભીર અર્થવાળાં હોય છે અને કેવળ રીતિને કારણે વિશિષ્ટ એવાં એ વચનો શૉની માન્યતા-ઓનાં પંજુ ઘોતક હોય છે એ વાત જાણીતી છે. એમનાં ઉપરનાં વચનોને એમની અવળવાણીનો નમૂનો ગણવો કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવાની પછી જરૂર નથી રહેતી.

ગાંધીજીની હત્યાના પ્રસંગને અનુલક્ષીને શૉએ જે બોલ ધાડ્યા તેમાં જગરીતિની ટીકા હતી કે ગાંધીજીની જીવનરીતિની ટીકા હતી ? કે પછી એમાં વગુરિયલિનો-માનવીથી જે અન્યથા થઇ શકે તેમ નથી, જેને માનવીએ વશ વર્તવાનું છે કે અનુકૂળ થવાનું છે એ વિધિઘટનાના સ્વરૂપનો ખાલી નિર્દેશ હતો ?

સંભવ છે કે એમાં આ ત્રણેય વાનાં હોય. એ સંભવને સ્વીકારીને એ વચનોનું વિવરણ કરવાનો ચત્ત આ લેખમાં કરવો છે. એ નિમિત્તે એ જ વિધિઘટનાના સ્વરૂપનો ગાંધીજીએ કેવો તાગ લીધો હતો તે કહેવું ફાવી રહેશે.

શૉનાં આ વચનો ગાંધીજી પાસે કેાઈ રીતે પહોંચ્યાં એમ કશુંભર માનીએ. તો ગાંધીજીનો પ્રતિભાવ કેવો થાય ? હું માનું છું કે ગાંધીજી એ સાંભળીને ખડખડ દસી પડે. શૉની માન્યતાના અમુક અંશ સાથે તો ગાંધીજી મળતા થાય જ. તે એ કે જેવા છે તેવા આ જગતમાં શુભ અને અશુભ બન્નેને વાસ્તે છે. આવા દંદની ગોઠવણ સજાએ ક્યા હેતુથી કરી દશે એ વિષે અનેક તર્કો થયા છે. શ્રદ્ધાળુ પોતપોતાને સચ્ચો તર્ક પોતાનો કરી લે છે. અશ્રદ્ધાળુને અનિર્ણય જ પીડ્યા કરતો હોય છે. છતાં માનવ જીવન ગીતા-પ્રોક્ત દૈવી અને આસુરી સંપત્તિની યુદ્ધબિમ્બ છે એ વિષે

ભાગ્યેજ બે મત સહવે છે. કશું દેવી નથી, કશું આસુરી નથી અથવા સમ્પદેરે કશું માર નથી, કશું ખરાબ નથી, જે છે તે છે એ માન્યતાને તત્વદર્શનની ભૂમિકાએ અવકાશ જરૂર છે, પણ વ્યવહારજગતમાં ૯૪ અનિષ્ટના, બ્રાહ્મ અગ્રાહ્યના, સાગ ખરાબના બેદ કયા વિના આવે તેમ નથી ગાંધીજીના અતિશય ભલાપણાનો ગોઠો ઉપેક્ષા ક્યો તેમાં પણ દ્વંદ્વનો એટલો નીકાર રહેલો છે જ

માનવજગતની જગતને પોતાની નિગતિશય ભલામતી આવાત આપ નારા સતોતી જે ગરની પર પગ રચાઈ છે તેમાં ફેટવાડને ભાગે પ્રાણનું નિદાન આપવાનું પણ કશું નથી આપ્યું ?

ગાંધીજી પહેલા હુતાત્મા નથી પરંતુ અવભાવથીજ હુતાત્માઓની પ્રતિમા તેઓ ક્યારના મિરાજતા હતા અભાનમાં નહિ પણ ભાનમાં જ તેઓ એ પ્રતિમા ગયા હતા, દમણના નહિ, પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમનું જીવનકાર્ય શરૂ થયું ત્યારના રહ્યા હતા મનુષ્યની એમને દિગ્ગ નહોતી

અને રોતી સાથે એમનો મતબેદ પણ ત્યાંથી જ મડ થાર છે તાત્પર્ય કે ગાંધીજી નિરતિશય ભલામતે જોખમગ્ધે તોતા નહોતા આરામ, ધમ, કે બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ આપેલા અભય વચનની સરને એ લનાઈ આચરતા નહોતા એવી ભલામતી એમને મન ખાતી કિમત પણ ન જ હોય ને ? એમને અભય વચન મળ્યું હતું પણ તે બહારથી નહિ અંદરથી એમના અતરાત્માએ, એમના હૃદયે એમને અભય વચન આપ્યું હતું એ જે કંઈ કરતા તે સત્ય પ્રીત્યર્થે અને સત્ય એજ એમનો હૃદય હોવાથી હૃદય પ્રીત્યર્થે કરતા જગજગતો પ્રત્યે એમને નિવંધિ પ્રેમ હતો, પરંતુ એમની પ્રીતિ સપા ન કરવા માટે હૃદયનાની વિરહ જવાનું, જગતને અનુકૂળ થવાનું, એમને મદાપિ મળ્યું નહોતું વૈરાગ્યની જ્ઞાનાગ્રાંથી વચમાં ઊભા મદિને નિર્ભયપણે એમણે અંદરનો પ્રેમનો, મત્ર જપવા માડેલો તે આ જ કાગળે જ્ઞાનાગ્રાંથી એમને અનુભવી ગય તેની એમને જગ જોટલી દિક્ક નહોતી

પણ રોતને કદાચ બીજી કહેવું હોય એને એ મહેવું હોય કે જગતની ધટનાના રહસ્યો સમજીને લનાઈને મથાઈત કરતી ધટે જે પ્રાચિન પ્રાકૃતિક આવેશો હજી સુધી સમૃદ્ધ મહેવાતા મનુષ્યને પ્રેરે છે તે એવા

અંધ છે કે લલાઈ, પ્રેમ કે કૃતિવ્યને નામે કરેલું ગમે તેનું ભય પ્રાણાર્પણ પણ એજે ભય; એ લેખે ન લાગે; એને મરવા છવવાનો પ્રશ્ન નહિ પણ સિદ્ધ અસિદ્ધનો પ્રશ્ન બનાવવો જોઈએ; એ અંધ બજો સજ્જનની ક્ષમાથી નહિ પણ એના દંડના આઘાતથી, એના ઉગ્ર તાપથી જ પાછો પડે કે જેર થાય એમ છે. એમ કહેવું તેમાં સજ્જનતાનો વિરોધ નથી, પણ વસ્તુસ્થિતિનો જ સ્વીકાર છે.

પણ ગાંધીજીએ આનું કદી માન્યું નથી. એ તો વાઘના મુખમાં ગાયોની ગાયોનો પ્રવેશ કરાવીને વાઘની હિંસ્ર વૃત્તિને અછરણ થાય એવું કરવામાં માનતા હતા. ઘટનાના સ્વરૂપની તાત્વિક સમજનો આ એક ભેદ હતો, પણ ગાંધીજી માનતા હતા કે જુરાઈ પર હંમેશાં લલાઈ વિજય મેળવે જ છે એટલે પ્રતિપક્ષ જેમ વધારે જૂરા. તેમ પોતે વધારે લલા થતા જવું એ જ એક રસ્તો છે. એમ કરતાં મરણ આવે તો એથી સત્યના પક્ષને કઈ જ હાનિ નથી, કેમકે મરણ પોને હાનિ નથી, એ તો 'મીઠી નિદ્રા' છે. ચેતનજગતને વૃદ્ધિ અને ક્ષયના જે કાનૂન લાગ પડે છે તેથી આવશ્યક ક્રમમાં પણ જો મરણ આવવાનું છે જ, તો આવશ્યક કાર્યમાં એ લેણે આવવું !

વળી વ્યક્તિના મરણ આગળ એના છવનની ને કાર્યની પરિસ્થિતિ યદ્ય ભય છે એમ પણ ગાંધીજી નહોતા માનતા. જો મરણ આગળ છવનનું પર્યાવસાન હોય તો તો મરણ જોખમરૂપ લાગે. પણ ગાંધીજીને મરણોત્તર છવનમાં શ્રદ્ધા હતી. એટલે પણ એ મરણને જોખમ શેનું માને ! એમને મતે તો એ પરછવનનું પ્રવેશદ્વાર જ થયું.

એટલે યા ગમે તે માને, ગાંધીજી તો ક્યું છે તે જ કરે. અને ચેતાની આસપાસ જેટલી સજ્જનતા એ સંગઠિત કરી શક્યા હતા. આસુરી તરવો પર દેવી સંપત્તિનો પ્રભાવ સ્થાપી શક્યા હતા તે પણ વિશ્વની એમની નૈતિક ક્રમજનું સમર્થન કરે છે. એમનું કાર્ય, એમની લલાઈ, એમનું મરણ સુદ્ધાં, એજે ગયાં નથી. એમણે જોખમ વહોર્યું હતું. પણ તે દુનિયાદારીની સૂચન ગણતરીએ જ જોખમ કહેવાય. બાકી એમણે તો અખાની રીતે 'અભિનવો આનંદ' માણ્યો હતો.

ગાંધી પયગંબર થયા

મારા મિત્ર પેલા અંગ્રેજ કવિની પંક્તિને આજે મેં યોડી પડતી જોઈ. એને માનવની મહત્તાનું જ્ઞાન જ નહિ હોય. નહિ તો એ શા માટે લખે ?

“ માનવના મૃત્યુ પછી તેના અવશેષ પણ રહેતા નથી. ” ખરેખર અવશેષ નથી રહેતા ? એના સ્થૂળ અવશેષ જરૂર નથી રહેતા. મુક્ત સંભારણાઓ અને સ્મૃતિઓ પ્રાપ્તના જીવનને અને રાષ્ટ્રને ભરી દે છે, એ સત્ય તો ક્યાંથી ભૂલ્યું બલાય ?

ગાંધીજીના મૃત્યુ પછીના દિવસોમાં આ વિચાર મારા મનમાં વધુ ને વધુ ઘોળાએ જતો હતો. કેમકે જે માનવીઓએ જીવનભરમાં ગાંધીજીના નામ સિવાય કશુંય સાંભળ્યું નહોતું, જેમણે દર્શન મુદ્દાં પણ ક્યાં નહોતાં, એવા માનવીઓના વિચારો મને વધુ ને વધુ વિચારવંત કરી મૂકતા.

અને એ લોક કેવા ? આજ દિવસ તેઓ પ્રાંતના ગામડાઓમાં લગપતિ છે, જેની કંઈ છે અને જોજળા લુગડાવાળાઓના લાંબાચોરા વાચાળ ભાષણોમાં ઇતિહાસ રાખી મજલબતા નામ પર કુરબાની દરનાર. તેઓની પાસે એક જ નજર છે, અપના પાકિસ્તાન.

એવા એક જૂદું મુસલમાનના સંપર્કમાં આવ્યો. તે બરિયાદી પીરના મેળે જતો હતો. અમે ગાડીમાં સાથે હતા. સ્વભાવમાં વધુ પડતું ચોલિયાપણું, ગામડાના માણસોમાં છે તેવી સ્વાભાવિક સ્વરણતા અને જરા વાતોડિયો હતો. તે ઉભો હતો, એટલે મેં જગા કરી આપી એસવાનું કહ્યું, અને એકા પછી વાત ઉપાડી. ‘ તમે ગાંધીમાં માનતા લાગો છો. ’ મારો પહેરવેશ જોઈ વાત કાઢી.

‘ ગાંધીને માગી બહુ બૂરું ક્યું છે. ’

મેં માથું ધુણાવ્યું.

‘ અમારો મુસલમાન બન્યો આવો ન નીકળે, રોકેને મારે, પણ રોકના પાલનહારને ન મારે. ’

હું ચમક્યો. મેં સીધો પ્રશ્ન કર્યો, ‘જો ક્યાં સંકેતો પાલનદાર હતો ?’

‘વાહ, માથે તાજ હોય તે જ સંકેતો પાલનદાર ? તે તો ઝોલિયા હતા. અમારા ઊરસમાં જતા, મુસલમાનના કુરાનની દરરોજ બંદગી કરતા.’

‘ઝોમ ?’

‘સાહેબ, સુણો. ગાંધી પાક માણસ હતા. અમારા મજદુરમાં પાકમાં પાક કલંદર અને ઝોલિયો લંગોટી મારે. ગાંધી લંગોટી મારતા. ગાંધી બકરી રાખતા, અમારા હુસેન બકરી રાખતા. તે મોટા ઝોલિયા હતા.’

અને ફિરસ્તાનું જ મૃત્યુ જુમાના દિવસે બંદગી વખતે થાય. એ માણસ અમારામાં પયગંબર થાય. ગાંધી પયગંબર થયા.

હું વિચારમાં પડી ગયો. પેલો અંગ્રેજ કવિ સાચો કે મોટો ? પયગંબર કદી જીવનમાંથી વિસરાય ખરો કે ? આ જૈં મુસલમાનનાં દ્યનમાં સત્ય કેટલું ?

ખરેખર મૃત્યુ પછી અવશેષ નથી જ ટકતા ?

પુષ્કર અંદરવાડે

જે સેવામાં આનંદ મળતો નથી તે ફળતી નથી

શુશ્રૂષાના મારા શોખે આગળ જતાં વિશાળ સ્વરૂપ પકડ્યું. તે જોડે મુધી કે તે કરવામાં હું મારો ધંધો છોડતો, મારી ધર્મપત્નીને શોકતો ને આખા ધરને શોકી દેતો. આ વૃત્તિને મેં શોખ તરીકે ઝોળખાવી છે, કેમકે હું ભ્રેષ્ઠ સક્રિય છું કે આ ગુણો બ્યારે આનંદદાયક થઈ પડે છે ત્યારે જ નબી શકે છે. તાણીતૂસીને અથવા દેખાવ કે સરમને ખાતર થાય છે ત્યારે તે માણસને દબડી નાખે છે, ને તે કરતો છતાં માણસ દરમાવ છે. જે સેવામાં આનંદ નથી મળતો, તે નથી સેવકને ફળતી, નથી સેવકને બાવતી. જે સેવામાં આનંદ મળે છે તે સેવા આગળ એસઆરામ કે ધનોપાર્જન ઇત્યાદિ પ્રવૃત્તિ ગુચ્છ લાગે છે.

— ગાંધીજી

આપણું સત્ય

ગાંધીના મૃત્યુને દુનિયાના આગેવાનોએ તાર દ્વારા વિચાર કરવાનો પ્રસંગ બનાવી મૂક્યો હતો. આ સંદેશાઓમાં શું છે (દરેક માણસ પોતાની પાસે હોય તે જ આપે છે) તેનો અને ઉતાવળનો (આવા આડંબરભર્યા ખાલી પ્રશંસાવચનો ઉચ્ચારવા માટે તારનો ઉપયોગ શું કામ કરવો ?) વિચાર બાબુએ રાખીએ તો આ પ્રહસનમાં બે વસ્તુ એવી છે જે ભેદને આપણને ગંભીર પડે. એક તો એ કે કાંઈ પણ રાજપુરુષને ખબર નહોતી કે પોતાનાં ' સાચા દિલનાં આશ્વાસન ' કાંતે મોકલવાં. તેમને બધાને ખબર હતી કે ખોટા આખી માનવજાતને ગઈ છે. પણ દુઃખની વાત છે કે માનવજાતને સરકારમાં નોંધાવેલું કાંઈ સરનામું નથી અને આંતર રાષ્ટ્રીય કરારો અનુસાર કાંઈ પણ સરકારી સંદેશાનો તે સ્વીકાર કરી શકતી નથી. આથી તેઓ ભારે મૂઝવણમાં પડી ગયા. અને પરસ્પર ' દુઃખ વ્યક્ત કરવા ' લાગ્યા. બધાજ ગાંધીના દુરમતો. પસંદગીને અવકાશ જ નહોતો. હંમેશા બનતું આવ્યું છે તે મુજબ સૌથી વધુ નિખાલસ એક અમેરિકન હતો. છાપાં ભેગા પોતાના નિવેદનમાં દુભેન કહે છે. " આજે સવારે મહાત્મા ગાંધીના ખૂનના કમળ સમાચાર સાંભળ્યા એટલે મેં અર્લ માઉન્ટ બેટનને સંદેશો મોકલ્યો..." ત્યાર પછી તે જણાવે છે કે ગાંધીજીની અસર " કેવળ રાજ્યને લગતી બાબતો ઉપર જ નહિ પણ આત્માને લગતી બાબતો ઉપર પણ પડતી હતી. " આ શબ્દો કેવા હૃદયસ્પર્શી અને કેવા અમેરિકન-સહજ છે !

આ પ્રહસનની બીજી ગંભીર એ છે કે, આ લોકો ગાંધીનાં વખાણ કરવા કેવા પડાપડી કરે છે ! અને છતાં એ બધા જ જાણતા હતા કે ગાંધી તેમની ટીકા કરતો હતો; અને તેમના ' હાથપણ 'ને ખુલ્લી રીતે અને અકળાવી મૂકે એવી રીતે લાપામાં વખોડી કાઢતો હતો, જ્યારે તેઓ તેના હાથપણને અંતરમાં છૂપી રીતે વખોડતા હતા અને અંતરમાં છૂપી રીતે તેને એવફેદ માનતા હતા. અને આજે, અંતરમાં જેને એવફેદ માનતા હતા તેને તેઓ મુખરમાં મુખર અંજલિ અર્પી રહ્યા હતા. શું એ લોકો એટલું નહિ સમજતા હોય કે આથી તો ગાંધીના જે વિચારોને કારણે તેમણે અને

તેમના જેવાઓએ તેમને જેલમાં પૂર્યો હતો, માર્યો હતો અને સતાવ્યો હતો, તેને જ સમર્થન મળે છે? અહીં આપણે સરકારી ગુનાની જ નહીં કબૂલાત નથી જોતા? .

ધારે કે વસ્તુસ્થિતિ આથી જોડતી હોત, અને ધારે કે, ગાંધીને બદલે રમટસનું ખૂન થયું હોત (કેવી દુઃખની વાત છે કે એ સાચું નથી!) - દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રમટસનું, જેની દ્વેષભરી વર્ણભેદની નીતિ વિશે ગાંધીએ જિંદગીનું છેલ્લું નિવેદન કયું હતું, અને જેણે ગાંધીના એક બીજા દુશ્મનને મોકલેલા એવઢૂરીભર્યા તારમાં ઉતાવળમાં ને ઉતાવળમાં ગાંધીને 'માનવોમાં શિરમોર' કહ્યો છે, તે રમટસનું ખૂન થયું હોત તો ગાંધીએ શું કહ્યું હોત?

સૌથી પહેલી વાત તો એ કે ગાંધીએ ગાંધીની પેઠે જ બોલવું ચાલુ રાખ્યું હોત (રમટસ તારમાં રમટસની રીતે બોલ્યો નથી), તેણે જેમ હિંસાનાં બધાં કૃત્યો વંખોડી કાઢ્યાં હતાં તેમ રમટસના ખૂનને પણ વંખોડ્યું હોત. અને ત્યાર પછી તેણે એમ કહ્યું હોત કે, "જે માણસની સમજ જ ઝોઝી હતી તેને વિષે આપણે ખરાબ ન બોલીએ. જેઓ અવસાન પામ્યા છે તેમનાં પાપ ગમે તેટલાં મોટાં હોય તોયે આપણે માફ કરવાં જોઈએ."

એટલે બીજી રીતે કહીએ તો ગાંધીએ સંયમ જાળવ્યો હોત. રમટસના હિંસાજન્ય મૃત્યુ પછી તેના હિંસક હૃવન દરમિયાન ગાંધી જે કહેતો આવ્યો હતો તે ફરી ન કહેત, પણ આપણે એવું તો કહીએ ન શકીએ કે ગાંધી રમટસનાં અથવા આજે જેઓ જરા પણ શરમાયા વગર ગાંધીને અંજલિ અર્પી રહ્યા છે તે જાહેર ગુનેગારોમાંના કોઈનાં વખાણ કરે. અને દુનિયાના બાકીના માણસો આ કરણ પ્રસંગે કેવી રીતે વર્તે છે? જેમને જુલમ વેડવો પડતો નથી એવા લોકશાહીમાં માનનાર, સત્યનો પક્ષ લેનાર અને જાપવા ગોચ્ય બધી ખબરો જાપનાર લોકોની તું અહીં વાત કહું છું.

'ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ' ઉપર એક ઉડતી નજર નાખીશું તોયે આપણી ખાતરી થશે કે તેમને કશી પડી જ નથી. આ કરણ પદનાના સમાચાર પછી તરત જ મોટાં મથાળામાં એવું લખ્યું હોત, કે એ એવ-કદના મૃત્યુને ઝાણું મહત્ત્વ આપવાની જરૂર નથી, તો તેથી બતાવમાં

કશે વધારે થવાનો નહોતો. અને તેમ છતાં ગાંધીના ખૂનના સમાચારવાળા જ આગલા પાના ઉપર નીચેના સમાચાર છપાયા તેથી કાંઈને ચીડ ચડી લાગતી નથી.

“ કોંગ્રેસ પક્ષે નક્કી કરેલી કાર્યનીતિમાં અલ્પશક્તિના ઉપ-
યોગમાં રાસ્ટ્રોને પહેલી પસંદગી. અલ્પશક્તિ વિષે વિચાર કરવા નિમા-
યેલી સંયુક્ત સમિતિએ આજે એવી દૃઢ નીતિ નક્કી કરી છે કે અલ્પ-
શક્તિનો શાંતિના કાળમાં શો ઉપયોગ થઈ શકે તેની શોધ પાછળ મથવા
કરતાં અલ્પશક્તિ બનાવવાં એ અમેરિકાનું નજીકના ભવિષ્યનું પ્રાણરૂપ
કાર્ય હોયું જોઈએ.” (આ અવતરણ ચિહ્નનો મૂળનાં છે અને અહીં
‘ધાતક’ને બદલે ‘પ્રાણરૂપ’ વિશેષણ શા માટે વાપર્યું છે તે સમ-
જાતું નથી) એ સમિતિએ એવું પણ જાહેર કર્યું છે કે અલ્પશક્તિ
સમિતિ તરફથી મળતી ‘કટોકટી’ની અથવા લશ્કરી સગવડો ‘અવિરત
ચાલુ’ રહે એ “ રાષ્ટ્રની સલામતી માટે એટલું તો જરૂરી હતું કે મળૂ-
રોને અંગે ગમે તેવી પરિસ્થિતિ જબી થાય તો. આ કામ ચાલુ રહે
એવો કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવા માટેની તપાસનું કાર્ય ચાલુ જ છે. ”

આ સાચા સમાચાર છે અને અલ્પશક્તિ સમિતિ આ જ કરવાની
છે. યુદ્ધ ચાલુ રહે તેટલા ખાતર કામ ચાલુ રાખવું. વળી ગાંધીનું ખૂન
થયું તે પણ સાચા સમાચાર છે, યુદ્ધ ચાલુ રહે એની ખાતરીખંધ જોગ-
વાઈ કરનારા આ ધાડપાડુઓના અંતરના જાંડાણમાં પણ એ સાચા
સમાચાર છે. આપણને નવાઈ એ લાગે છે કે ગાંધીનું મૃત્યુ એ ખરેખર
કરુણ ઘટના છે એ સત્ય, આપણું વ્યત્ય, છાપવાનો આ છાપાવાળાઓને
શો અધિકાર છે ! તેઓ તો ગાંધીને એવકક કહે, અને તે પણ બીણા
અક્ષરોમાં તથા છેલ્લે આડત્રીસમે પાને તો જ પોતાની જાતને વફાદાર
રહ્યા કહેવાય. (અમેરિકાના ત્રૈમાસિક ‘રિપબ્લિક’ માંથી)

મૂળ લેખક : નિકોલો દુરચી

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

“ આમાર જીવન આમાર બાની ”

મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં મહાત્મનામ્ ।

વચસ્યન્યદ્ મનસ્યન્યદ્ કર્મણ્યન્યદ્ દુરાત્મનામ્ ॥

—નલચંપૂ

(મહાત્માઓનાં વિચાર, વાણી અને કર્મની એકતા હોય છે, જ્યારે દુરાત્માઓનાં વિચાર, વાણી અને કર્મની વિલિનતા હોય છે.)

નવખાલીના પગપાળા પ્રવાસ દરમિયાન ફેશ્નએ મહાત્માજી પાસે સંદેશો માગ્યો ત્યારે તેમણે, ૭૮ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ જે બંગાળી બ્રાહ્મણો અભ્યાસ પોતે વિકસાવી રહ્યા હતા તેમાંજ સંદેશ લખી આપ્યો કે “ આમાર જીવન આમાર બાની ” (મારું જીવન એજ મારો સંદેશ છે.) જગતભરના સર્વ મહાન પયગંબરોની જેમ મહાત્માજી જે ઉપદેશતા તેજ આચરતા-બધકે ઉપદેશતા તે કરતાંજ અદકું આચરતા. કેવળ બોલવાના સદાચારથી તેમને કદી સંતોષ થતો નહોતો. તેમનો સદાચાર એ વિચાર અને આચારનો સંપૂર્ણ સુમેળ હતો. એજ કારણે તેમને કશું છુપાવવાનું નહોતું. દુનિયાના રાજકીય ઇતિહાસમાં તદ્દન નવતર પ્રકારનાં અદ્વિસક યુદ્ધો તેઓ જીવન પર્યંત લડ્યા, પણ સામાન્ય દ્વિસક યુદ્ધોમાં બને છે તેમ એમને કદી પણ પોતાની યોગનાઓ છુપાવવાની નહોતી. એમની બાજુ દંમેશાં ખુલ્લી રહેતી.

વિચાર, વાણી અને કર્મની મહાત્માજીએ પોતાના જીવનદ્વારા ઉપદેશકી એકતા કેવળ વ્યક્તિને માટે નહોતી, સમષ્ટિને માટે પણ હતી. શુદ્ધ અને મહાવીરે મુખ્યત્વે વ્યક્તિજીવનમાં અને સમાજજીવનમાં અદ્વિસાની પ્રતિષ્ઠા કરી; પણ મહાત્માજીએ પોતાના પુરોગામીઓથી આગળ જઈને તાલીમબદ્ધ અદ્વિસક સંન્યો તૈયાર કર્યાં ! સંન્યો, અને વળી અદ્વિસક ! યુદ્ધવાર્તાઓથી ટેવાયેલા આપણા પ્રાકૃત કાનને દલુએ જાણે કે એ વિસંવાદી વાક્ય લાગે છે ! પણ વાસ્તવમાં એમાં જ રાષ્ટ્રીય નદિ, આંતર-રાષ્ટ્રીય કહેસોનો પણ એક માત્ર ઉપાય રહેલ છે. આપણા દેશમાં પણ દેડ કોટિસના સમયથી ‘ દૂધીલાવ ’-કહેવું એક અને કરવું બીજું એ

પ્રકારનું આચરણ રાજકારણી વિચારસરણિના મૂળમાં રહેલું છે. એક અથવા બીજા સ્વરૂપે એ સિદ્ધાંત આખાયે જગતના રાજકારણમાં પ્રાચીન કાળથી વ્યાપેલો છે, અને છેલ્લાં એ વિશ્વયુદ્ધોમાં તથા તે પછીયે અનિવાર્ય રીતે ચાલુ રહેલી મહાસત્તાઓની એ ચતાણુમાં એનાં અત્યંત દારુણ પરિણામો નજરે પડે છે. વિશ્વશાંતિની પુનઃસ્થાપના માટે રચાયેલા સંયુક્ત રાષ્ટ્ર-સંઘનો દરબાર પણ જાણે કે એક નવા વિશ્વયુદ્ધનું બીજારોપણ કરવાના હેતુરૂપ થઈ પડ્યો છે. આ વિષમતાનું કારણ શું? યુરોપ કે અમેરિકામાં આજે પ્રમાણભૂત ગણાતા, રાજકીય સિદ્ધાંતનિરૂપણના કોઈ અંશમાં કૌટિલ્ય કે છતાક્ષીના મેકિયાવેલેએ ખુદશી રીતે ઉપદેશોથી પદ્ધતિઓનો સ્પષ્ટ રીતે પુરસ્કાર કરવામાં આવેલો નથી એ ખરું, પણ મહાન સત્તાઓના પરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં એવીજ અથવા એ કરતાંયે બૃંડી પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવાઈ રહ્યો છે એ સર્વવિદિત છે. એનો અર્થ એ કે આટલા સૈકાઓના અનુભવ પછી અંરકારી કહેવાતા માણસોએ, દેશોએ દંભી બનવાની કળા શ્રેણી.

વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાંજ નહિ, પરંતુ એક દેશ સાથેના બીજા દેશના સંબંધોમાં પણ એ દંભનો ઉચ્છેદ કરવાનું મહાત્માજીએ પોતાના જીવનદ્વારા શીખવ્યું છે. વ્યક્તિજીવનમાં એ દંભ દરેક પ્રકારના તમસને પોષીને આત્માના જીવ્ય ગુણો ઉપર રજીની પાથરી દે છે, સામાજિક જીવનમાં અર્થાધતા અને દુરાચારને મોકળે મહાલવાનો અવકાશ આપે છે, અને એક દેશના બીજા દેશ સાથેના સંબંધમાંયે 'દંધીભાવ'ના પરિણામરૂપ તમામ અનિષ્ટોને જન્મ આપીને હેવટે યુદ્ધોને નોતરે છે. યુદ્ધોને કારણે વળી સામાજિક જીવનનું અધિકતર નૈતિક પતન થાય છે અને સમાજના અંગરૂપ 'વ્યક્તિ પણ નિષ્ઠ આત્મારોની કરાડમાં ગળડી પડે છે. આ પ્રકારનું દુષ્ટ્યક નિરંતર ચાલ્યા કરે છે.

એ ભયાનક દુષ્ટ્યકને અટકાવવાનો-તેનો નાશ કરવાનો પદાર્થ પાડ મહાત્માજીએ જીવીને અને મરીને આપ્યો છે. દંભને યથા સત્યની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું તેમના જીવને અને એ જીવનના કળચરૂપ તેમના મહાત્મીરોચિત મરણે અમૃતપૂર્વ વેગથી સર્વને પોષકારીને કલ્યું છે, અને એનાં સ્પંદનો સારાયે વિશ્વમાં પ્રસર્યા છે. વિચાર, વાણી અને કર્મની એકતા એટલે દાંભિકતાનો વિનાશ અને સત્યની પ્રતિષ્ઠા. અને મહાત્માજીએ અનેકવાર કહ્યું છે તેમ,

સત્ય એજ મધર છે. સત્યનું પ્રતિષ્ઠાપન એજ મધરોપાસના. એને અભાને બીજી પ્રવૃત્તિઓ વૃથા છે.

મહાત્માજી અત્યંત સખત કામ લેનાર હતાં. એમના ઉપદેશોનાં એટલે કે સત્યના આચરણના, વિચાર અને આચારના સયોગરૂપ સદાચરણના પ્રત્યક્ષ જીવનમાં વિનિયોગ સિવાય બીજા કશાથી-અંગલિઓથી, અને સ્મારકોથી-એમને કદાપિ પ્રતોષ ન થાય. માટે આપણે જે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા હોઈએ ત્યાં સત્યની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રખળ પ્રયત્ન ચાલુ રાખીએ. મહાત્માજીની સંપત્તિ એજ હતી, અને તેમના અવસાન પછી તો એ સારાએ ધ્વજાંડમાં વિસ્તરી ચૂકી છે. એ સંપત્તિનું જતન અને વૃદ્ધિ એજ સર્વોદયનો માર્ગ, અને એ એમના જીવનકાર્યનું સાતત્ય.

લોગીલાલ જ. સાંડસરા

ગાંધીજીનું વહાલું ગીત

ઊઠ ! 'જામ' ખુસાફિર લોર બધ.
અમ દેન કહાં ને સોવત હૈ;
ને સોવત હૈ વહ ખોવત હૈ,
ને જામત હૈ વહ પાવત હૈઊઠ

હુક નીંદ સે અંખિયાં ખોલ જરા.
ઓ બાફિલ રમ સે ધ્યાન લગા;
યહ પ્રીત કરન કી શીત નહિ,
સમ જામત હૈ તું સોવત હૈઊઠ

અય જાન જુગત કરની અપની,
ઓ પાપી પાપ મેં ઘેન કહાં;
જામ પાપ કી ગડરી શીરા ધરી.
ફિર શીરા પડે કયોં સોવત હૈઊઠ

ને કાલ કરે વહ આજ કરશે,
ને આજ કરે વહ અમ કરશે;
જામ ચીડિયન ખેતી યુગ હારી,
ફિર પછતાયે ક્યા હોવત હૈઊઠ

અદ્રોહેણ ચ મૂતાનામ્ ।

વિચારક મનુષ્યને “ સમ્મીલને નયનયોર્ન દિ કિચ્ચિદસ્તિ ” અથવા “ આપ સુખા પોછે દુઃખ ગઈ દુનિયા ” એ વાતની સંપૂર્ણ ખાતરી છે. પરંતુ ત્યાર પછી શું તેની મોટે ભાગે તેને ખબર નથી હોતી, અથવા હોય છે તો તે કલ્પનાત્મક, નિશ્ચયાત્મક નહિ. જાતને પારાવાર કષ્ટ આપી પૈસા કમાયા, મકાનો બંધાવ્યાં પરંતુ મર્યા પછી આપણી જાતને એ કામ નથી આવતાં એ સૌ કોઈ સમજી આવે છે. તો પછી એ પૈસા અને એ મકાનો પાછળ જે મહેનત કરી તેનો શાશ્વત લાભ તો આપણને ન મળ્યો ! તો પછી આવી નિર્થક મહેનત કરવીજ શા માટે ? ખૂબ પરિશ્રમ કરી, આંખો ઝુમારી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી; અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. પરંતુ તેથી આપણે મરીએ પછી આપણને શા લાભ ? સ્મેશાનયાત્રામાં કે સ્મેશાનભ્રમિમાં ભલે પડાંસા થાય, પરંતુ મડદાને કાને તે શબ્દો કાંઈ પડવાના નથી. તો આવી પ્રતિષ્ઠા પાછળ પણ આટલી બધી મહેનત શા માટે ? આવા પ્રશ્નો જેના મનમાં ઘોળાતા હોય તેને એમ લાગે કે : દેહ ભલે નાશ પામે પરંતુ તે દેહમાં રહેલ આત્મા નાશ નથી પામતો. તે ફરી ફરી જન્મ લે છે. એક શેડ પોતાના દીકરાને ત્યાં પાછો દીકરો થઈને આવે અને પોતાની કમાણીનો લાભ હિંકાવે વિદ્યાર્થીનીને બીજા જન્મમાં વિદ્યા સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય અને નવા જન્મમાં અધિક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી અધિક પ્રતિષ્ઠા મેળવે. પરંતુ આવું બધું “ લાગે ”, આ બાબતની તેને “ ખાતરી ” નહિ. અને આ બાબતની “ ખાતરી ” કરવા માગતો હોય હોય તો મનુ-સ્મૃતિમાં તેને માટે એક ઉપાય બતાવ્યો છે. **વેદાભ્યાસેન સતતં શૌચેન સપસૈષ્વ ચ । અદ્રોહેણ ચ મૂતાનાં જ્ઞાતિં સ્મરતિ પૌર્વિકીમ્ ॥** એટલે કે સતત વેદાભ્યાસ, સતત શારીરિક પવિત્રતા, સતત તપ, અને જૂતપ્રાણી-માત્ર પ્રત્યે અદ્રોહ જોડે દેવરાહિત્ય અને તે પણ સતત-આ બધી વસ્તુઓને લઈ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું છે તેને પોતાનો પૂર્વજન્મ યાદ આવે છે. આ યાદગીરી કલ્પનામાત્ર નથી હોતી. પોતાના મૃત્યુ વખતે બધું કાંઈ નાશ નથી પામતું. સર્વાંગો, મકાનો વગેરે અનેક પાછળ રહે છે. આ બધું તેને યાદ આવે છે અને ત્યાં ત્યાં જઈ વે આજતની તે તપાસ કરે છે ત્યારે

તેને પોતાને જે યાદ આવે છે તે બરોબર છે એવી ખાતરી થાય છે. આ ખાતરી થતાં તેને અંતઃકરણથી નિશ્ચય થઈ જાય છે કે; આત્મા એક જ નિત્ય વસ્તુ છે, અને આત્મગુણલાલ અથવા આત્મગુણવિકાસ એ જ કામની વસ્તુ છે; બાકી બધું અનિત્ય છે, અને તેની પાછળ મહેનત લેવી એ રેતીના દગલા ઉપર ઘર બાંધવા જેવું છે. આવી ખાતરી થવા બાદ તે આત્મોન્નતિનું માર્ગજ આલે છે અને લૌકિક વસ્તુઓ મોહ તેને નથી રહેતો. અસારના વિદ્વાનો કે વિચારકોને આત્મા બાબતની ખાતરી નથી માટેજ તે મોહમાં ફસાયેલા જણાય છે. બાકી ધન છોડીને કાંઈ ટેખાલો લે ?

હવે, આ ખાતરી થવા માટેના જે ઉપાયો મનુસ્મૃતિમાં કહ્યા છે, તે સંબંધી વિચાર થોડો કરવાનો છે. પ્રથમ, સતત વેદાભ્યાસ. 'વેદ' શબ્દનો વિસ્તૃત અર્થ 'અનુભવથી પ્રાપ્ત કરેલું ખાતરીપૂર્વકનું જ્ઞાન' એ પ્રમાણે છે. એટલે જેણે પરમસત્યનાં દર્શન કર્યાં છે તેની તે પરમસત્યનું વર્ણન કરતી વાણી. એ વેદ. પછી તે પરમસત્યના દર્શન આલે તે પ્રકારે થયાં હોય. કોઈ બારીમાંથી સૂર્યોદય જુએ, કોઈ બારણામાં ઊભો રહી જુએ, કોઈ અગાસી ઉપરથી જુએ, કોઈ ખેતરમાં રહી જુએ, અને કોઈ ગાડવાં ઉપર ચડીને જુએ. પરંતુ જુએ છે સૌ સૂર્યોદય. પ્રકારમાં ન ફસાઈ તે તે પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલું પરમસત્ય જે સર્વ દેશોમાં, સર્વ સમયોમાં, અને સર્વ ધર્મોમાં એકસરખું છે તેનું જ્યાં જ્યાં વર્ણન હોય તે વેદ. તેનો સતત અભ્યાસ. ત્યારબાદ શારીરિક પવિત્રતા. ખોરાકની અસર મન ઉપર છે. ન હોય તો દારૂડિયો બાન કેમ બૂલે ? ખોરાકમાં બે તત્ત્વો છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ હોટલમાં અને મા પીરસે તેમાં સ્થૂળ તત્ત્વ સરખું છે. હોટલવાળો મા જે ભાવથી પીરસે છે એ ભાવથી નથી પીરસતો. આ ભાવ એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ. આ બન્ને તત્ત્વોની શુદ્ધિ અને તે અંગેની બીજી શુદ્ધિઓ તે શારીરિક પવિત્રતા. ત્યારબાદ તપ. તપ એટલે કામ, કોષ વગેરે મનોવેગો ઉપર જય. પછી ઘરમાં રહો કે જંગલમાં રહો. અને ત્યાર પછી ભૂત-પાણી માત્ર પ્રત્યે અત્રોદ. બધા ઉપાયોમાં આકરમાં આકરો આ છે. અપકારી અપકાર કરતો આલે છતાંયે ઉપકારી તેના ઉપર ઉપકાર કરતો રહે તેનું નામ તે સાચો અત્રોદ. કહ્યું છે કે ઉપકારિષુ યઃ સાધુઃ સાધુત્વે સમ્યક્તો ગુણઃ । અપકારિષુ યઃ સાધુઃ સ સાધુઃ મન્ત્રિક્વપતે ॥ એટલે ઉપકાર કરનાર ઉપર ઉપકાર કરે એમાં શી નવાઈ ? સાચો સાધુ તે તે

કે જે અપકાર કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરે. આ છેવટનો આકરાંમાં આકરો ઉપાય જેને સર્વથા હસ્તગત એવા ક્ષરદેહે જૂતકાલીન પરંતુ અક્ષરદેહે સદાસર્વદા વર્તમાન આપણા મહાત્મા ગાંધીજી.

નાગરદાસ કા. ખાંભણિયા

માનવેન્દ્ર

લોક કહે સ્વર્ગથી જિતરીને,
ભૂલો પડ્યો દેવ અહીંજ આળ્યો;
દેખી દુઃખો માનવકુલ કેરાં,
હિંદે વસ્યો દુઃખનું મૂળ કાઢવા.

બીજા કહે ના પ્રભુ એજ સાચો,
ગીતા હીધો કોલ પૂરોજ પાડવા;
અધર્મ દેખી હદથી વધેલો,
અવતાર હીધો જગમાંહી એણે.

હૈયે તું મારે રહ્યો માનવેન્દ્ર,
લાઘ્ય તને સત્ય બધું સનાતન;
એ સત્યને જીવનમાં જિતારી,
કલ્યાણનો માર્ગ હીધો ઉગળી.

અહિંસાથી જીતી હિંસા, 'રામ'થી મૃત્યુ લેટીને,
વિશ્વનું તેજ વિલાર્યું, હાહાકાર મચ્યો બધે.

છોટુભાઈ પંડિત

લોકશિક્ષણ

પ્રજાજીવનતા વડતરમાં શિક્ષણનું મહત્વ બધા સ્વીકારે છે. શિક્ષણમાં મોટે ભાગે શાળા મહાશાળામાં જતા વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય છે. પણ આપણા દેશમાં હજુ ભણેલાની સંખ્યા સેંકડે ૧૦-૧૫ ટકા કરતાં વધી નથી. સ્વરાજ્ય સરકારની નીચે તે ઘણી વધશે. ભણવા લાયક ઉંમરનો કોઈ છોકરો કે છોકરી પંદરેક વરસની ઉંમર સુધી અશિક્ષિત નહિ રહે એવી આશા આપણે રાખી સફળ, પણ જે ૬૦ કે ૮૫ ટકા અત્યારે અશિક્ષિત છે તેઓનો પ્રશ્ન પણ અત્યારે તો મોટો છે. તેઓને અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટેના પ્રયત્નો તો થયા છે અને હંજુ પણ થશે. પણ અક્ષરજ્ઞાન એ સાધ્ય નથી. જીવન માટેનું અમુક અમુક જ્ઞાન મેળવવા માટેનું તે એક સાધન જ છે. જીવન કે વ્યવહાર માટેના આ જ્ઞાનને માટે અહીં 'લોકશિક્ષણ' શબ્દ વાપર્યો છે. આ પ્રકારના જ્ઞાનની મહત્તા બધા જ દેશસેવકો સ્વીકારે છે.

લોકશિક્ષણના એકજ વિભાગની ચર્ચા અહીં કરીશું, કારણકે આખો પ્રશ્ન બહુ મોટો છે. શિક્ષણમાં આરિય, બૌદ્ધિક જ્ઞાન, આરોગ્ય, વગેરે ઘણી બાબતો આવી જાય છે. આમાંથી જેને આપણે બૌદ્ધિક જ્ઞાન કહીએ છીએ તેની, વ્યવહાર પૂરતી, પ્રાપ્તિ વિશે અહીં વિચાર કરીશું.

અત્યારના શિક્ષણની એક મોટી ખામી એ છે કે તે વિદ્યાર્થીના મનમાં શારીરિક મહેનત માટે અણુગમો ઉત્પન્ન કરે છે. આપણા ગ્રામવાસીઓને જે આવું શિક્ષણ મળે, તો તેથી તેઓને અને દેશને નુકસાનજ થાય. આપણા શિક્ષિત સમાજની રહેણીકરણી તરફ નજર કરવાથી આ વાત સર્મત્તશે. સમાજનો આટલો ભાગ બચાવ્યો છે, પણ મોટો ભાગ બગડે એ આપણને પાલવશે નહિ.

બીજા તરફ વિચાર કરીએ તો આપણાં ગ્રામવાસીઓનું કેટલી બાબતોમાં અજ્ઞાન ધણું મોટું છે, અને તે દરેક કયાં સિવાય તેમનું જીવન બરાબર સુખી નહિ થાય. વ્યવહારની કેટલીએ મહત્વની બાબતોને વિશે તેઓ અજ્ઞાન છે, તેથી તેઓ પેનાદાર, શિક્ષિત અને સત્તાધારી લોકોને હાથે સુસાય છે. તેઓનું આ અજ્ઞાન તો જરૂર દૂર કરવું જોઈએ.

આ પ્રશ્ન ખાસ કરીને અત્યારે ખૂબ ગૂંચવણવાળો છે. લગભગ પંદર વરસની ઉંમર સુધીના દરેક છોકરા અને છોકરીને મક્કત અને ફરજિયાત શિક્ષણ મળે, અને તે શિક્ષણ તેઓના જીવનને માટે બરાબર યોગ્ય હોય એવી આશા સ્વરાજ્ય સરકાર પાસેથી રાખી શકાય, પણ આ નવીન પ્રગ્ન મોટી ધંધને દેશનું કામકાજ ઉપાડે ત્યાં સુધીમાં અને ત્યાર પછી પણ થોડા વખત સુધી દેશમાં જે જૂની પેઢી છે અને રહેશે, તેની ઉપેક્ષા કર્યો નહિ ચાલે.

આ જૂની પેઢીને વ્યવહાર પૂરતી જ્ઞાનજ્ઞાન કાષ્ટક રીતે તો બનાવવીજ પડશે. આના બે રસ્તા છે. (૧) એક અક્ષરજ્ઞાનથી અને (૨) બીજો અક્ષરજ્ઞાન વગર. પહેલો રસ્તો એકંદરે સારો છે પણ મોટી ઉંમરના માણસો પુસ્તકો વાંચીને તેમાંથી જોઈતું જ્ઞાન મેળવી લે, તેટલા પૂરતો અક્ષરજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો એ બહુ ધીરજની વાત છે અને થોડાજ માણસો એની પૂરી મજલે પહોંચશે એમ અત્યારે લાગે છે, જો કે વાંચવા લખવા સુધીનું અક્ષરજ્ઞાન તો બધાને આપવામાં મોટી મુશ્કેલી નહિ પડે એમ લાગે છે. હું ધારું છું કે મારું કહેવાનું અપષ્ટ થયું હશે. કાગળપત્ર અને રોજનો હિસાબ કરી શકાય એટલું અક્ષરજ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી અમુક વિષયને સારી પેઠે શીખવા માટે પૂરતું નથી. નિરાળમાં વિદ્યાર્થી પ્રાથમિક વાચન, લેખન અને ગણિત ઉપરાંત બીજું કંઈ મોટેથી શીખે છે, અને તેને વાચનનો મહાવરો પણ એટલો બધો થાય છે કે તેની મારફતે તે પુસ્તકોમાંથી કાંઈ પણ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી શકે છે. પ્રૌઢ માણસમાંથી બહુ થોડાઓનેજ વાચનનો આદરો મહાવરો કરવા પૂરતો સમય મળી શકે છે.

આથી પ્રૌઢ વયના લોકો માટે અક્ષરજ્ઞાનની સાથે અથવા તે સિવાય પણ વિષય શિક્ષણની કોઈ અવતર જીવરથા થવાની જરૂર છે. પૃથ્વીની સામાન્ય ભૂગોળ, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા, દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધંધાઓ વિષે પ્રાથમિક અને પોતાના ધંધા વિષે પૂરતું જ્ઞાન, સંજવધીવટની મોટી મોટી વ્યવહાર જાણતો, દુનિયાના બધા ભાગોમાં જનતા મોટા મોટા બનાવો, વગેરે શિક્ષણ પ્રૌઢને (તેમજ વિદ્યાર્થીઓને) માટે ખાસ જરૂરી છે. આવું જ્ઞાન પુસ્તક સિવાય મેળવવાના માગોનો વિચાર આપણે કરવો જોઈએ. આવી પદ્ધતિઓની વિચિત્રવાર ચર્ચામાં આપણે અહીં નહિ ઉતરીએ. મોટેથી સમજૂતી, ચિત્રો, પ્રદર્શનો, સમઘટનાઓ, મદદી જ્ઞાનસ, સિનેમા.

રેડિયો, વગેરે અર્વાચીન સાધનોનો આમાં ઉપયોગ કરી શકાય. પુસ્તકો કરતાં આ સાધનોમાં કંઈક વધારે ખર્ચ થાય છે અને તેથી એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં કંઈક મુશ્કેલીઓ છે જ, પણ પ્રયત્ન કરવાથી આવા કોઈ સાધનોનો ઉપયોગ આપણે કરી શકીશું.

નિશાળો અને મહાશાળાઓમાં જિનાણાની લાંબી રમ્મ પડે છે. તેમાંથી થોડા દિવસ વિદ્યાર્થી આરામ, પ્રવાસ વગેરેમાં જરૂર માળે, છતાં તે ફેટલાક દિવસો બચાવીને લોક શિક્ષણનું કંઈ કામ કરે; એકલા ન બને તો થોડા બેળા ચાંદને કરે; કોઈ સંસ્થા મારફતે અથવા કોઈ અનુભવીની દોરવણી નીચે કરે. જેને કામ કરવું છે, તેને કોઈને કોઈ રસ્તો જરૂર મળી રહેશે.

દરેક સમાજમાં ધનવાનોનો જરીબો પ્રત્યે બહેલાઓનો અભણ પ્રત્યે, સભળાઓનો નબળાઓ પ્રત્યે અને સુખીઓનો દુઃખીઓ પ્રત્યે કંઈક કરવાનો ધર્મ રહેલો છે. એમાંથી જેટલું આપણાથી બની શકે તેટલું આપણે કરવું જોઈએ.

હરિહર પ્રાણશંકર ભટ્ટ

ક્ષણે ક્ષણે દાકતરને ત્યાં દોડવાથી

જીવન ટૂંકું થાય છે

મારી માન્યતા છે કે મનુષ્યોને દવા લેવાની ભાગ્યેજ જરૂર રહે છે. પથ્થ અને પાણી, માટી, ઇલાદિના ઘસણુ ઉપચારોથી એક દગ્ગરમાંથી નવસો નવાણું કેસ સારા થઈ શકે છે. ક્ષણે ક્ષણે વૈદ્ય, દડોમ અને દાકતરને ત્યાં દોડવાથી ને શરીરમાં અનેક વસાણાં અને રસાયણો ભરવાથી મનુષ્ય પોતાનું જીવન ટૂંકું કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના મન ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે, તેથી મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે છે, અને શરીરનો સ્વામી રહેવાને બદલે શરીરનો ગુલામ બને છે.

- ગાંધીજી

નારાયણને લાગ્યું છે. તે સાચું. હોય કે ખોટું હોય પણ મ. ગાંધીજી આપણી વચ્ચેથી ગુમ થયા છે. તેમણે હિંદને સ્વતંત્રતા અપાવી છે, એ ઝાણ કદાપિ વિચારાય તેમ નથી અને તેટલા માટે તેઓ ચિરકાળ સ્મરણીય રહેશે. પ્રભુ તેમના વાસનામય જીવને શાંતિ આપે."

અગાઉ જણાવ્યું તેમ આવી જાતની વિચારસરણીએ મૃત્યુ પહેલાં અને એમના છેલ્લા ઉપવાસ બાદ ખોટા ભાગનાં હિંદુઓને ઘેરી લીધા હતા. એમનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર કેશિસવાદીઓનાં મન પણ સ્થિતિ થઈ ગયાં હતાં. જે કારણેજ ઉપરના લખાણમાં તરી આવતી મનોદશાવાળાં યુવાન ગોડસેને એક પરમ ધાર્મિક પુરુષના દેહને નષ્ટ કરવાની પ્રેરણા થઈ. એમના મૃત્યુ બાદ આપણે વિચારવાનું જરૂર રહે છે કે ઉપર દર્શાવેલ વિચારોમાં કેટલી તથ્યતા રહેલી છે.

ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર મુસલમાનો એમ જરૂર સમજે છે કે પાકિસ્તાનના નેતાઓએ ધર્મના નામનો દુરુપયોગ કર્યો છે. પોતે ધર્મ આચરતા નથી અને અસાન મુસ્લિમ જનતાને જાણે રસ્તે દોરી રહ્યા છે. તે તેઓ એ સમયે પણ માનતા અને જેઓ નહોતા માનતા તે પણ વિચાર કરી આજે માનતા થયા છે, એટલે ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિએ પાકિસ્તાનના નેતાઓનો રસ્તો ખોટો હતો અને છે. 'કરૂર સંપ્રદાયવાદી મનોદશાવાળાં હિંદુઓ સાચા ધાર્મિક પૂ. ગાંધીજી પ્રાપ્તે એવી જાણી દોરવણીની આશા રાખે અને તેમાં નિષ્ફળ થાય તો એ આશ્ચર્યજનક નથીજ.

તેમણે હિંદુ ધર્મને વગોળી બેઠ પડાવ્યો એ વાત ધાર્મિક અને તાત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ ન જ કહે. હિંદુ ધર્મનું રક્ષણ કરવા આ યુગમાં પૂ. ગાંધીજી જેવો ભીરૂરથ પ્રયત્ન કોઈએ પણ કર્યો નથી. એ વસ્તુ આગી છે કે એમણે હિંદુ ધર્મની સાંપ્રદાયિકતા કે જે હિંદુ ધર્મની સારી બાબત નથીજ તે દૂર કરવા અવશ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં અનેક વિદ્યો હતાં. ધણે અંગે સફળ પણ થયા. આ સાંપ્રદાયિકતા કે જે સંકુચિત મનોદશામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના જે દેષ-મતક છે તેણેજ એમના દેહનો નાશ કર્યો છે.

તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો જણાશે કે ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ ખદું ખોટી રીતે કરવામાં આવ્યો છે. ધર્મ તથા સંપ્રદાય એ બે તદ્દન ભુદી વસ્તુ છે. અત્યારે ચાલતા ધર્મો હિંદુ, ખ્રિસ્તી, ખિરાત, જૈન.

પારસી, બૌદ્ધ, શીખ, વગેરે ધર્મો નજ ગણાય. કારણ ધર્મનું તત્વ એકજ સનાતન સત્ય રહ્યું છે. એ ધર્મનું આચરણ ન કરતાં એના બાહ્યાચારનું જ આચરણ કરવામાં આવે છે ત્યારે ધર્મને નામે ફક્ત સંપ્રદાય ચાલુ થાય છે. આ કારણેજ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંખ્યામાં ગમે તેટલો વધારો થવા છતાં ધાર્મિક પુરુષ ઓછાજ નીકળે છે. અનુયાયીઓની સંખ્યા એ ધર્મનું બળ છે એમ માનવાની ભૂલ આ જમાનામાં વિચારવાન વ્યક્તિ નજ કરી શકે.

આ રીતે વિચાર કરતાં પૂ. ગાંધીજી એક સાચા હિંદુ હતા જેમણે ધર્મને જીવનમાં ઉતાર્યો હતો. હિંદુ-સંપ્રદાયમાં એવી બીજી વ્યક્તિઓ પણ હશે કે જેઓએ આવી રીતે ધર્મનેજ જીવનમાં ઉતાર્યો હશે પણ તે વિરલજ. ધર્મનો ઉપદેશ કરવો અને આચરવો એ બે વસ્તુ ભુલ્લી છે. સંપ્રદાયવાદી, ધર્મને નામે ઇતર સંપ્રદાય પ્રત્યે રૂપનો ઉપદેશ કરી શકે છે. એને માટે સાચા ધર્મનું આચરણ કરવાની એને આવશ્યકતા નથી હોતી. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મનુષ્યો બધાજ સમાન છે. ઉચ્ચ નીચ કે ગરીબ તવંચરનો ભેદ તથા સંપ્રદાયોનો ભેદ એ મનુષ્યોની કૃતિ છે, ઇશ્વરની નહિ. ધર્મ પણ સંપ્રદાયવાદને ઉત્તેજન નથી આપતો. પણ ધર્મને નામે ધર્મને સાચી રીતે નહિ સમજનારા તથા સાચા ધર્મનું આચરણ નહિ કરનારાઓ જ સંપ્રદાયની યોજના ઘડે છે. આ કારણેજ ધર્મના નામે વિશ્વમાં અનેક હિંદુ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે મુખ્ય સંપ્રદાયો તેમાં પણ નાના નાના સંપ્રદાયો એવાં વડનાં ઝાડો ઊભાં થયાં છે.

પૂ. ગાંધીજી આ સંપ્રદાયવાદ કે સાંપ્રદાયિકતાના કટ્ટર વિરોધી હતા. અને પોતે જન્મથી વૈષ્ણવ હિંદુ હતા એટલે પોતાના સંપ્રદાયની સાંપ્રદાયિકતા દૂર કરવી અને સાચો ધર્મ સમજાવવો એ એમણે એમની કરજ સમજી હતી. એ દરજ બળવતાં મૃત્યુ આવે અર્થાત્ ધર્મ આચરતાં અને સાચા ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં આ નશ્વર દેહનો ભોગ આપવો પડે તો તેની પરવા તેમને નહોતીજ. અને એ વસ્તુ એમણે આચરી બતાવી છે.

ઉપર દોઢલા લખાણમાં જે ત્રણ ચેતવણીની વાત એ કાંઈ ઇશ્વરી ચેતવણી નથીજ. મહાપુરુષોનાં જીવનજ અનેક સંકટોથી ભરેલાં હોય છે. એમના નશ્વર દેહને નષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન તો આ પહેલાં ઘણીય વાર કરવામાં આવ્યો છે. પણ એવાં સંકટોથી મહાપુરુષો ડરતા નથી. ભગવાન ભુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, સ્વામી દયાભંદ, ઇશુ ખ્રિસ્ત વગેરેના દેહોનો નાશ પણ આવી

રીતેજ થયો હતો. સત્યના અને તે પણ જનતાને ન ગમે એવા સત્યના ઉપદેશકોના દેહનો નાશ ગિમરીની શય્યામાં લખાએલ નથી હોતો. એવા મહાપુરુષો માટે તો વીર મૃત્યુજ લખાએલું હોય છે અને એનું મૃત્યુજ મહાત્માજીએ મેળવ્યું એ એમની મહત્તા છે.

यद्यपि शुद्धं लोकं विरुद्धं ना करणीयं ना चरणीयम् એ વ્યવહારનીતિનું સૂત્ર એ સત્યનેજ બધા કરતાં પ્રથમ સ્થાન આપનાર મહાપુરુષો માટે નથી. પણ લોકો ઉપર પોતાનો કાળ લેકોને ગમે એવીજ વસ્તુ કહીને રાખવાને ઇચ્છતા રાજકીય નેતાઓ, મહાધિપતિઓ, ગાદીપતિઓને માટે છે. કારણ તેવા નેતાઓ જે બોલે છે તથા જે વિચારે છે તે પ્રમાણેજ આચરતા નથી હોતા. તે માટે લોકમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખવા માટે આ રસ્તો કાઢી નીતિએ ચૂંચ્યો છે. આખા વિશ્વ કરતાં પણ સત્યની ઉપાસનાને પ્રથમ સ્થાન આપનાર પરમ ધાર્મિક પુરુષો માટે નથીજ એ સમજવું જરૂરી છે.

અંતે, એટલુંજ કહેવાનું રહે છે કે પૂ. મહાત્માજી જન્મે હિંદુ સંપ્રદાયના હતા અને જીવનભર એમણે સાંપ્રદાયિકતાનો વિરોધ કર્યો એ માટે કાંઈ પણ હિંદુને કાંઈ પણ દિવસે શરમાવું નહિ પડે પણ આ દુનિયામાં બીજા કાંઈ પણ સંપ્રદાયની કે દેશની વ્યક્તિ સામે, આવા પરમ ધાર્મિક તથા ધર્મને સાચી રીતે સમજનાર તથા આચરનાર મહાપુરુષના દેહનો નાશ એક કટ્ટર સાંપ્રદાયિક, દ્વેષથી ભરપૂર હિંદુને હાથે થયો છે એટલાથીજ શરમાવું પડશે.

ઉપરના અવતરણમાં ક્યોં છે તેવો ભૂલો બચાવ કરનાર દુનિયાના ઇતર સંપ્રદાયની વ્યક્તિનો તિરસ્કાર-પાત્રજ બનશે. માટે ધર્મને ન સમજનાર એવા સંપ્રદાયવાદીઓ પૂ. ગાંધીજીના મૃત્યુ બાદ પણ ધર્મ એ શી વસ્તુ છે એ સમજવા પ્રયત્ન કરશે તો જાણશે કે તેઓ પોતે ખોટા રસ્તે જઈ રહ્યા હતા અને તે રસ્તેથી એમને પાછા વાળવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતાં કરતાં જ એમણે એમનો દેહ અર્પ્યો છે. આમ હિંદુ ધર્મને ખાતરજ એમણે એમના દેહનું સ્વાર્પણ કર્યું છે. આ વસ્તુ જે સાંપ્રદાયિક સમજશે તો મહાત્માજીના દેહની શી કિંમત હતી તે એમને સમજશે. આપણી તો ઇશ્વર પ્રત્યે એજ પ્રાર્થના છે કે આપણને આટલું સમજવા જેટલી સદ્બુદ્ધિ આપે.

જિતેન્દ્ર જેટલી

મુક્તિ પ્રભાત

આજ હિમાલયને શિખરથી વિજય નગારાં વાગે
 આજ મુક્તિની લેરી વાજે નિદ્રિત ભારત ભાગે
 મુક્તિ આજ પધારે
 ભારતને દ્વારે ૧

આજ ગગનની દિશદિશથી મરુત વહે સ્વાતંત્ર્ય સુવાસ
 આજ મલયથી, હિમઆલયથી અનિલલહર લાવે ઉલ્લાસ
 સચરાચર પુલકે
 માનવગણ મલકે. ... ૨

યુગયુગ ડંખ્યાં ઘોર શુલાભીનાં ણંધનની અંતઘડી
 યુગયુગ ઝખી સ્વાધીનતાની કૂચકદમ આજે ઉપડી
 પરાધીનતા પ્રજળી
 કોડકોડની આશ ફળી. ૩

કાલિદાસ, તુલસી, રવીન્દ્ર, ઇકબાલ શ્વાસ મુખરિતા
 કવિવરગણને રસનાઝેથી કથિત, દયિત, વહિતા
 સ્વાધીનતા આવે
 કવિઉર પુલકાવે ૪

કૃષ્ણચંદ્રની કથિત ગીતાની મુક્તિનું ફળ ગણું
 નિશા પરાધીનતાની પૂરી, સ્વતંત્રતાનું બહાણું
 રક્તછોળ ઝલતાં
 મુક્તિદ્વાર ખુલતાં. ૫

આજ સ્વર્ગને રંગમંચથી પુલકિત પૂર્વજ તોષિત યાય
 સ્વાધીનતાના ચહીદગણનાં પુણ્ય શાદ સાચાં ઉજવાય

એ જાલિદાન ફજતાં

સ્વાધીનતા મળતાં. ૬

જાગો, હે પીડિત જગનાં, હે જાગો શોષિત રાષ્ટ્ર શુભામ
આજે ફૂલ જંગતની ઉપડે સ્વાધીનતાની આ અવિરામ

એમાં સાથ પૂરાવો

કદમે કદમ મિલાવો. ૭

પૃથ્વી, પર્વત, વન વીર્ધાને સૂસવતા ઓ સમીર,
નદીઓનાં વહેતાં, સાગરનાં ઘૂઘવતાં ઓ નીર,

એજ સંદેશ વહો

ભારતની જય હો ! ૮

પ્રેમ, અહિંસા ને સત્યના ત્રિવિધ ફેલાવો સંદેશ
એજ અમારી મુક્તિસુવાસે મહેકો દેશેદેશ

ભારતની આઝાદી

વિશ્વની આજાદી. ૯

‘ વિદ્યાપતિ રામ ’

લોકસંગ્રહી મહાત્માજી

ધાર્મિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, મામાજિક, કૌટુંબિક, વૈયક્તિક એમ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પૂ. મહાત્માજીએ કામો કરેલાં છે. આટલાં વિશાળ કામો અત્યાર સુધી કોઈએ કરેલાં નથી. તેજ પ્રમાણે જીવનના દરેક અંગ અને પ્રશ્ન વિષે તેમણે જેટલો વિચાર કરેલો છે તેટલો પણ અત્યાર સુધી કોઈ તરફથી થયો નાહ હોય. જીવન સાથે સંબંધવાળા દરેક પ્રશ્નની તેમણે ચર્ચા કરેલી છે અને તે બાબતમાં સુધારણા કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કરેલો છે. ઔષધિ, ચિકિત્સા, નિસર્ગોપચાર, આદાર, પોષાક તથા લગ્ન-પ્રથાના જેવાં નાનાં મોટાં શાસ્ત્રમાં અને વિષયમાં પણ તેમણે પોતાના મત પ્રમાણે સુધારણા અને ક્રાંતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. અવ્યક્તતા જેવા મહત્વના પરંતુ સમાજ જે વિષે બેદરકાર છે તે પ્રશ્નનોયે તેમણે ધોળો જોડો વિચાર કરેલો જણાઈ આવે છે. સ્ત્રીઓ, અગૃહ્યો, આન્ધવાસી, પરદેશના આપણા દેશબાંધવો વગેરે બધાની સ્થિતિ સુધારીને, તેમને ઉત્તર કરીને, તેમને જગતમાં મનુષ્ય તરીકેના દક્ષો પ્રાપ્ત કરી આપવામાં તેમણે આજ સુધી જેટલું સહન કર્યું છે, જેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે અને જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલો આજ સુધી કોઈ પણ દેશમાં કોઈએ કર્યો હોવાની આપણને જાણ નથી. જીવનની દૃષ્ટિએ મહત્વનો નાનો મોટો કોઈપણ પ્રશ્ન તેમણે પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાંથી અલગ રાખેલો નહોતો. આ બધા કારણોને લઈને દેશપરદેશના, અધર્મ પગધર્મના એક દેરે જગતના અમંચ માણુઓ સાથે ધણોજ નિકટ મળધ તેમને થયેલો હતો. અમંચ કુટુંબો સાથે પોતાના ઘરના એક પ્રમુખ અને પૂજ્ય વ્યક્ત તરીકે તેમનો મળધ થયેલો હતો. કોઈના મિત્ર તો કોઈના સવાદકાર, કોઈના ગાંધીય આગેવાન તો કોઈ સાથે રાજકીય મમલત કરનાર, કોઈના ધાર્મિક માર્ગ-દર્શક તો કોઈના આગેમ્પયપ્રદર્શક એમ અનેક જુદા જુદાં કારણોથી માનવ જાતિ સાથે તેમનો અનેક પ્રકારે સંબંધ જોડાયેલો હતો. તેમની મલાહ લેવા માટે રાજકારણી મદાન મુત્સદ્દીથી માંડીને સાધારણ ગ્રામ્ય શ્રીમંતથી માંડીને જરીમ, રાજથી માંડીને રૂક, ધર્મનિદથી માંડીને પતિત, ધર્મગુરુથી માંડીને અત્યજ, મહાપડિતથી માંડીને નિગસર એમ આગાધ ૪૬ સ્ત્રી પુરુષ આવતા હતાં. અને તે બધાને પોતપોતાના વિષયમાં યોગ્ય

સલાહ તેમના તરફથી મળતી હતી. ડ્રાઇ પણ પોતાની અડચણ સમીપ વગર તેમને કહી શકતું. જેમનો જેમનો તેમની સાથે એક વાર સંબંધ થયો તેમને તેઓ પોતાનાજ લાગતા હતા. આ બધાનું મુખ્ય કારણ એજ કે તેઓ બધાને પોતાના માનતા હતા.

ધાર્મિક, રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, આર્થિક એમ અનેક જુદા જુદા એક એક ક્ષેત્રમાં પ્રચંડ કાર્ય કરનારી વ્યક્તિઓ જગતમાં બીજા દેશોમાં થઈ ગયેલી છે. પરંતુ આ બધા ક્ષેત્રોમાં એકજ વ્યક્તિએ વિશાળ કામ કર્યું હોય એવી મહાત્માજી સિવાય બીજી કોઈ જણાતી નથી. જગતમાં મહાન ધર્મપ્રચારકો થઈ ગયા, વિખ્યાત રાજકારણી થઈ ગયા, મોટા મોટા રાષ્ટ્રોદ્ધારક નિર્માણ થયા, સમાજસુધારક થયા, પરંતુ જીવન વિષેના દરેક નાના મોટા ક્ષેત્રમાં જોડો અને દીર્ઘપણે વિચાર કરનારી અને દરેક નાની મોટી વ્યક્તિઓ સાથે ગાઢપણે સંપર્કમાં આવેલી અન્ય વ્યક્તિ મળવી મુશ્કેલ છે. જીવનનું દરેક ક્ષેત્ર સુધરે એવી તેમની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન હતો. અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓ તેમણે નિર્માણ કરી, તેને વધારી, અગણિત લોકોને તેમણે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ તરફ વાળ્યા. જગતમાં નિઃસ્વાર્થતાના પાઠ શીખવ્યા. બધાના કલ્યાણ માટે સદૈવ પરિશ્રમ કર્યો. આવા તેમના પ્રયત્નને લઈને અને તેમની વ્યાકુળતા અને પુરુષાર્થને લઈને સારા રાષ્ટ્રને તેઓ પિતાવૃદ્ધ લાગ્યા. તેમનો સંબંધ વિશ્વવ્યાપી થયો. તેઓ વિશ્વકુટુંબી થયા.

તેમનામાં આટલી વ્યાપકતા આવવા માટે તેમની સેવાપરાયણતા, રાષ્ટ્ર વિષે વ્યાકુળતા, પોતાની ઉન્નતિની ઉત્કંઠા વગેરે અનેક નાના મોટા સફળતા કારણ છે જ. પરંતુ તેમના જીવનનો આટલો વિકાસ થવા માટે તેમની લોકસંગ્રહીત્તિ એ મુખ્યતઃ કારણ હોય એમ લાગે છે. દરેક માણસને પોતાની સાથે જોડી લેવો, કહી ડ્રાઇ સાથેનો સંબંધ તોડવો નહિ એવી નીતિનું તેમના વર્તનનું ધોરણ હતું. આ એકજ સફળતા સદૈવ નમ્રતા રાખવા માટે માણસે ડેલ્યાયે સફળતા પ્રાપ્ત કરવા પડે છે.—તે રાખવા પડે છે—તેમની જાદી કરવી પડે છે. ત્યારેજ લોકસંગ્રહ યાય છે. વૈરાગ્ય-વૃત્તિ ધારણ કરીને નિરુપાધિક થઈ પોતાની જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી એ સહેલું છે પરંતુ લાખો લોકોનો સંગ્રહ કરીને—તેમને બેગા કરીને, તે બધાને એકજ પવિત્ર ઉદ્દેશ ધારણ કરાવીને, તેમને તે માર્ગ પર લાવવા—તેમની પાસેથી

મહાન કાર્ય કરાવવું જો પરમ દુઃસાધ્ય વાત છે. જો દુઃસાધ્ય વાત મહાત્માજીએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરીજતાની. તેમની વિશેષતા અને મન્યતા આ મહાન અદ્વિગુણમાં છે. તેમના જીવનમાં તેમના પ્રયત્નને આવેલા યશની ચાવી તેમના લોકસંગ્રહીપણામાં છે. આ લોકસંગ્રહીપણાને લઈને અમંજ્ય માણસોનાં અંત કંઠે તેમના યશનું ચિંતન કરતા હતા. અમંજ્ય આખો તેમના યશની ગદ્દ જોતો હતો.

જો કોઈ જોઈજ સદ્ગુણમાં મહાત્માજીના સાગમે જીવનની ઝોળખ ફરી લેવાની હોય અને તદ્દર્શક વિશેષણ તેને લગાડીને તેમને અબોધવાનું હોય તો 'લોકસંગ્રહી મહાત્માજી' જોડલાથી તેમના જીવનની ખરી ઝોળખ સદ્ગ જ થાય એવી છે.

દેશનાથ

ખાવાનું ભૂલીએ, રેટિયો થોડો જ ભુલાય છે ?

દેશમાં અંધાધૂંધી ફેલાય છે, તે વખતે ખાદીની વાત કાઢવી, એ બેદુ છે, એમ 'હરિજન સેવક'ના વાચકો બહુ દુઃખી થઈ, કેમકે, તેમના ઘણા ભાગના શહેરોમાં રહેવાવાળા છે. અને અત્યાર સુધી શહેરો સુધીજ હુલડો પહોંચ્યાં છે, એ દશરની મોટી રહેમ છે. પણ શહેરોમાયે શું બધા હુલડા થોડા જ પણ છે ? વળી ખાદીના વિચારમાં જ સુલેહશાંતિનો વિચાર પણ આવી જાય છે. આખરે જુઓ, તો કાં તો કરોડો ખાદી અપનાવશે અથવા આપણે અરાજની વાત માંડી વાગવી જોઈશે. તેથી, અમે તેવા તોફાનમાં અમે તેટલા લોકો કસાપા હોય, તો પણ જેમને શાંતિ પર ઇતિહાસ છે, તે રેટિયાને ને ખાદીને કેમ ભૂલશે ? ખાવાનું આપણે ભૂલીએ કે છોડીએ, રેટિયો થોડો જ ભુલાય છે કે છોડાય છે ? આ વાત નજરમાં રાખીને ચરખા મધ તરફથી નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ખીજા ખાદીપ્રેમીઓએ પણ એવાંજ નિવેદનો કર્યા છે. તેથી, આ દૃષ્ટિથી જોનારા બધા કોઈક રેટિયાન્યતીને માટે સતર કાંતતાજ રહેશે અને ચરખા મંથના ડગવો અમય કંઈ.

- ગાંધીજી

બાપુના પંથે

" ગાંધી સ્મારક ગ્રંથ ' માટે લખવા પત્ર આગ્યો ગાંધીજી સંબંધી એટલું બધું સાહિત્ય છે અને એમની જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી તેમના લેખો એટલા બધા છે કે જેની અંદર સહેજ ડૂબકી મારીએ તો મોતી, સાચાં અને કિંમતી મોતી વગર બીજું કંઈ ન મળે. તેમણે આપેલી સલાહમાંથી જરા આપણે માનીએ તો આપણું જે વામન સ્વરૂપ છે તે તદ્દન બદલાઈ જશે.

સૌથી પહેલાં મારી નજર જે તેમની પ્રવૃત્તિઓમાંથી કાઢના ઉપર પડતી હોય તો તે સામાન્ય જનતાના ઉદ્ધાર માટેની છે. સૌથી નીચલી સ્થિતિ ઉપર ઉભો રહેલો જાગી તે તેમને મન વહાલામાં વહાલો ભાઈ છે અને તેની જે સાચા દિલની સેવા કરવામાં આવશે તો સૌનો ઉદ્ધાર થશે અને હિંદ આખું જાગી ઊઠે છે. આજે આપણે બિરાદરીની વાતો કરતા હોઈએ પણ જે આપણે ત્રાસ કરેડ હિંદીઓ તરફ પ્રેમભાવ રાખીએ અને એકમેકના કસ્યાણુ માટે જે પ્રયત્ન કરીએ તો જે તોફાનો, મિલકતોના નાશ અને વૈરભાવ વધતો જાય છે અને ગાડીમાં મુસાફરી કરતાં પણ હવે બીક લાગવાની શરૂઆત થઈ છે. તે ન થાય. કામી એકતાની વાતો કરીએ છીએ, તેની માળા ફેરવીએ છીએ, તેના સંબંધી ભાષણો અને લેખો લખીએ છીએ પણ આપણે દૂર ને દૂર જતાં રહીએ છીએ. આજે તો જ્યાં એકતા હતી ત્યાંથી પણ નાશ પામવા માંડી છે. હિંદુ મુસ્લિમની કામી એકતા તો નથી પણ મહેસાણા પ્રાંતમાં રંજપૂત, કાકિરા, રજારીઓ, હરિજનો, વગેરેના ભાગલા પહેલાં કરતાં વધતા નથી ? ગોધરામાંના શહેરા શહેરમાં તો પછાત વર્ગના ભાઈઓએ રોષમાં જાંઘા ગણાતાં ભાઈઓ અને બહેનોનાં મકાનો બાળી નાખ્યાં છે, અને તેથી સૌથી જરૂરિયાતની ચીજ એ છે કે આપણે આપણા દેશમાં વસતા સૌ ભાઈ બહેનો વચ્ચે જણે માડીગથા આપણે હોઈએ તેવું કરવું જોઈએ.

આજે મુઝીવાદ અને સામ્યવાદની વાતો થઈ રહી છે અને વર્ગ વિભક્તિની વાતો કરીએ છીએ. પણ સાચી વાત તો એ છે કે એ એનો રંગો નથી. એમાં તો એકજ રસતો દોષ કે આપણે મુઝીવાદ ઉપર આધાર

સાખનો ન લેઈએ. પણ ગમે તે ઉપાયે આપણા ગામડાના ઉદ્યોગો અને શ્રૂપડાના ઉદ્યોગો ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવું લેઈએ. અને એ કરીશું ત્યારેજ આ પ્રશ્નનો નિકાલ થાય. તે વગર થવાના નથી.

મહાત્માજીએ અંકુશો દૂર કરવા તજવીજ કરી. આજે આપણે મહાત્માજીના પ્રયત્નો નિષ્ફળ કરીએ છીએ અને આખા હિંદની પ્રતિષ્ઠા ભોખીએ છીએ.

આજ આપણે જો કેમી એકતા લાવી શકીએ, આપણા ગ્રામ-ઉદ્યોગોને સચેત કરી શકીએ, અને આપણી મંદૃતિ પ્રમાણે સાદું અને ઉચ્ચ વિચારોથી ભરેલું જીવન ગાળીએ, તો મહાત્માજીને આપણે થોડા થોડા સમજીએ છીએ એમ લાગશે. બાકી “ ગાંધીજીની જે ” કહીને આજે ગામડાં લૂંટાય છે તેવી રીતે જો આપણે વર્તીશું તો આપણી આઝાદી નિષ્ફળ જવાની છે. પ્રભુ ! ગાંધીજીના પથે ચાલવાની શુદ્ધિ અને શક્તિ અર્પણ કર.

ચુનીલાલ પુ. શાહ

બળાત્કાર વખતે પુરુષે શું કરવું ?

પુરુષ પ્રેક્ષક મટીને રક્ષક થશે. એ જોબો રહ્યો સાક્ષી નહિ રહે. એ પોલીસને ગોતવા નહિ જાય. એ ગેલવેની સાંકળ તાણીને પોતાને કૃતાર્થ નહિ માને. તેને અહિંસા આવડે તો-તો તેનો ઉપયોગ કરતાં મરણે ને ભોખમમાં પડેલી બહેનને ઉગારશે. અહિંસાથી નહિ તો હિંસા કરતો બહેનને બચાવશે. અહિંસા કે હિંસામાં છેલ્લી વસ્તુ તો મરણ છે. મારા જેવો ઘડપણથી અશક્ત યૌવન થયેલો, મંત્ર વિનાનો છુટ્ટો પણ જો એવે સમયે ‘ એમાં હું કેમજોર શું કરી શકું ? મને તો અહિંસા જ આવડે, ’ કહીને છૂટી પડે તો તેનું માહાત્મ્ય તો તેજ ક્ષણે ઘવાયું ને વગોવાયું. કેમકે જો તે એ વખતે મરી પડવા તૈયાર થઈ જાય ને વચ્ચે પડે તો પેલી બહેન તો બચીજ સમજવી. એના માનવજનો સાક્ષી તે નહિ રહે.

આ પ્રેક્ષકને વિષે. પણ જો વાતાવરણમાં એવી માન્યતા દાખલ થઈ જાય કે હિંદુસ્તાનનો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ સ્ત્રીનો સિયળબંધ કદી સદન નહિ કરે, તો પશુસિંપાઈ પણ હિંદુસ્તાનની સ્ત્રી ઉપર હાથ નાંખવાનું બૂલી જશે.

— ગાંધીજી

મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રસંગમાંથી થતો સંકેત અને આનંદ

ઈ. સ. ૧૯૨૧ થી જ્યારે અમદાવાદ જવાનું થાય અગર વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ કે પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ અંગે અમરેલી કે મહેસાણા પ્રાંતમાં જવાનું થાય ત્યારે જગતવંદ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના દર્શને તેમજ સત્યાગ્રહ આશ્રમ તથા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની રાષ્ટ્રપ્રવૃત્તિના દર્શને સાબરમતી આશ્રમમાં બનતા સુધી જવાની અને પ્રાર્થનામાં પણ ભાગ લેવાની તેમજ મહાત્માજીની યુવાનને પણ શરમાવે તેવી સતત અને શ્રમભરી દિનચર્યા જોવાની અને વાર્તાલાપો સાંભળવાની ટેવ જ પડી ગયેલી. એમાંથી ત્યાં જોવા-જાણવા મળેલાં અનેક વિરલ દ્રશ્યોમાંથી કેટલાય પ્રસંગો જીવનભર યાદ રહેશે.

પીસેક વર્ષનો આ પ્રસંગ છે. આશ્રમને રસોડે મહાત્મા ગાંધીજી સાથે બોજન કરવાના પ્રસંગે મોંજું અને બાફેલું બોજન, કાચી કચુંબર કે જેમાં બધાં પોષક તત્વો સચવાયેલાં હતાં એ સાથે જમવાનો લહાવો લેતાં મહાત્માજીનાં મધુર અને આહ્લાદક વાર્તાલાપનો લાલ લીધેલો એ પ્રસંગ એક પ્રૌઢ વ્યક્તિ મહાત્માજી સમીપ બેસી અનેક સૂચનો ઝીલી રહી હતી અને એક દાસાનુદાસની નમ્ર અદ્વયી પ્રશ્નો પૂછી લઈ તેના હિંદુ પણ મેળવી રહી હતી. મને વજુઓગળ્યે એમના તરફ અતિ માન ઉપજ્યું.

મારે ઉતાવળ હતી અને જતાં જતાં મહાત્માજીને મારા હાથનાં કાંતેલાં સૂતરનો દાર પહેરાવી લેવો હતો. મહાત્માજીનું બોજન જરા અધુરું હતું ને મેં એમના જળામાં દાર આરોપી દીધો. મહાત્માજીએ મને કહ્યું કે “ આમ કદી ન કરીએ. ” મેં પશ્ચાતાપપૂર્વક કહ્યું કે “ બાપુ મારે ગાડી પકડવાની ઉતાવળ છે એટલે આ બૂલ કરી છે. માફ કરશો. ” બાપુએ એક અમીભરી નજર કરી ને મેં વંદન કરી રમ્મ લીધી. આ દારનો પ્રસંગમાંથી શરમ અને આનંદ બન્ને અનુભવતો તેમજ મહાત્માજી પાસે બેસીને અતિ નમ્ર ભાવે પ્રેરણા ઝીલતી પેલી પ્રૌઢ વ્યક્તિને મને નજર સામે લેતો અને યાદ કરતો સાબરમતી રેલને ગાડીમાં બેઠો.

મારી પાછળ આશ્રમવાળા એજ પ્રૌઢ વ્યક્તિએ આવી મારી સાથેજ ત્રીજ વર્ગના ડબ્બામાં જગ્યા લીધી. હું એમની સાથે જરા વાતે વળગ્યો. તેઓશ્રી મારી સાથે 'હું' અને 'આપ' કહીને હિંદીમાં વાત કરી રહ્યા હતા. હું તો 'હું' કહીને વાત કરવા ટેવાયલો નહિ એટલે સહેલાઈથી છલ પર 'હું' આવે નહિ અને સાંભળીને સ કોચાયા કર્ક. આ વ્યક્તિ કોઈ પ્રતાપી લાગી અને તેમનું નામ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ. દેશનેતાઓના ફોટા જરા ધ્યાન પર આણી લીધા અને અમનવાદ ઉતરતાં તેઓશ્રીને આસ્તેથી પૂછી લીધું "આપ જમનાલાલજી હો ?" જવાબ મળ્યો 'હા, હા.' ફરીથી મારા સંકોચનો અને આનંદનો કંઈ પાર ન રહ્યો મારી નજર સામે શ્રી. જમનાલાલ બ્રજજ જેવા એક કુગોડપતિ-મહા શ્રીમંત, ત્રીજ વર્ગનો ડબ્બો, સેવકના પશુ સેવક જેટલી નમ્રતા, વિનય વિવેકનો ભંડાર, મહાભાઈના જીવનમંચનમાંથી લાધેલાં આવાં અનેક રત્નોમાંનું આ એક મહામહુ રત્ન હમેશાં યાદ આવ્યાજ કરે છે. અને જ્યારે કોઈ બે પૈસા ફેરવતી વ્યક્તિને ઘમંડ કરતી જોઉં છું અગર મારામાં કંઈક નમ્રતા છે કે સેવાકાર્ય કરી રહ્યો છું એવો મિથ્યા ખ્યાલ આવે છે ત્યારે પરમપૂજ્ય બાપુજી અને પૂ. જમનાલાલજીનું આત્મભાન કરાવતું પ્રેરણાત્મક દશ્ય નજર સામે ખડું થાય છે.

પ્રભુ આપણને સૌને આવાં સુરમરણોમાંથી હંમેશાં કર્તવ્યભાન કરાવે એજ પ્રાર્થના.

શ્રીમનસાલ હ. અમીન

બાપુનું સ્મારક

બાપુના અવસાનનું પ્રથમ સાંભળ્યું ત્યારે મને થયું. “દાદાનું શું?” બાપુ ધણુઓની જેમ દાદાનાં જીવનમાં એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા છે કે બાપુ વિના દાદા શું કરી શકે તેની કલ્પનાજ ન આવે.

બાપુનાં ગયા પછી થોડાજ દિવસે દાદા આવ્યા. બાપુના ગયા પછી દાદા શું કરતા હશે, તેમનાં મગજની શું સ્થિતિ હશે, એવા અનેક વિચાર આવ્યા કરતા પરંતુ દાદાને આજે પ્રત્યક્ષ જોયા ત્યારે ગીતાનાં રિથતપ્રત નજર સમક્ષ ખડા થયા નહોતો એમનામાં શોક, નહોતી ચિંતા, નહોતી વિહ્વળતા. એમનામાં તો દૃષ્ટિગોચર થતી માત્ર એક તમન્ના અને તે બાપુએ આદરેલું કામ પૂરું કરવાની.

“બાપુના ગયા પછી થોડા કલાક તો હું શન્યવત રહ્યો. અને ખૂબ વિચાર આવ્યા. રાતના આવીને એ વિચારમાં ને વિચારમાં આગ્રમમાં સૂતો. સવારમાં ઊઠ્યો ત્યારે તો હું ખૂબજ આનંદમાં હતો. મને થયું કે હવે તો બાપુને મળવા વર્ષો જવાની કે દિલ્હી દોડવાની જરૂર નથી. હવે તો આંખો મીંચું ને બાપુ મારી નજર સમક્ષ ખડા થાય છે. બાપુએ તો આપણને કહેવાનું અને કરવાનું એટલું બધું કહી દીધું છે કે એના સોમ કે હજારમા ભાગનું પણ આપણે કરીએ તો આપણું જીવન ધન્ય થાય અને બાપુના આત્માને સતોષ થાય.”

આવી આવી કેટલાક વાતો એમણે કરી. બાપુના ગયા પછી આપણે શું કરવું એ વિચાર સહુને આવે અને તેમાં સાચું માર્ગદર્શન મળે એવા આ દાદાના વિચારો છે તેથી આજે તે જનતા સમક્ષ મૂકું છું.

બાપુએ તો આપણને કરવાનું ઘણુંએ કહ્યું છે. મોટા મનુષ્ય એવો ભાગ્યેજ મળી આવે જે તેમણે ચીધેલા રાહ પર સંપૂર્ણ રીતે રહી શકે. છતાં બધાં એ રાહને લક્ષ્ય બનાવી યથાશક્તિ તેમણે જતાવેલું કામ કરી શકે.

ધણુ આજે બાપુના સ્મારકની વાતો કરે છે. બાપુનું સાચું સ્મારક એટલે તેમણે ચીધેલું કામ પ્રમાણિકપણે કરવાનો પ્રયત્ન.

આજે માણસમાથી માણસાઈ જતી રહી છે ધનલોભ આજે
એટલો વધતો જાય છે કે તેની આગળ આજે ન્યાય નીતિ, સત્ય, અદિ સા,
અપરિત્રાહ, આ બધા તો કપનાના પ્રદેશમાજ વચ્ચતા થઈ ગયા છે અમત્ર
જગતમા અધકાર લાગે છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં લડાઈની, ખૂનની, માગ-
માગીની કાપાકાપીની, છેતરપીંજોની, દલ, ધન અને કીર્તિના મોહની
અને આનીજ બધી વાતો ચાલે છે આવે વખતે પાગર માણસ મુઝાઈ
જાય એ અવાલાવિદ છે. આવે વખતે બાપુને હુફમા વચ્ચારી એમણે
ચોંધેલા માર્ગે જવાનો આપણે સહ પ્રયત્ન કરીએ અને સ્વામી માણસાઈ
પ્રાપ્ત કરી વિશ્વમા શાંતિ અને મત્વનું સાત્રાજ્ય ફેલાવવામા
આપણે યત્નક્રિયિત ફાળો આપીએ એજ બાપુનું સાચું તર્પણ એજ
બાપુનું સાચું આરક

વિજયકુમાર માધવલાલ ત્રિવેદી

I Surrender

"Then Gandhiji started on his immortal march to Dandi. Chenghis and Napoleon enforced conscription at the point of the dagger and the bayonet. But this man's method of conscription was worse, it tortured not the body but the soul. Every day of his march brought me tense excitement and insufferable agony. I felt like a thrice-cursed slave tied to a millstone of luxurious living, destined to grind and to grind for ever. Why was I not in my country's service? Why was I not ready to stand for the ideals which I always cherished? Why had I not the courage even of an ordinary Gujarati villager? When Gujarat was rising like one man, why was I, who always talked of its greatness, staying away from the fight? When the nation had declared a war, why was I thinking of sneaking away to Kashmir? I could not resist this any longer, and surrendered."

K M MUNSHI

પુણ્યલોક બાપુ

મહાત્માજી દેવ કે મનુષ્ય ? જેની જેની દષ્ટિ. લગવાનશ્રી મૂળ ત્યારે કેસના દરબારમાં ગયેલા ત્યારે, મલ્લોને વળ જેવા, સજ્જનોને નરસિંહ, શત્રુઓને કાળ, એમ જુદા જુદા માણસોને જુદે જુદે રૂપે દેખાયેલા. એવી જ રીતે રાજકીય દષ્ટિએ, કલાની દષ્ટિએ, સાહિત્યની દષ્ટિએ, ન્યાય અને નીતિની દષ્ટિએ જોનારાઓ એમને જોઈ શકે. એ હતા મનુષ્ય અને થયેલા દેવ.

મહાત્માજીના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. વર્ધામાં એક સર્પનિષ્ણાત આવ્યા. એમની પાસે અનેક સર્પો કરંડિયામાં ભરેલા હતા. પ્રત્યેકની ખાસિયત, સ્વભાવ, વર્તેનું તેઓ વર્ણન કરતા અને એક પછી એક સર્પ મહાત્માજીના ખોળામાં મૂકતા. બાપુજી તે સર્પોને પ્રેમથી પંપાળતા. પંડિત જવાહરલાલ, સરદાર સાહેબ અને બીજા દેશતેતાઓને આ ગમ્યું નહિ. મહાત્માજીનું જીવન એ તો દેશનું ધન. એને કેમ જોખમાવાય ? કાંઈ જેરી સર્પ એની જાત પર ગયો તો ? એમણે બાપુને સમજાવ્યા, પીનવ્યા, પણ બધું નકામું. આત્માના અમરત્વનો સાક્ષાત અનુભવ કરનારને અને વિશ્વપ્રેમની મશાલ ધરનારને નશ્વર દેહનો મોહ થોડોજ હોય ? આખરે એમણે પેલા સર્પવિદ્યાની પર એવું દબાણ કર્યું કે મહાત્માજીની સર્પો સાથેની રમત અટકી ગઈ. પણ આખરે મવાનું દણું તેજ થયું !

મહાત્માજીના ન્યાય અને નીતિના વર્તાવમાં તથા અસાધારણ ધર્મ-સહિષ્ણુતામાં, કેટલાંક વિદ્વત માનસોને હિંદુત્વ અને હિંદુ સંસ્કૃતિનો લોપ થતો લાગ્યો. અને એવા મનુષ્યદેહધારી જેરી સર્પોએ પોતાનામાંથી એક સર્પને ઉશ્કેર્યો, અને એ કાળ સ્વરૂપે મહાત્માજીની જીવનજ્યોત જુમાતી !

હિંદુ સંસ્કૃતિનું એક અનુપમ પ્રતીક જગતની સ્થળ દષ્ટિ આગળથી ખસી ગયું. !

ધર્મના સનાતન સત્યોને શાસ્ત્રના નામે વિદ્વત કરી નાંખનારા મંથો કે આચાર્યો કે ઉપદેશકો પાસેથી ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપની તારવણી દુર્લભ હતી. અને તેથી તો કંટાળીને કહેવું પડેલું કે :—

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्
महाजनो येन गतः स पन्थाः

આપણા સદ્ભાષ્યે આપણને એક પ્રાણવાન પોથી મળી તે આપણે
શુભાની એકા !!

હવે એના પર પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરવામાં ઇતિહાસી નથી.

સત્ય અને અહિંસાના એ પૂજારીએ દર્શાવેલ માર્ગે પ્રવાણ કરવામાંજ,
હિંદુ, માનવજાતનું અને જગતનું કલ્યાણ છે.

આપણે પ્રાર્થીએ કે શરીરના ક્ષુદ્ર આવરણથી મુક્ત થયેલી એ
પ્રેમજ નયોત આપણા આત્માને આવરી લઈ આપણને કર્તવ્યના પથે પ્રેરે ।

છાત્રભાષ્ય પંડિત

મૂઠી હાડકાંના આ માનવીને અમે સૌ પ્રણિપાત કરતા હતા

“ મૂઠી હાડકાંના આ નાનકડા માનવીમાં કંઈક વજ્ર જેવું રહેલું હતું, ભૌતિક શક્તિઓ ગમે તેવી સમર્થ કેમ ન હોય તો પણ તેને ન ગણ્યકારે એવી અદ્ભુત આત્મશક્તિ તેમનામાં હતી, અને ઉપરથી કરી અસર ન કરે એવો દેખાવ છતાં, તેમના લંગોદ અને ઉધાડા શરીર છતાં તેમનામાં કંઈક એવું પુરુષસિંહપણું હતું. રાગ્નીપણું હતું કે જેને લીધે સૌ આપોઆપ તેમની આગળ પ્રણિપાત કરતા હતા. તેમણે જ્ઞાનપૂર્વક નમ્રતા અને નિરાશિમાન કેળવ્યાં હતાં, પણ તેમનામાં સ્વપ્ના અને અધિ-કારનો પાર નહોતો. આ વાત ગાંધીજી પોતે પણ જાણતા હતા, અને ધણી વાર તેઓ વાદશાહની જમ હુકમ કરતા કે જેનો ઇ-કાર કરવાની કોઈની મગદૂર ન હતી. તેમની શબ્દ જોડી આંખો સામાને પકડી લેતી અને તેના હૃદય સોંસરતી અગ્નિથી રીતે ઝેતરી જતી. તેમની રૂપ અને કેમજ વાણી હૃદયને ચોરી લેતી અને પ્રતિજ્ઞાનિ મેળવતી. તેમના શ્રીતાઓ એક હોય કે હજાર, દરેક તેમનાથી મંત્રમુગ્ધ થતા, અને દરેક તેમની સાથે અનુમંધાન અનુભવતા. ”

—જવાહરલાલ નેહરુ

ગાંધીવાદનો વિકાસ

“ ગાંધીજીનું કાર્ય એમના શ્વાસ અટક્યાથી અટકી નથી ગયું. એમનો દેહ પણો પણ એમનું કાર્ય તો ચાલુ જ છે. જે ક્ષણે મહાત્મા ગાંધી ગુજરી ગયા તેજ ક્ષણે મુક્તાત્મા ગાંધીજીએ અસંખ્ય હૃદયોમાં જન્મ લીધો છે. અને તેઓ હવે અસંખ્ય હૃદયોમાં અનંત રીતે કામ કરવાના. ”
(સંસ્કૃતિ) કાકા કાલેલકર

“ ગાંધીજીએ જીવીને તેમજ મરીને નવી માનવતા સરજી છે. એ માનવતામાં ધર્મભેદ નથી રંગભેદ નથી. પ્રજાભેદ નથી, સપ્ટેમ્બેદ નથી. એમાં ઊંચ નીચના વર્ગ નથી. ધનિક ગરીબના વાડા નથી. રાજા પ્રજાની અલગ ન્યાત નથી. ગાંધીજીના સ્પર્શ તેમના મૃત્યુ આગળ અટકી જશે તો ગાંધીજીના સ્પર્શને, ગાંધીજીના જીવનને અને ગાંધીજીના મૃત્યુને આપણે નિરર્થક બનાવીશું. ” રમણલાલ વ દેસાઈ

“ હું એમના મૃત્યુને રડતો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલા શિક્ષણમાંથી કેટલું ગ્રહણ કર્યું છે અને કેટલું ગ્રહણ કરવાના છીએ તેના વિમાસણમાં છું. ” રવિશંકર મહારાજ

“આવા જીવનવિધાયકોને શબ્દની સંપૂર્ણ શક્તિ આવાહન કરીને અંગ-લિંગો આપી શકાની હોય તો પણ તે ઉપરે ઓછીજ પડે છે. કેમકે તેઓ શબ્દ શ્રાદ્ધથી રીઝે એવા નથી. પ્રત્યક્ષ આચરણ કરતાં કર્યું ઓછું સ્વીકારવાથી એમને પરિતૃપ્તિ થતી નથી. ” ઉમારાંકર ભેપી

“ એ આઝાદીનો આખો પંથ તમારે સમજવો જોઈએ અને એ પંથની નેતાગીરી તમારે સમજવી જોઈએ. અને એને માટે તમારે ગાંધીજીનું અત્યાર પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલું સાહિત્ય પણ વાંચવું જોઈએ. અને એમાંથી પ્રેરણા લઈ સત્ય, અહિંસા, નિર્ભયતા, વગેરે જગતના કલ્યાણની શક્તિઓ ખીલવવી જોઈએ. ” રામનારાયણ પાઠક

ઉપરનાં વાક્યોમાં ગાંધીવાદના વિકાસની પ્રતીતિ છે, તેમ પ્રતીક્ષા પણ છે, માર્ગદર્શન પણ છે. તા. ૪-૪-૪૮ ના દરિજનમાં ગાંધીજીના

સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો કરવા સર્વોદય સમાજનું બંધારણ અને તે સ્થાપવાનાં સાધનો આપ્યાં છે. દરેક વિદ્યાર્થી વિચારે કે તેમાંથી એ શું અપનાવે તેમ છે. સંપૂર્ણપિતાના શ્રાદ્ધ બદલ આ વર્ષમાંજ તેમાંનું કંઈક સિદ્ધ કરી લેવાનો કેમ સંકલ્પ ન કરે ?

બાપુની વાત નીકળતાં મેલ કહેતું નથી કે ઈશુ, બુદ્ધ, મહાવીર, જેવા તે અવતારી પુરુષ હતા. આની પાછળ રહેલો પૂજ્યભાવ ઇચ્છનીય છે પણ બાપુએ સિદ્ધ કરેલા ગુણો અવતારી પુરુષનેજ સાંપડે, આપણાથી કંઈજ બને નહિ. સાત્ય, અહિંસા વગેરેથી ન ચલાવાય રાજ્ય કે ન ચલાવાય બહાર. આવી જાંડી જાંડી પણ વિચારસરણી હોય. તો બાપુનું જીવન અને મરણ મોઢક દિવસ બ્યર્થ ગયાં લેખાશે.

બાપુના પરિચયમાં આવેલા ગૃહસ્થો પાસેથી બાપુ વિષે થોડું ધણું જાણવા મળ્યું તેમાંથી પણ તેમણે સિદ્ધ કરેલા ગુણો નીતરી આવે છે. 'સત્યના પ્રયોગો'માં સ્વદસ્તે દર્શાવેલા પ્રસંગોમાંથી તરતો ભાવ આવે પ્રસંગોમાં પણ જણાઈ આવે છે. જીવનવિકાસના નિઝામને આવા પ્રસંગોમાંથી ધણું જાણવાનું ગણી રહે.

૫. શંકરલાલ બેંકરે એમનાજ અનુભવની વાત કરી હતી. ૧૯૨૧ ની સાલમાં ગાંધીજી સાથે એ પણ સાગરમતી જેલમાં હતા. બાપુજીએ રાજ સો દ્રાક્ષ પલાળી તેનો શરખત પીવાની મંજૂરી જેલર પાસેથી મેળવી લીધી હતી. તે અનુસાર રાજ દ્રાક્ષ ગણી, ઘોષ પલાળીને બીજે દિવસે તેનો શરખત બનાવી આપવાનું કામ બેંકરને સોંપ્યું હતું. બાપુની સેવામાં રહેવાને અલગ્ય લાભ બેંકરે સાનંદ સ્વીકાર્યો એ ચાર દિવસ તો દ્રાક્ષ ગણીને પલાળી પત્રી થયું કે આ ગણવાની માયાદિક શા માટે ? રાજ મડી બરીને પલાળવા માંડી એ ચાર દિવસમાં બાપુની ઝીણી નજરમાં આવ્યું કે કાંઈક જોડાજો થાય છે. એક દિવસ સવારમાં એમણે પલાળેલી દ્રાક્ષ બેંકરને ગણવાનું કહ્યું. તો નીકળી સો ઉપર. બેંકરે ખરી દટીકત કરી. સાચું બોલવાથી ગુનો સાબિત થાય પણ તેની ખાશી એટલીજ મળે છે. બાપુનો જીવ જાંકળી આવ્યો. આ તો થયું અસત્યાગરણ, વિધાસધાત. ગુનો જેલર પાસે કચ્છલ કરવો પડશે પ્રાપ્તિત કરવું પડશે ઉપવાસ કરવો

પડશે. યુવાન બેંકર પાસે હવે અત્રુ સિવાય કંઈ જવાળ નહોતો. બાપુએ જોલરને વાત કરી, અને એક દિવસ ઉપવાસ પણ કર્યો.

x

x

x

બીજા પ્રસંગે પૂ. રવિશંકર મહારાજે કહેલા.

સદ્ગત મોહનલાલ પંજા આશ્રમમાં શરૂઆતમાં રહેતા હતા. એક દિવસ જંગલ જઈ આવી ખેતરમાંથી સાબરમતી જતાં લોટો માંજવા એક માટીનું ઢેકું ઉપાડ્યું. બાપુની નજર પડી. બોલાવ્યા પંજાજીને. 'પંજાજી, આ ઢેકું શા માટે લીધું?' બાપુ એ તો લોટો માંજવા માટે. 'પણ આટલું મોટું ઢેકું! માંજવા માટે કેટલી માટી જોઈએ તેનો કંઈ વિચાર કર્યો? અને આ માટી પાછી તમે ચોડાળ ખેતરમાં નાંખવા જવાના છો?' પંજાજી પાસે આનો જવાબ નહોતો. કૃષિવિશારદ પંજાજીને જમીનમાંથી પાક મારફત લીધેલો કંસ ખાતર નાખી પૂરો કરવાનું જ્ઞાન યાદ આવ્યું. પાછા ફર્યા અને જરૂર ઉપરાંતની માટી પાછી નાંખી દીધી.

x

x

x

બાપુ પાસે એક નાની ટબડી રાખતા. જે ચાંચિળાં પાણી બાગ્યે માય. સવારમાં ઉડતે વેંત પથારીમાંજ પાણીથી પિચદાનીમાં મોં ઘોઈ લેતા. મહારાજે એક વખત બાપુને પૂછ્યું. બાપુ, 'આટલા પાણીથી મોં શે ધોવાય?' 'અરે બલા' માણસ બધા મોં ધોવામાં એટલુંજ પાણી વાપરે છે, બાકી બધું તો ટોળે છે. એટલુંજ મોં ધોવામાં તો કેટલું પાણી જોઈએ?'

x

x

x

આફ્રિકામાં રહેતાં બાપુની રહેણીકરણી વિમે ચોડું ઘણું જાણવા મળ્યું છે શ્રી. કલ્યાણદાસ જગમોહનદાસ મહેતા પાસેથી. સત્યના પ્રયોગમાં પ્રિટોરિયામાં પ્લેગ સાથે તેમનો મુંઢર ઉલ્લેખ આવે છે બાપુ સાંથે એ આફ્રિકામાં રહેતા હતા તે વખતે એમની બેરિસ્ટરી ચાલુ હતી. રહેવાની જગ્યાથી આફ્રિકા દૂર હતી. રવિવારનો દિવસ હતો. કલ્યાણદાસ બહાર જવાની તૈયારી કરતા હતા. બાપુએ પૂછ્યું ક્યાં જાઓ છો? 'બાપુ, વાળ કપાવવા.' 'ત્યારે એસો મારી પાસે, આજે મારે કામ નથી. હું જ વાળ કાપી આપીશ.' 'પણ તમે બાપુ!' 'હા, એમાં કંઈ ખરાબ કામ ચોડું નં છે? તમે પણ શીખી લેજો. કામ લાગશે.'

x

x

x

સદ્ગત ગોખલે હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે આક્રિષ્ટ ગયા હતા. બાપુના તો એ ગુરુ. તેમને માન આપી દેશની રહેણીનું માન વધારવાનું હતું. બાપુએ નક્કી કર્યું કે પાર્ટી આપવી. શાકહારી યોગક પણ પીરસવાને! ધાર્મિક પદ્ધતિએ. રસોઇ કરવા બેરિસ્ટર ગાંધી એપ્રોન પહેરી તૈયાર થયા. અને ચૂલાઓ વચ્ચે ધૂમવા માંડ્યા. ત્યાંના ગવર્નરે પણ તેજ દિવસે ગોખલેને પાર્ટી આપી હતી. મોટા માણસોને રૂબરૂ આમંત્રણ આપતું નેદરલે એટલે બાપુને આમંત્રણ આપવા ગવર્નરે મોકલ્યો તેમના મંત્રીને. 'મિસ્ટર ગાંધી! મિસ્ટર ગાંધી!' ઘરમાં હોય તો જવાબ આપેને! મંત્રી ગયા રસોઇ થતી હતી ત્યાં. મિસ્ટર ગાંધીને ખૂબ પાડતાં એપ્રોન પહેરેલી એક વ્યક્તિ આગળ આવી અને તેમના હાથમાંથી આમંત્રણ પત્રિકા લીધી. મંત્રી વિચાર કરતા રહ્યા કે ગવર્નરે રૂબરૂ આમંત્રણ આપવા મોકલેલી મહાન વ્યક્તિ આજ હશે?

x

x

x

દેશમાં આવી શ્રી. કલ્યાણદાસ તો પડ્યા ધંધામાં મુંબાઈમાં. બાપુ મુંબાઈ આવે ત્યારે તેમની ખબર લેવી જાહે નહિ "કેમ કંઈ રજાને બચાવે છેને? કોઈક દિવસ અને ખપ લાગશે. આ લોકોનું લાલું પૂછતું, વિદેરે તો લાત મારી કાઢી મૂકે." ટોળમાં કાઢી નાખેલા આ વાક્ય પાછળ રહેલા સત્યની કલ્પના નહોતી કલ્યાણદાસને, પણ હતી બાપુને, એમ તો સમજીની ટોચે યાદવકુળને લાવનાર યાદચોજ નહોતા દોડ્યા એમ બળદેવનો સંહાર કરવા પણ ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધમાં આવે છે તેમ બળદેવે સમાધિ મડાવી દેહનો ત્યાગ કર્યો અને કૃષ્ણ મયાં પારધીને હાથે.—યાદવોનો અંદર અંદર નાશ થયો. ઇતિહાસની પુનરાવૃત્તિ થાય છે? થશે? યાદવોનો નાશ થયો જાણી, કૃષ્ણ બળદેવનું નિર્વાણ થયું જાણી, સ્વજનો! દુઃખમાં ડૂબી ગયાની વાત ભાગવતમાં આવે છે. અર્જુન પણ શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા પણ ભગવાન કૃષ્ણે સ્વમુખે ઉપદેશોલી ગીતાનો બોધ તરતજ યાદ આપ્યો. અને બાકીનું કામ સમેટવામાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. સ્વરાજ્ય આપ્યું. પણ બાપુની કલ્પનાનું હિંદ-રામરાજ્ય-ધર્મવાનું બાકી છે. અને એ ધડવાનો ભાર રહેશે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ગાંધીવાદનો ઉપદેશ પામેલા અર્જુનો ઉપર.

એ દિવ્ય જ્યોત માનવતાની

દીવાદાંડી બનશે

શુક્રવારની એ સંધ્યાએ કાળ દોરો વાગે છે ભારતના ભાગ્ય-વિધાતાનું તા. ૩૦-૧-૪૮ ના રોજ ૫ ક. ૪૦ મિનિટે અવસાન થયું છે : એકાએક વીજળી વૂટી પડે છે. ભારતનાં આખા પ્રદ્ધ નરનાર શોકસાગરમાં ડૂબી જાય છે. આજ ભારત માતા અનાથ બની છે ! મા ભારતીનો પ્યારો પનોતો પુત્ર તેના અંકમાં ચિરનિદ્રામાં પોદી ગયો છે. માતા મોધાર આંસુએ રડી રહી છે. બાપુ સદાને માટે પોદી ગયા !

બાપુજી ચાલ્યા ગયા ! આખું જગત કંપી જોડ્યું ! માનવકુળનો એ મહામણિ આમ ઓર્થિતોજ જગતને રડાવી ચાલ્યો ગયો ! વિશ્વને અળ-વાળતો એ દેવ-દીવડો ઓલવાતાં પૃથ્વી પરની વનરાજી રડી જોડી ! વિશ્વને શાંતિનો પયગામ આપનારો એ સંત ચાલ્યો ગયો. શાંતિના એ દેવને, સત્યના એ ઉપાસકને, રાધ્દના એ પિતાને, ભારતના એ ફકીરને, દરિદ્રોના નારાયણને, દલિતોના દોસ્તને, દરિજનોના એ બેલીને કાણે છીનવી લીધો ?

બાપુજી ભવાનક અમિજ્વાળાઓમાં ધૂમ્વા અને અનેક કસોટીઓમાંથી પસાર થયા, ભવ્ય તપશ્ચર્યાઓ કરી સફળતાથી પાર થયા, વૈષ્ણવ બની જગતને વૈષ્ણવતાનાં દર્શન કરાવ્યાં, માનવપ્રેમી બની એમણે ચારે દિશાએ વિજય મેળવ્યો, કામવાદનો નાશ કરવા એમણે લગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો. સમસ્ત છવન એમણે માનવજાતના કસાણમાં હોમી દીધું અને સારાં વિશ્વમાં ભારતની સંસ્કૃતિનો ખજૂર ઉજત બનાવ્યો એવો એ ભારતનો મહાન ન્યેતિર્ધર માતાની કૃષ્ણે દીપાવી અનંત નિદ્રામાં પોદી ગયો !

ભારતનાં વર્ષો જૂનાં ગુલામીનાં વજ્રબંધન એ મદાપુરમે હોઝારી દીધાં અને જગતને સત્ય અને અદિસાનો ચમત્કાર બતાવી દીધો. 'હડી નાઓ હિંદમાંથી' એ નાદ ગાજતો કરી પરદેશી સત્તાને વિદાય આપી, 'રામરાજ્ય'નાં સ્વપ્ન સેવતા એ સંતને એક દિંદુ નરરાક્ષસે ગોળાઓ

વીધી નાખ્યો । સત્ય અને અર્થિસાના ઉપાસકે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું । ।

હળોદળ ગરલનું પાન ઢરી એ મહાત્માએ ભારતને અમૃત આપ્યું, પરંતુ એ અમૃત આજ ઢોળાઈ ગયું છે, હજારો વર્ષે, ઐક્ય ધન્ય પડીએ, પુણ્યભૂમિ પર આવા અવતારી પુરુષો જન્મ ધારણ કરે છે માનવજાતિના આ તારણહારને, પોતાના જ દેશમધુએ વધવ્ય ભે ચડાવી ભારતને ઢલ ડિત કર્યો છે જગતને એ મહાન જ્યોતિર્ધર એક પાગલ હિંદવામીના હસ્તે જ ધરતી વેદિ પર હોમાઈ જાય એ ફટલુ અમલ-વેદનાભર્યું છે । આ મહાકલક ઢદાપિ નહિ બુસાય

ઇતિહાસ કહે છે કે, જગતના મનાપુરુષો માનવસમાજની-દેશની મેવા ઢરતા ઢરતા જ પોતાના દેશયાધવોને હાથે હોમાઈ ગયા છે મહાત્મા ઇન્દુ પ્રેમિડેટ લીંટન, મહાન સોક્રેટિસ વગેરે માનવજાતિના પ્રેમીઓએ પોતાના દેહનું બલિદાન આપ્યું છે પૂ બાપુજી પણ ઇશુને પગથે એક ઢનાગારની ઝોળાઓથી વીધાઈ અજર-અમર બન્યા છે

x

x

x

પૂ માપજી રોજના નિયતક્રમ પ્રમાણે પ્રભુપ્રાર્થના કરવા જતા હતા ત્યાં જ એક જાલિમ મહારાષ્ટ્રીય હિંદુ યુવાને એ પુણ્યાત્માને વધ કર્યો બાપુજી “ હું નામ ” કહી ધરણી પર ઢળી પડ્યા । એ યુવાનના આ રાક્ષમી દૈત્યે ભારતની સન્નૃતિને ઢલ ઢિત કરી છે યુવાનના આ વોગ પાપટ્ય માટે અત્યારે વિશેષ લખવું ઉચિત નથી હિંદ સરકાર ઝોને યોગ્ય શિક્ષા કરજેજ

ઢહેવાય છે કે આ બનાવ પાઢળ ત્યુ બેદી કાવતું રચાયેલું છે અને એ તમામ બેદ નજદીકના હિંદુઓમાજ જગત બાણી જવાનું છે રાષ્ટ્રપિતાના અપમાનથી સાગ્ય હિંદ રડી ઊઠ્યું છે ગરીબ અને અમીર, સત અને ક્રૂર, નાના અને મોટા સૌ કાઈ કરણ રદન કરી રહ્યા છે આજ આપણા રાષ્ટ્રપિતાનું કૂર કાળે ઝૂટની લીધા છે એ અનત પથને યાત્રી આપણાથી ઢૂર ઢૂર ચાલ્યો ગયો છે માનવજાતિનું ઢયાણ કરતા કરતા બાપુજી મત્યુને વેટ્યા છે તેમનું મૃત્યુ ધન્ય થયું છે । । ।

x

x

x

પુણ્ય સક્ષિલા જમનાના તીરે જ્યાં એ મતના અતિમ મગ્દાર થયો ત્યાંનું દશ્ય દેવોને પણ કુર્લભ હતું વિરાટ માનવમહેગમણ,

આપુના અંતિમ દર્શન કાળે રાજઘાટ પર ઊઠીયો હતો. સમ્રાટોનોએ સમ્રાટ ચંદનકાષ્ટની ચિતા પર શાંત ચિત્તે પોદ્યો હતો. ભારતવાસીઓ રાષ્ટ્રપિતાનાં પુનિત દર્શન કરી પાવન ચતાં હતાં. ત્યારે અમિ-સંસ્કાર થયો ત્યારે દિશાઓ ડોલી ઊઠી ! જળ અને અંધળ કંપી ઉડ્યાં ! પશુ અને પક્ષી રડી રહ્યાં ! આ ભારતીએ કરુણ આક્રંદ કર્યું ! ભારતની સમસ્ત જનતા આ સમયે ચોધાર આંસુએ રડતી હતી. જગતની પ્રત્યેક પ્રજા એ અવધૂતના અવસાનથી રડી ઊઠી હતી !

આપુણ આપ્યા ગયા છે, પરંતુ ભારતને કાળાંતરે પણ ન ભુલાય તેવો અણુમોલ વારસો આપતા ગયા છે. આપણે એમના દિવ્ય જીવનમાંથી મળી આવતા આદેશોનું મનન કરીએ, પ્રેમથી પાલન કરીએ તોજ એ ભારતના લિખિતમહત્ત્વ સાચું તર્પણ થયું ગણાય.

એ કર્મચોગીના વિચોગનું દુઃખ અસંખ્ય છે, એની ખોટ માત્ર ભારતને જ નહિ પણ સમસ્ત જગતને રજા કરશે. આ ખોટ કોઈ કાળે પુરાવાની નથી. આવા સંતો હજારો વર્ષે જગતને મળી આવે છે. એ પતિત-પાવન વિભૂતિને હવે નથી જોઈ શકવાના, એ સંતની અમૃતવાણી હવે નથી સંભળાવાની પરંતુ એમણે બોધેલો તત્ત્વજ્ઞાન-ઉપદેશ, ચિંતન-સંદેશ સમસ્ત માનવજાતને માટે કલ્યાણપ્રદ હોઈ સાચા માર્ગે દોરનારો છે. એ સિદ્ધાંતોને જીવનમાં ઉતારવા એજ પૂજ્ય આપુણનું સાચું સ્મરણ છે.

આજના 'એટમ બોમ્બ' ના યુગમાં આપુણે માનવતાનો સંદેશો આપી 'સત્ય' અને 'અહિંસા'ના સિદ્ધાંતનો વ્યવસ્થાકાર કર્યો. જગતના ઇતિહાસમાં, વર્ષો પછી-યુગો પછી આવી વીરલ વિભૂતિ મેળવવાનું સૌભાગ્ય ભારતની ભૂમિનેજ મળ્યું છે, એ વિશ્વસંઘ વિભૂતિના આત્માને આપણા લાખ લાખ વંદન હો !

એ યુગાવતાર વિભૂતિનો જીવનપ્રકાશ સદાય જળાદગિત રહ્યા કરશે. એ પ્રકાશમાંથી જ ભારતને-જગતને સાચો રાહ મળી રહેશે. એ દિવ્ય જ્યોત માનવતાની દીવાદાંડી બનશે અને પંચ ભૂલેલાઓને પથપ્રદર્શક બનશે.

‘આપુણ અરજ—અમર છે !

આપુણ ધણુ જીવો !

લક્ષ્મીપ્રસાદ જમનાલાલ આચાર્ય

બાપુનો આદેશ

હિંદુ મુસ્લિમ શીખ પારસી, એક માતનાં ઘેર છે;
શાને કાળે લડો પરસ્પર, કેમી એકતા સાધી દો.

બ્રહ્મ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શુદ્ર એ, એક દેહનાં અંગો છે;
હરિજનોને હેઠે આપો, અસ્પૃશ્યતાને ટાળી દો.

ભાંગ ગાંજો અપ્રીણ દારૂમાં, સપડાયાં કાટિ લોકો;
સેવા કરજો એ ભાંડુની, દારૂખંધી લાવી દો.

એકતા ને આર્થિક સ્વાતંત્ર્યનું, ખાદી મુલ ચિહ્ન માની લો;
આઝાદીનો પોશાક પહેરીને, ખાદીને અપનાવી દો.

યંત્રવાદે નાથ કર્યો છે, ભારતના ઉદ્યોગોનાં;
ગ્રામોદ્યોગની ચીજ વાપરજો, એવા શપથ આજે દો.

ઉકરકા સમ લાખો ગામડાં, ખદબદે છે ચારે પાસ;
ગામસફાઈ ને હાથ ધરીને, ટાળી દો આ ભારે ત્રાસ.

ભવિષ્યના એ નાગરિકને, ભૂલી ગયે કેમ પાલવશે ?
નવી તાલીમથી કેળવશે તો, સાચો વારસદાર થશે.

અજ્ઞાનતાના અંધાપામાં, દેશ બધો રીબંધે છે;
જ્ઞાનચક્રુ ત્રાઉશિક્ષણથી તો, આપોઆપ જ આવે છે.

પત્નીને શુભામ નહિ પણ, સાચો સાથી માની લો;
સ્ત્રીસન્માનના આ યુગમાં તો, સમાન હક્કો આપી દો.

તંદુરસ્તીના નિયમોનું તો, ઘેર અજ્ઞાન છવાયું છે;
રોગ-લોગ બનેલાઓનું, આત્મશુદ્ધિ એ ઔષધ છે.

અંગ્રેજીની મોહકતાથી, ભૂલી ગયા માતૃભાષા;
જનતાથી વિખૂટા પડીયા, ભારતની રે આ જ દશા !

દેશ એક છે, ક્ષેત્ર એક છે, વેશ એક છે અમારો;
રાષ્ટ્રભાષા પણ એક જ હોત્તે, હિંદુસ્તાનીને ઉદ્ધારો.

એક ઘેર મોટરું ઘોડે, બીજે કડાકા ધાયે છે;
અસમાનતાને દૂર કરવાને, 'દેશસેવકો' ધાયે છે.

ખારડોલીના બહાદુર ખેડુતો, લડીને હક્કો મેળવે છે;
જગનો તાત આ જાગી ઊઠ્યો, સદ્ગતિ ડાલાવે છે

અમદાવાદનું મજૂર મહાજન, દેશ-દોરવણી આપે છે;
અનેક પ્રવૃત્તિ આદરીને એ, મજૂર-દુઃખડાં કાપે છે

રાનીપરજ ને આદિવાસીઓ, હિંદ તણું એ અંગ જ છે;
તેની સેવા કરતે નિત્યે, ઠક્કર બાપા મંગે છે.

ભિખારી ને રક્તાપિત્તીઓ, દેશ તણું જ કલંક ગણાય;
ખ્રિસ્તીઓ જો સેવે જેને, આપણાથી કેમ ભૂલાય ?

આવંતી કાલની આશસમા ઝો, વિદ્યાર્થીઓ મિત્રો આવો,
આવો મારી વિદ્યાપીઠમાં, સેવાનો લેતો દહાવો

સ્વનાત્મકનાં અઢાર અંગો, એક એકથી ચડી જાય;
અમલ જો તેનો કરશે તો, પૂર્ણ સ્વરાજ્યની આંખી ધાય.

સત્ય અહિંસાના આ માર્ગે, ચાલીસ કરોડ જો આજ્યા જાય;
'રામરાજ્ય' આવે ઘસમસતું, ભારતનો જયજયકાર ધાય.

‘ અજ્ઞાત ’

હું ગાંધીવાદી કેમ થયો ?

सत्संगान्द्रवति हि साधुता खलानाम् । साधूनां नहि खलसंगमात्खलत्वम् ॥
 सामोर्दं कुसुमगतं मृदेव धत्ते । मृद्गंधं नहि कुसुमानि धारयन्ति ॥

: મારા જીવન ઘડતરનાં તત્વો :

મારા જીવન ઘડતરમાં જે મહત્વનાં તત્વો કામ કરી રહ્યાં છે તેની કસપના ઉપરના સુભાષિતમાં અંચિત થયેલી જણાશે. આજે લગભગ ૪૫ વર્ષથી મારું રહેઠાણ ગૂજરાતમાં છે. વડોદરા રાજ્યના મહારાષ્ટ્રીઓમાં હું એકલો ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-હું એમ પણ લોકો માને છે અને તે માટે હું ગર્વ પણ અનુભવું છું. મારી માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વઅસ્કાર અને સત્ત્વભાગમનું એ ફળ છે. વ્યાપક સમાજ રચનાને સ્પર્શે એવી મહાત્માજીની પ્રત્યક્ષ ક્રિયાપ્રજ્ઞાતિક્ષા અને જીવનવ્યવહાર, ક્રિયાવિહીન છુદ્ધિવાદીઓને પસંદ નથી. રાજકારણ અને ધર્મકારણ અલગ રહી શકે નહિ એવી મહાત્માજીની અનુભવસિદ્ધ વિચારસરણી આજે છુદ્ધિવાદી માનતાજ નથી. હિંદુધર્મ-વિશ્વધર્મનાં જ બહુમૂલ્ય તત્વોને આજે મહાત્માજીએ મંચાસિત કરેલાં છે અને તેને ક્રિયાત્મક બનાવી આપ્યા. સમાજના રોજબરોજના વ્યવહારમાં જીવન ઉત્તરિકારક બનાવવાના પ્રયાસો મહાત્માજી આજીવન કરતા રહ્યા. ખાદીજીવન અર્થાત્ અર્દિસક સમાજ રચના વિશ્વધર્મનું બહુમૂલ્ય સ્વરૂપ ગણાય. ખરે ધર્મ આપણે ભૂલી ગયા. તેને પરિણામે કૌટુંબિક, સામાજિક, રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય અમેો-ગતિ ધર્મ ખાદીજીવન અથવા ખીજ શબ્દોમાં અર્દિસક સમાજ રચના આ એકજ સાધન છે કે જેનાથી આપણી સર્વાંગી ઉત્તતિ સાધી શકાય એવી મારી ખાત્રી થવાથીજ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો મુજબ મારું જીવન વિતાવવાનો હું જ્ઞાનપૂર્વક આજે પચીસ વર્ષો થયા પ્રયાસ કરું છું. મહાત્માજીના સિદ્ધાંતો મુજબ નૈતિક તાકાત કેળવ્યા વગર સર્વાંગી અવનતિ અટકાવી શકાયજ નહિ. નૈતિક તાકાત વિકસાવવાના પ્રયત્નોમાં ભૌતિક સુખનાં સાધનો છેલ્લે રચાને રાખવાં જોઈએ. ભૌતિક સુખની પાછળ જે પશ્ચાં છે તે સુખી થયાં નથી અને થવાનાં પણ નથી ‘ખીજના સુખે સુખી અને ખીજના દુઃખે દુઃખી’ (સુખની આ વ્યાખ્યા જેને માન્ય

હોય તેમને માટેજ આ સત્ય છે) આવા આવા વિચારો કુમારઅવસ્થા-
માંજ મારા મનમાં આવતા. બાળપણથીજ મારું જીવન મહાત્માજીના
સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ એવું રહ્યું છે. આ સિદ્ધાંતો જીવનમાં ક્રિયાત્મક બનાવવા
માટે જે વિધિ-વિધાનો મહાત્માજીએ નિશ્ચિત કર્યા તેનું દોહન કરીને
આચાર્ય બીનોબા લાવેએ જીવનને પ્રાણવાન બનાવનાર અગિયાર વ્રતો
! ને નીચે પ્રમાણે સ્લોકબદ્ધ રચ્યા છે.

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ધ્યેયચર્ચ અસંગ્રહ,
શરીરશ્રમ, અસ્વાદ, સર્વત્ર ભય વર્જન;
સર્વધર્મ સમાનત્વ, સ્વદેશી સ્પર્શભાવના,
હીં એકાદશ એવાવી, નમ્રત્વે વ્રત નિશ્ચયે.

આ અગિયાર વ્રતોના પાલન માટે મારા જીવનમાં અનુકૂળ એવા
અનેક પ્રસંગો ઊભા થયા અને તેને લીધેજ મારો જીવન-પ્રવાહ સત્ય
પ્રધાન ગુણોથી સમૃદ્ધ થતો ગયો એમ કહીએ તો તે ઉચિતજ ગણાય.
: ગાંધીજી પ્રણિત જીવનસંસ્કૃતિ અને મારી જીવનસંસ્કારિતા :

હું કેંઈ એકાએક ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-નથી બન્યો. મારા જીવનના
પહેલાં પચીસ વર્ષમાં જે જે પ્રસંગોથી મારું જીવન સમૃદ્ધ થતું ગયું
તેના વિચાર કરતાં એમ તારવી શકાય કે ગાંધીજી પ્રણિત જીવનસંસ્કૃતિ
અને મારી જીવનસંસ્કારિતા એમાં કશોજ ફેર નથી. આ બધું મારા
માટે સ્વભાવજન્ય જ બનતું આવ્યું છે. મારા મિત્રોને લાગે છે કે મારું
જીવન ખડતલ છે. પરંતુ મને તો તે આનંદદાયી નીવડ્યું છે. સુખનાં
ભૌતિક સાધનો મને આકર્ષી શકતાં નથી એ મારી સ્વભાવ વિશેષતા છે.
મારા મિત્રોનો આગ્રહ છે કે મહાત્માજીની સ્મૃતિ તરીકે મારે આવા
પ્રસંગો લેખનદ્વારા પ્રકાશિત કરવા. તેમના આગ્રહને વશ થકેનેજ આ
લખાણ લખવા હું પ્રેરાયો છું.

સારં તતો ગ્રાહ્યમણ્યસ્ય ફલ્યુ । દંસૈયંયા ક્ષોરમિષામ્બુમધ્યાત્ ॥

મારું આજનું જીવન આશરે ૪૫ વર્ષોના નૈતિક પ્રયાસોનું ફળ છે.
મને આજ સુધી જે લાભો થયા તેમાં પૂર્વસંચિત તો ખરુંજ હતાં
આજ સુધી મને માર્ગદર્શન પણ અનાયાસ અને સારુંજ મળ્યું છે.

અને તે સમયે જંગલંગતે લીધે જંગલમાં થયેલા ક્રાંતિકારીઓના પ્રયાસોની થોડી ઘણી માહિતી મને મળેલી. દક્ષિણમાં સમર્થ વિદ્યાલય અને નર્મદા કિનારે ગંગનાથમાં ગંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયની માહિતી પણ મળેલી. મારી સામે તે સમયે જે સામાજિક ચિન્ત હતું તે જોધને મારા મને એમ સ્વીકારેલું કે સુખથી સંસાર કરનારા લોકો દેશને અને ધર્મને ગુલામીમાં રાખે છે માટે મારે તો સંસારી નહિ બનતાં દેશસેવા કરવી. એટલે મેં કહ્યું કે, પરશુવાનો આગ્રહ ક્ષ ન છોડે તો હું નાશી જંધરા, 'શુભ મંગલ સાવધાન' એ શબ્દ સાંભળીને રામદાસ લગ્નમંડપમાંથી નાશી ગયા હતા. મારે તો આજન્મ અવિવાહિત રહીને દેશસેવા કરવી છે. બાર વર્ષની ઉંમરે આવા વિચારો મારા મનમાં આવ્યા કરતા. આ વિચારોને હું 'વળગી' રહ્યો અને ખરેખર લગ્ન થતાં પહેલાંજ કુઆ તથા કૃષ્ણની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ગંગનાથ ભારતીય રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાં નર્મદા કિનારે હું ચાલ્યો ગયો. મને ખાતરી છે કે આજના મારા વિચારોનો ઉદય ગંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયમાં થયો છે. પૂજ્ય મામા સાહેબ કૃડકે, ચિંતામણ શાસ્ત્રી, જોષી, સ્વામી આનંદ અને અનંત રામદાસ ઉર્ફે બાબા મટ્ટેકર તથા અન્ય સેવકો પાસેથી મારા મનમાં તેમના રાજનૈતિક વિચારો કરતાં, સત્શીલ, સદાચાર, સદ્વિચાર, ઉદ્યમશીલતાનાં બીજ આ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયમાંજ વધ્યાં છે. રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં હિંસાત્મક પ્રયોગો જંગલમાં તથા અન્યથ થયેલા તેની ઘણી ખરી માહિતી અમને ત્યાં મળતી સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ઇત્યાદિ વિષયો ઉપર અવારનવાર ત્યાં ચર્ચા ચાલતી. દેશભક્તોનો 'છળ કેટલો થાય છે તે બાબત રસભરિત વર્ણનો તે સમયે મેં સાંભળેલાં. નિશ્ચય, નીકરતા, નિર્ભીકૃતિ વગર દેશસેવક બની રોકાયજ નહિ ઇત્યાદિ મુદ્દા ઉપરનાં વિવેચનો મને ઉત્તેજિત કરતાં. સ્વદેશીવતપાસન ઉપર ખાસ બાર મુદ્દામાં આવતો. લોકમાન્ય તિલક મહારાજને છ વર્ષની સગ થયેલી તે વખતે આખા દેશમાં પુણ્યપ્રકાશ પ્રગટ થયેલો. તે વખતનાં ગીતો દ્વારા દેશને મુક્ત કરવા માટે હિંસાત્મક સાધનોનો ઉપયોગ કરવા બાબત પ્રચાર ચાલતો. કેટલાક શિક્ષકોના વિચારો

હતા. આ વિદ્યાલયમાં હું આશરે વર્ષ, સવા વર્ષ સમયે મારા માનસ ઉપર જે સંસ્કારો પડ્યા તેનાં કરી છે. રામદાસ જેવા સંત પુરોનાં વચનો, ત

ક્યાઓએ મારા ઉપર ઘણીજ અસર કરી છે. દેશસેવક બનવા માટે કઠોર નિયમપાલનની આવશ્યકતા પણ મેં તેજ સમયે સ્વીકારી છે. તે કાળમાં હિસામાં માનનારા તો ઘણાજ હતા. બંગાળના ક્રાંતિકારીઓની હકીકતો સાંભળીને અમારી વૃત્તિ ઉત્તેજિત તો થતીજ છતાં બીજા ફેટલાય વિદ્યાર્થીઓ જેવું ક્રાંતિકારી માનસ માફ ન હતું એ તો મારે કહેવું જોઈએ. આ બધું અત્રે નોંધવામાં મારો હેતુ એટલોજ છે કે, મહાત્માજીના અહિંસાના સિદ્ધાંત અને અહિંસક સમાજરચના માટે ગયા ૨૫-૩૦ વર્ષમાં મહાત્માજીએ જે કાર્યક્રમો આજ સુધી દેશ આગળ મૂક્યા છે તેને અનુક્રમ જોવુંજ માફ માનસ ને કાળથી ઘડાવું આવ્યું છે એ બતાવવું.

: સત્યાગ્રહ અને ત્યાગનાં જૂનાં સ્મરણો :

સન ૧૯૦૯ સાલમાં મારી સત્યાગ્રહીવૃત્તિ તૈયાર થઈ. તે સમયના ક્ષિણિક પ્રસિદ્ધ યોગી શ્રીમત્ પરમહંસ વાસુદેવાનંદ સરસ્વતી સ્વામી મહારાજનો સત્સમાગમ થવાથી સત્ય, અસ્તેય, અને ત્યાગ માટે માફ માનસ પૂર્ણપણે તૈયાર થયું હતું એમ કહેવાય. અપરિગ્રહવૃત્તિ માટે અને ધર્માધિતા તથા વહેમો નષ્ટ કરવા માટે સ્વામીજીનાં પ્રવચનો અને ખૂબજ ઉપયોગી નીવડ્યાં છે. બચપણના મારા ફેટલાક દુર્ગુણોને લીધે મારી કંઈ મારા ઉપર અવિશ્વાસ રાખતી. સ્વામીજીના સત્સમાગમ પછી હું નિઃસંશય પવિત્ર માનસનો અને સત્યાગ્રહી બનેલો. કંઈના મનમાં પેટેમો અવિશ્વાસ નષ્ટ થયેલો નહોતો. માટે સત્યાગ્રહીવૃત્તિને લીધે ફેટલાક વર્ષ સુધી કંઈના ઘરનો મેં ત્યાગ કર્યો હતો. કોંકણની અમારી અવિભક્ત કુટુંબની મિલકત તે સમયે આશરે પીંત્રાક્ષીસથી પચાસ હજાર રૂપિયાની ગણાતી. પરંતુ આ બધી મિલકત મારા પિત્રાઈ ભાઈઓએ અન્યાય અને શોષણથી મેળવેલી અને વધારેલી. તેમાંનો મારો-ભાગ (વિદ્યાર્જન પૂરતોજ) મેળવવા મેં સત્યાગ્રહ જેવા સત્કર્મ ઉપયોગ કરેલો અને મને જરૂર જેટલીજ સાત-આઠ સોની રકમ લઈ ત્યાગપૂર્વક ત્યાગપત્ર લખી આપ્યો હતો. સન ૧૯૧૩ સાલની એટલે મારી ઉંમરના ૧૮-૧૯ મા વર્ષની આ વાત છે. તે સમયે મહાત્માજીનું નામ, આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ વગેરેની થોડી માહિતી તો મેં સાંભળેલી ખરી. પરંતુ મને લાગે છે કે મારા અદ્યપસંતોષી સ્વભાવ અને પૂર્વસંસ્કાર તથા સત્સમાગમને લીધેજ હું

આટલી ત્યાગવૃત્તિ બતાવી શક્યો. મારા પડોશી ભાઈબધે. મારી પાસેથી મુખત્યારપત્ર મળે તો મારા પિત્રાઈ ભાઈઓ સાથે કોર્ટમાં લડીને મારો પૂરો હિસ્સો, મેળવી આવવાનું પણ કબૂલ્યું હતું. પરંતુ મેં તેમને ચોક્ખી ના સંભળાવેલી. કારણ ધરના ઝંઘડામાં તટસ્થ વ્યક્તિને દબલગીરી કરવા દેવા જેટલું મારું માનસ હીન ન હતું. સત્યાગ્રહીને દીપાવે એવી ઉદારતા અને ત્યાગવૃત્તિ મારામાં તે સમયે પૂર્ણરૂપમાં હતી.

સત્યનિષ્ઠા અસ્વાદ અને ચારિત્રમાં અગ્રસ્થાન હોય તોજ લોકસેવક થોભે

મારી ઉંમરના ૧૭ મા વર્ષે વેદશાસ્ત્રસંપત્ર એ નામાલિધાન તો મને સાર્થ રીતે મળ્યું હતું. પણ પછી કેવળ યોગાયોગને લીધે આ માર્ગ છોડી દઈ, ક્રિકેટ, ફૂટબોલ જેવી અંગ્રેજી રમતોને લીધે હું અંગ્રેજી કેળવણી તરફ આકર્ષિતો. અને ગૂજરાત-વડોદરાના એક અખેડ ક્રિકેટના ખેલાડી તરીકે નામના મેળવી છતાં જીવનની સાદાઈ અને આહારવિહારમાં નિયમનિષ્ઠા કોઈ દિવસ મેં છોડેલી નહિ. વડોદરાના રાજપુત્રો વચ્ચે રહીને રમતોમાં જે પ્રમાણે મેં અગ્રસ્થાન મેળવ્યું તે પ્રમાણે સત્યનિષ્ઠા, અસ્વાદનાં વ્રતો, ચારિત્ર વગેરેમાં હું અગ્રસ્થાનેજ રહ્યો છું. ખાંસ દુર્ગુણોતો જ વિકાસ થાય એવા વાતાવરણમાં પણ હું પવિત્ર અને શુદ્ધ જીવન વિતાવી શક્યો. મારા સંપર્કમાં આવનાર દરેક વ્યક્તિ ઉપર મારી નૈતિક છાપ તો હંમેશાં રહીજ છે. વડોદરા રાજ્યના નાના મોટા અધિકારી અને રાજ કુટુંબીઓના મનમાં મારા વિશે ઘણુંજ માન છે. તેનું કારણ મારી ખેલાડી અને સ્વયંસેવકવૃત્તિની સાથે સાથે મારી તત્વનિષ્ઠા; ત્યાગી અને નિઃસ્વાર્થી વૃત્તિ તેમજ આચારવિચારોનું પાવિત્ર્ય એજ છે. વડોદરામાં દિંદ વિજય જીમખાનાની સ્થાપના અને ત્યાર પછીનાં દસ વર્ષ સુધી મેં સ્વયંસેવકવૃત્તિથી સફળ સંચાલન કર્યું અને સંસ્થાને કાર્યમાર્ગે ચડાવવામાં મને જે યશ મળ્યો તેનું કારણ પણ મારી ખેલાડી અને સ્વયંસેવકવૃત્તિજ છે એમાં શંકા નથી. લોકસેવક માટે મહાત્માજીએ જે આદર્શનો ચિતાર આપ્યો છે તે મુજબનું મારું જીવન પરિપૂર્ણ કરવા મેં સતત પ્રયાસો કરેલા છે. તે સમયે મહાત્માજીનાં સિદ્ધાંતો, સાથે મારો પરિચય પણ નહોતો. છતાં અદસ્ય રૂપમાં મહાત્માજીનાં આક્રિષ્ટાના જીવન સાથે મારો પરિચય થયેલો હતો એમ માનવું પડે.

વલ્લભલાલ વડોદરા આવેલા. કૉલેજ ટેનિસ કૉર્ટ ઉપર તેમનું વ્યાખ્યાન થયેલું. બહિષ્કાર ચતુર્થી એટલે સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, તેમજ અદાલતોનો બહિષ્કાર, પદવીઓનો ત્યાગ અને પરદેશીનો પણ બહિષ્કાર એટલે સ્વદેશી વસ્ત્રપાલન ઇત્યાદિ મુદ્દા ઉપરનું તેમનું ભાષણ અને સરદારે (તે વખતે તે સરદાર નહોતા) યુવકોને કરેલી હાકલ સાંભળીને મારા મને તે સ્વીકારી લીધી. અને કૉલેજ છોડીને હું મુંબાઈમાં લોકમાન્ય દૈનિક છાપામાં, પૂ. દાદા સાહેબ ખાડિલકરના પ્રેતસાહનથી, ઉપસંપાદક તરીકે કામે ચડી ગયો. સન ૧૯૨૧ ની અનુભવાચારી અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં ગાંધીજીના વિચારો સાથે મારો ખૂબ પરિચય થયો. મહામપદ્મ દ્વારા ભારતનું રાજકીય દુઃખ ઓછું કરવા માટે લોકમાન્ય તિલક મહારાજનું રાજકીય રામબાણ હતું. ખાદીજીવન (અથવા આજના સંજોગમાં અહિંસક સમાજ ચંચળતા) રાગનું સમૂળ નિર્મૂલન કરવા ઉપયોગી તો ખરું. પરંતુ ત્યાર પછી કરોડો અર્ધબુખ્યા અને અર્ધનમ્ર લોકોને સ્વાશ્રયી બનાવનાર અને તેમને સંગઠિત કરવાથી સમાજહાનિકારક રોગ પેદા ન થાય માટે ખાદીપ્રવૃત્તિનો સારામાં સારો ઉપયોગ ભાવિ કાળમાં થશે એવી મારી ખાત્રી થવાથીજ ખાદીસાસ્ત્ર આત્મસાત્ કરવાનો મેં નિશ્ચય સન ૧૯૨૧ માં કર્યો. લોકમાન્ય તિલક મહારાજે સ્વદેશી અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર આપ્યો અને પ્રજાની માનસિક જાગૃતિ કરી. સન ૧૯૨૦-૨૧ સાલના યંગઈડિયા અને નવજીવન દ્વારા મહાત્માજીએ સ્વદેશીની ઘણીજ વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. લોકમાન્યની તાત્વિક સ્વદેશી તો મેં ચંગનાથ ભારતીય વિદ્યાલયમાં સન ૧૯૦૬-૭ સમયમાંજ મારા જીવનમાં અસલમાં મૂકી હતી. લોકમાન્ય છાપામાં નવજીવન અને યંગઈડિયાના લેખોએ મારી સ્વદેશીની ભાવના પરિપૂર્ણ કરી અને મેં એકદમ ખાદીજીવન સ્વીકારી લીધું. સ્વદેશીનું પરિણત સ્વરૂપ એટલે ખાદી એવી વ્યાખ્યા મેં સ્વીકારી. સ્વદેશી કરતાં ખાદીમાનસ વધારે પ્રજાની સાધન છે એમ લાગવાથી ખાદીનું સાસ્ત્ર સન ૧૯૨૧ માં મેં આત્મસાત્ કર્યું. લોકમાન્યના સ્વદેશી મંત્રની સાધના ખાદીજીવન દ્વારાજ થઈ શકે અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ પણ ખાદીજીવન દ્વારાજ થાય એવું મારું ચોક્કસ મંતવ્ય તે વખતે તૈયાર થયું. સન ૧૯૨૧ નું મુંબાઈનું મારું એક વર્ષનું રહેઠાણ મારા જીવનને માર્ગદર્શી બન્યું છે એમાં શંકાજ નથી. નવજીવન અને યંગઈડિયામાંના લેખો દ્વારા મહાત્માજીએ

સચાવિત કચેરી વિવિધ પ્રવૃત્તિ, સત્યાગ્રહનું તત્વજ્ઞાન અનત્યાચારી અમલ-
દારનો કાર્યક્રમ, ભારતના સામાજિક અંત રાજકીય ઉદ્ધાર માટે દિવ્યા
મામે અર્દિયા, અનીતિ સામે નીતિ, અમલને મામે સત્ય ઇત્યાદિ સર્વોચ્ચ
તત્વોનું જ્ઞાન એક વર્ષના મારા મુળાધના રહેણાંચુમા મને આત્મમાત્ર
કરવા મળ્યું આધીશ્વના સિદ્ધાંતો સાથે અને જીવન સાથે વાચન, મનન
અને ચિંતન દ્વારા મામે પરિચય થયો અને હું માનું છું કે વડોદરા
કોલેજનો બી. એ. કે એમ. એ. થવાને બદલે આધીશ્વરનનો હું બી. એ.
અને એમ. એ. થયો.

રાજદરબારમાં માન મેળવવાની કે અધિકારી બનવાની મારી ઇચ્છા નહોતી.

સન ૧૯૨૦ સાલમાં સરદાર વલ્લભભાઈના અને મદાસજાના આદેશ
અનુસાર મેં જ્યાં કોલેજને રામગમ કર્યા તે વખતે મારા પ્રભુ મિત્રો
અને પ્રોફેસરો મારા ઉપર ગુસ્સે થયા હતા. તેમને શું ખબર કે ગુલામ
બી. એ. અથવા એમ. એ. થવાનું મારા ભાગ્યમા નહોતું. હું તો સ્વાધીન
ભારતની જીવન મનુષ્યોનો એમ એ. થવાનો હતો. વડોદરા કોલેજ ન
હોડી હોત તો કદાચ મને ગજદરબારમાં માન અને ઉચ્ચ અધિકારીની
જગ્યા મળી હોત. કાગળ મેં સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ સુધી ક્રિકેટને લીધે
અને દિવસ વિજય જીમખાનાની પ્રવૃત્તિને લીધે ખૂબ પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી.
પરંતુ સ્વભાવથીજ મને આ પ્રયોજનો તરફ જગ પામ આકર્ષણ નહોતું.
અને એ વાત સન ૧૯૧૬-૧૭માં મારા મુબેન્ડક મિત્રોને મેં ગ્રહ
રીતે કહી દીધી હતી રાજપુત્રો સાથે ક્રિકેટ રમતી વખતે બટ, પેન્ટ,
નેકટાઇ, હેટ વગેરે સાધનોની મારા મિત્રોને જરૂર જણાતી. રાજપુત્રો
સાથેનો સબધ આચરી રાખવામા તે સાધનોના ખર્ચ ઉપયોગ જે એમ
તેઓ માનતા પરંતુ રાજપુત્રો સાથે મળક મળવા માટે કે સાચવવા
માટે હું ક્રિકેટ નહોતો રમતો મારી ગ્રેબીકમ્પી અને જીવન ગજપુત્રો
સાથે સબધ ધગવતા બીજા મિત્રો કરતા જુનાં દર્તા. ૬ ક્રિકેટનો અન્નેડ
ખેવાડી હતો મારેજ. મને રાજપુત્રોના ક્રિકેટ મધમા બોલાવવામા આવે.
અન ૧૯૧૭ માં રાજપુત્ર ચેર્મસીવરાને મારા માથા ઉપરની કામીગી રોપી
વિશે પૂછ્યું. તે વખતે મેં એવો જવાબ આપ્યો કે " ગદાગદ, જેમ

તમારી ટોપી તમને પ્રિય છે તેજ પ્રમાણે મારા આદર્શ. મુજબ મારી ટોપી મને પ્રિય છે. તેમાં સાદાઈ, સ્વદેશાભિમાન અને ઉચ્ચ નીચતાનો અભાવ છે. યુરોપિયન હેટમાં તે નથી. ”

∴ ખાદી એટલે દેવી રાજ્ય સ્થાપન કરનારી શક્તિ :

દ્રેકમાં કોલેજમાં અને રાજપુત્રો વચ્ચે રહીને મને જે લાલ થયો હોત તેના કરતાં હજારગણો લાલ મુંબાઈમાં એક વર્ષ દરમિયાન મજેલા જ્ઞાન અને અનુભવથી થયો. આ સમયમાં હું ગાંધીવાદીજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીવી પણ બન્યો. ગાંધીજીના ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય મતો સાથે મારા મનો મળતા આવ્યા એટલે ગાંધીજીનું નેતૃત્વ સ્વીકારવામાં મને કંઈ વાંધો નહોતો. ગાંધીજી માનતા તેમ હિંદુધર્મ એટલે વ્યાપક માનવ સમાજધર્મ અર્થાત્ વિશ્વધર્મ એમ હું પણ માનતો. આ ધર્મની વ્યાપકતા હિંદી સમાજમાં ફેલાવાને બદલે સંકુચિત સ્વાર્થને લીધે આપણી અવનતિ થઈ. આ સ્થિતિમાંથી ઉગારવા મહાત્માજીએ જૂનાં જીવનવ્યાપી તત્વોને નવા જમાના માટે નવા સ્વરૂપે રજૂ કર્યા અને સન ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધી અપૂર્વ લોકજાગૃતિ કરી અને સૌને કર્મપરાયણ બનાવ્યા. આસુરી શક્તિસંપન્ન અંગ્રેજોની સામે થવાની તાકાત હિંદમાં છે એનું જ્ઞાન આમ જનતાને થાય એવાં એવાં સાધનો મહાત્માજીએ અજમાવ્યાં. મહાત્માજીના વ્યક્તિગત જીવનની દ્રષ્ટીકોણે જેમ જેમ મને જાણવા મળી તેમ તેમ મારા વિચારો અને આચારો સાથે તેનું સામ્ય હું અનુભવવા લાગ્યો. દ્રેકમાં લોકોની દૃષ્ટિથી હું સન ૧૯૨૧ સાથે કદર ગાંધીવાદી-ગાંધીજીવી-થયો.

હું ગાંધીજીવી કેમ થયો તેની કલ્પના કરવા માટે ઉપરોક્ત વિવેચન પૂરતું છે એમ મને લાગે છે. સ્વભાવતઃ હું ગાંધીજીવી હું છતાં મારું જીવન જે સમૃદ્ધ થયું તે તો ગાંધીજીએ આદરેલી સામાન્ય માનવીને ચારિત્રવાન અને નૈતિક તાકાતથી મુક્ત બનાવવાની પ્રવૃત્તિને લીધેજ એમ હું માનું છું. રાજકારણમાં આજ સુધી અનેક સાધનો અજમાવવામાં આવેલાં પરંતુ તે બહુજન સમાજને સ્પર્શે એવાં તો ન હતાં જ. પ્રજા અને રાજકર્તા અલગજ રહે છે એવી માન્યતાવાળાઓનાં તે સાધનો હતાં. પ્રજારાજ્ય માટે તે સાધનો નકામાં હતાં. પ્રજાજીવનને સ્પર્શે એનું એક માત્ર સાધન એટલે ખાદીજીવન. પ્રજાને સ્વાયત્તી અને સ્વતંત્ર બનાવ-

પનાર આ સાધન પ્રજામાં સર્વત્ર પ્રસારે તો ભારતની ભૌતિક ગુલામી તરતજ નાશ પામે. કારણ ખાદી એટલે ફક્ત હાથે જનારેલું કાપડ જ નહિ ખાદી એટલે અહિંસક સમાજ, ખાદી એટલે પ્રજાસત્તા, ખાદી એટલે સમૃદ્ધિ અને આત્માદી. દૂંડામાં ખાદી એટલે અસુરોને નિર્બળ કરનારી, સુરોને દીપાવનારી, હૃત્પ્રદાને અહિંસક જનાવનારી, અન્યાય, શોષણ, છલકાપ નષ્ટ કરનારી અને દૈવી રાજ્ય સ્થાપન કરનારી શક્તિ તે મને સન ૧૯૨૧ માં મળી ગઈ. ખાદીનો આ અર્થ ખાદીના દીકાકારો જો સ્વીકારે તો તે ગાંધીવિરોધી બનેજ નહિ. ગાંધીજીની અહિંસારાહિત પણ ખાદીજીવનનુંજ પરિણામ છે. અહિંસક સમાજ રચના એટલે ગાંધીજી કહેતા હતા તે રામરાજ્ય. મારું જીવન સમૃદ્ધ થયું તે ખાદીની શક્તિથી. સન ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીએ આદેશ અહિંસાત્મક ગંધામ અને તેના વિધવિધ વિભાગોની પ્રવૃત્તિઓથી મારી ખાદીનિષ્ઠા દઢ થઈ છે. સન ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૦ સુધી ગાંધીજીએ અહિંસાત્મક હાડત દ્વારા સમાજ રચનાના પાયાનું કામ કર્યું. ચ પારણ અને ખેડા સત્યાગ્રહના આંદોલનોએ મારી મનોભૂમિ તે વખતે ખેડી હતી. ગાંધીજીની વિચારસરણી ઝીલવા મારું મન તો તૈયાર જ હતું. એટલે સન ૧૯૨૧ માં મળેલા અનુભવોથી હું ક્રિયાત્મક બની ગયો. સત્સંગાદમ્ભવતિ હિ માધુતા સ્થલાનામ એ વાત તો ખરીજ. પરંતુ હું કંઈ ખસ નહોતો. એટલે મહાત્માજીના જીવનના પરિચયથી મારા જીવનને શોષ અજો અને તે સમૃદ્ધ થયું એમ હું માનું છું.

મારા મિત્રો ! હું ગાંધીજીની કેમ બન્યો તેની આ વાર્તા તમને બોધભરેલી લાગતી હોય તો તમે ખાદીજીવી બનો અને આજના આઝાદ ભારતને ખરેખરા પ્રજાસત્તા-રામરાજ્ય-જનાવવાના કામમાં તમારો ફાળો આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે. ધૃતિ અલભ.

ओं ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्स्यां सगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

વિષ્ણુ નારાયણ અભ્યંકર

વૈજ્ઞાનિક ગાંધીજી

ગાંધીજીનું જીવન અનેકલક્ષી હતું એમના ર્પણે આપણા જીવનનાં ફેટલાંએ ક્ષેત્રોમાં ચેતન આપ્યું છે એમ સહુ કાઈ સ્વીકારશે. છતાં યંત્રવાદના કહેવાતા દુશ્મન ગાંધીજી મહાન વૈજ્ઞાનિક હતા. અને એ ક્ષેત્રમાં પણ એમનો ફાળો અનેરો હતો, એમ જાણી કદાચ કોઈને નવાઈ લાગશે. સામાન્ય રીતે પ્રયોગશાળામાં કસનળી (test tube) કે કાંટા (balance) વગેરેથી કામ કરનારને વૈજ્ઞાનિક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અર્થ અધૂરો તેમજ સાંકડો છે. પોતાના પુસ્તક 'વિજ્ઞાનનો પરિચય' (Introduction to Science) માં ઇંગ્લાંડના મહાન ભૌતિકશાસ્ત્રી સર જે. જે. થોમસન લખે છે એ પ્રમાણે વિજ્ઞાન, અમુક વિષય નથી, પરંતુ સૃષ્ટિના ભિન્નભિન્ન પ્રકારો તરફનું અમુક પ્રકારનું દૃષ્ટિબિંદુ છે. થોમસન મનુષ્યોના ત્રણ વિભાગ પાડે છે. ફેટલાક વ્યાવહારિક હોય છે. વ્યાવહારિક મનુષ્યને કાઈ પણ કામ કરવાથી બીચનને કે પોતાને શું ફાયદો થાય છે તેમાં રસ હોય છે. એને ભિન્નભિન્ન વાદોમાં (Theory) રસ હોતો નથી. કવિઓની 'સૌંદર્યની ભાવના તેને વેવલાપણું લાગે છે. બીજા પ્રકારના મનુષ્યો નિરંતર સૌંદર્યને શોધતા હોય છે. મહાન જર્મન કવિ શીલરના શબ્દોમાં 'પ્રભુનું વિશ્વ કેવું અલૌકિક સૌંદર્યભરેલું છે અને આવા વિશ્વમાં જન્મ મળવા માટે મનુષ્ય કેવો ભાગ્યશાળી છે' આવા વિચારમાં લાગણીમય મનુષ્યો પડેલાં હોય છે. સાચા વૈજ્ઞાનિક ત્રીજા વિભાગમાં આવે છે. સર માઇકલ ફેરડરના શબ્દોમાં, વૈજ્ઞાનિકોનાં મુખ્ય લક્ષણો શ્રદ્ધાપ્રિયતા, નિરંતર સાધવાનપણું અને હિંમત ગણાવી શકાય. જીવનમાં વર્ષો સુધી જે વાદોનું પ્રતિપાદન કર્યું હોય તેમને જેમ જેમ નવા પ્રયોગો થતા જાય, તેમ તેમ ફેરવવાની તૈયારી, વૈજ્ઞાનિક રાખવી પડે છે. માઇકલ ફેરડેના શબ્દોમાં વિજ્ઞાન અમુક વાદ નથી, પરંતુ સત્યનો આગ્રહ (Passion for truth) છે. વિજ્ઞાનના લુદ્ધ-લુદ્ધ વાદો સામ્યત નથી. પોતાની પહેલાં બીજા વૈજ્ઞાનિકોના પ્રયોગો ઉપરથી વૈજ્ઞાનિક નવો વાદ રચે છે. વાદના સમર્થનમાં નવા નવા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. આ પ્રયોગોનાં પરિણામ જો નક્કી કરેલા વાદની વિરુદ્ધ હોય તો નવા વાદનો

જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનમાં જો કેટલું પણ વસ્તુ શાશ્વત હોય તો તે સત્યની ભાવના છે. મનુષ્ય અપૂર્ણ છે એટલે એને સત્યની ઝાંખી ધીરે ધીરે થાય છે. વૈજ્ઞાનિક પોતાના વિચાર કે પ્રયોગમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના સત્યના માર્ગે ધીરે ધીરે ચાલ્યો જાય છે. સત્યની શોધમાં વૈજ્ઞાનિકે નિરંતર સાવધાન રહેવું પડે છે. પોતાના પ્રયોગના વર્ણનમાં પણ અસત્ય ન પેસી જાય તેને માટે તેને હંમેશાં હોશિયાર રહેવું પડે છે. તે હંમેશાં જાણે છે કે, અપૂર્ણ સત્ય મનુષ્યને નથી જડવાનું. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મત ધરાવનારના તરફ તે ઝુસ્સા કે ક્રોધથી નથી જોતો. એ સાથે જોતે એ સત્ય માને છે તેના પ્રતિપાદન સાફ, રાજ્ય પ્રજાનો શેષ વહોરવાની પણ તેની હંમેશાં તૈયારી હોય છે. મહાન વૈજ્ઞાનિકનો ખીજો વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે જીવનનાં ક્ષેત્રો તેને નોખાં નોખાં નથી ભાસતાં. સત્ય એકજ છે અને વૈજ્ઞાનિક જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રહેલા એક સત્યને પારખવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

હવે આપણે ગાંધીજીમાં વૈજ્ઞાનિક તરીકેનાં લક્ષણો કેટલા પ્રમાણમાં હતાં તે તપાસીએ. 'સત્યના પ્રયોગો' એ એમનું જીવન હતું. અનાસક્તિયોગ એમના જીવનની ચાવી હતી. જીવનભર એમણે કિત્ત કિત્ત ક્ષેત્રોમાં પ્રયોગો આદર્યા હતા. આ પ્રયોગો તેમના જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવતા હતા. મહાદેવભાઈ, ગાંધીજીના ૭૫ માં જન્મદિવસના ભેટ પુસ્તકમાં લખે છે, 'ગાંધીજી એક વાર વાઘસરોયને ગજકીય પ્રશ્નો અંગે મળવા ગયોલા. બન્ને વચ્ચે સમાધાનની આશા ઝોઝીલાગતી હતી. વાઘસરોયે પૂછ્યું, 'તારે તમે સેવાગ્રામ ક્યારે પાછા જશો?' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'જો તમને વધી ન હોય તો આજ સાંજેજ જઈ', મારા કેટલાક દર્દીઓ વાટ જુઓ છે.' અને તેવા અટપટા રાજકીય પ્રશ્નો વિશે વિચારણા ચાલતી હોય કે કેટલું જાપાનો પ્રતિનિધિ મુલાકાત લેતો હોય, તારે પણ. આશ્રમવાસીના જીવનની નાનકડી ચૂંચ, ઉકેલવાને કે આદાર, આનોપચાર, માટીના પ્રયોગો પરત્વે કોઈને સલાહ જોઈતી હોય, તેને માટે ગાંધીજી હંમેશાં તૈયાર રહેતા.

મહાન વૈજ્ઞાનિકનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ પોતાના પ્રયોગોમાં થદા છે. પૂણ્ય કરતુરજાની લયકર માંદગીમાં, દાકતરે ગાંધીજીને પૂછ્યા વિના મરઘીનો સેરવો આપ્યો. ગાંધીજીએ કહ્યું, "દાકતર, હવે ચોખવટ કરો. શું કરવા માગો છો? મારી પત્નીને દુઃકદી તેની મરજી વિરુદ્ધ માંસ

આપવા નહિ દઈ.” આપણામાંના કેટલા આવી નૈતિક હિંમત ધરાવી શકે ? ગેલેલીઓ, લેવોષ્ટ્રીઅર, પોતાના સિદ્ધાંતો ખાતર મૃત્યુને ભેટ્યા. પૂજ્ય ગાંધીજીએ એવું નથી કર્યું ? મહાત્મા વૈજ્ઞાનિકો તેજસ્વી શિષ્યોને આકર્ષે છે. મહાદેવ દેસાઈ, મગનલાલ ગાંધી, મેરીસ શ્રીડમેન, મીરાં વગેરે અનેક જાતના પચરંગી શિષ્યો ગાંધીજીથી આકર્ષાએલા. “ભંગીનું કામ કરવું એ તો મારો વિશેષ ધંધો થઈ પડ્યો. મારી માગણીનો દાક્તર દેવે પુરત સ્વીકાર કર્યો. માગણી કરનાર હું, પણ કરવાનો બોલો ઉપાડનાર મગનલાલ ગાંધી.”

સાચા વૈજ્ઞાનિકની માફક ગાંધીજીએ પોતાની પડાક જેવી ભૂલો પણ વિના સંકોચે પ્રગટ કરી છે. દુનિયા ગમે તે કહે તો પણ “ન્યાયના માર્ગથી ધીર પુરુષો જરા પળુ ડબતા નથી.” જનસમાજને ન રચતાં, સાથીઓને અપ્રિય થઈ પડે તેવાં વચનો ઉચ્ચારતાં ગાંધીજીને કાઈ દિવસ અંતરાય નડ્યો ન હતો.

ગાંધીજીએ વાણી ઉપર પણ અજબ પ્રભુત્વ અને સંયમ રાખ્યા હતાં. આ પ્રભુત્વ તેમના ભાષાના અગાધ જ્ઞાન કરતાં એમની સત્યપ્રિયતાને આભારી હતું. “મારી બીજી શક્તિ લલિયાનું કામ કરવાની હતી, જેનો ઉપયોગ મહાસભા લઈ શકે એમ હતું. લાંબી મુદતના અભ્યાસને અંગે ક્યાં, શું, અને કેટલા ઓછા શબ્દોમાં અવિનય રહિત ભાષામાં લખવું એ હું જાણતો હતો.” ગાંધીજીના લખાણની સચોટતા અને સરળતા આપણને આબ્લર્ટ એન્ટાઇન, જે. બી. એસ હાઇડેન કે જયસીઅન હકસલીની યાદ આપે છે.

ગાંધીજીને એમના જીવનના જુદાં જુદાં કાર્યક્ષેત્રો કદી અસંગ નહોતાં લાગ્યાં. રાજકીય ક્ષેત્રોમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની દખલ નહિ કરવા, કેટલાય લોકો એમને સલાહ આપતા હતા ! ગાંધીજીનું જીવન ખાલી, અત્યંતેદ્વાર નહ તાલીમ, રાજકીય સ્વતંત્રતા એ બધા મણકાની માગા હતું. એ મણકાને એકઠા રાખનાર દોરી એમની સત્યની ભાવના હતી.

સિદ્ધ પ્રયોગશાસ્ત્રી, નિરંતર મગ્યત, હકામતી જતાં નિરાશિમાત્રી, અજબ સંયમવાળા, સત્યપ્રેમી, અર્દાસાવાદી પૂજ્ય બાપુ સાચા વૈજ્ઞાનિક

હતા, તેની કાલુ ના પાડી શકો ? પોતાના દેહ કરતાં પોતાના કાર્યને એમણે હમેશાં વિશેષ ગણ્યુ હતુ માફ કહેવુ લોકો ન સાંભળે તેના કરતા માફ મૃત્યુ ભલે આવે એમ એમનો આગ્રહ હતો. આરકીમેડીસે નહોતુ કહ્યુ, " મને મારી નાખો, પણ માફ વર્તુલ રહેવા દો !"

૩૫ મી ઇન્ડિયન સાયસ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતાં ચદ્રશેખર રામને કહ્યુ હતુ, ' એ હિંદને મહાન થવુ હોય તો પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકાના વરપ્રોડામા સામૈયા થવાને બદલે વિજ્ઞાનનાં વિશાળ સત્યોનો અભ્યાસી કરી વિજ્ઞાનને આપણે નવુ માર્ગદર્શન કરવુ જોઈએ, વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો મૂળ હેતુ પશ્ચિમમા ક્યારનો ભુલાઈ જવા માંડ્યો છે. આજે જો ગાંધીજીના વારસદાર હિંદની પ્રથમ દરજ્જા હોય તો વિજ્ઞાનના નવા માર્ગમા મશાલચી થવાની છે. આપણે આ દરજ્જા અદા કરતાં શીખીએ.' મહાન અને સાચા વૈજ્ઞાનિક ગાંધીજી આથી બીજુ કયુ ઉત્તર આપી શકે ?

અધીનીકુમાર માધવલાલ ત્રિવેદી

ગાંધી ઑક્સ

ગયા વર્ષે, હું લીગરાજ કોલેજ, ભેલગામમાં હતો, ત્યારે દિવાળી ઉપર, કોલેજનું પ્રથમ સત્ર પૂરું થયા પછી, એક વૈજ્ઞાનિક પ્રદર્શન ગોઠવેલું તેમા એક પેટ્રી 'ગાંધી ઑક્સ' તરીકે રાખેલી તેના પૈસા પૂજ્ય ગાંધીજીને મોકલી આપેલા ગાંધીજીનો જવાબ નાંચે પ્રમાણે આવ્યો હતો.

નવખાલી

તા. ૩૦-૧૧-૪૬

ભાઈ ત્રિવેદી,

તમે કોલેજ તરફથી મોકલેલો ચેક રૂપ૧-૩-૩ નો તમારી સૂચના પ્રમાણે હું મેં સંબંધ સ્થાનિકને સારૂ પાછો મોકલ્યું છું

આપુના આશીર્વાદ

નિર્ભયતા

ચારિત્રશુદ્ધિ માટે જે ચોડાએક આવશ્યક ગુણોની મહાત્માજી હિમાયત કરતા તેમાં નિર્ભયતાનો ગુણ મોખરે રહેતો. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે મહાત્માજીની જીવન ફિલસૂફી અહિંસાના તત્ત્વ ઉપર રચાયેલી છે. અહિંસક માનવી હંમેશાં નિર્ભય હોય છે. અને તેથી જ નિર્ભયતાને મનુષ્યના સંસ્કારી અને શુદ્ધ જીવનમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન હોવું ઘટે.

સેંકડો વર્ષોથી એક તત્ત્વ તરીકે અહિંસાનો પ્રયોગ કરવાનું આપણે ભૂલી ગયા હતા અને સમગ્ર જીવનમાં હિંસાને ઘૂસવા દીધી હતી. આવું પરિણામ એ આવ્યું છે જ્યારે સેંકડો વર્ષોના અધારા પછી મહાત્માજીએ અહિંસાનો જીવનદીપ આપણી સમક્ષ ધર્યો ત્યારે તેની જ્યોતમાં અંતઃગત ગયેલી આપણી આંખોએ એ તત્ત્વનું દર્શન કરતી વખતે પોતાનાં પોપચાં બંધ કરી દીધાં. મહાત્માજી જીવ્યા ત્યાં સુધી અહિંસાની સમજણ વખતે વખત આપતા જ રહ્યા. જીવનવ્યવહારના કચેરે ને પગે અહિંસાને ઘટાવવાનું માર્ગદર્શન એમને હંમેશાં આપતું પડેલું અને પોતાના પુદ્ગલ જીવનપ્રયોગો દ્વારા દુનિયાને એમણે દોરવણી આપેલી. જ્યારે જ્યારે પણ અહિંસાના વ્યવહારની ચર્ચા કરવામાં આવતી ત્યારે નિર્ભયતાને તેઓ હંમેશાં આપણી સાંની સમક્ષ ધરતા. જે મનુષ્ય સાચા અર્થમાં નિર્ભય હોય છે તેજ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો માનવીની અહિંસાની પ્રતીતિ એની નિર્ભયતામાંથી મળી રહે છે.

મહાત્માજીની અહિંસક પ્રતિકારની ફિલસૂફીમાં આવી નિર્ભયતાનું તત્ત્વ બારોબાર ભરેલું દેખાય છે. મહાત્માજી કહે છે કે માર મારનાર કે હત્યા કરનારના કરતાં હસતે મોટે માર ઝીલનાર અને નિર્ભયતાથી મૃત્યુને બેટનાર અનેક જણો મહાન છે. આ તત્ત્વને પોતે પોતાના જીવનમાં વખી લીધું અને સમસ્ત દુનિયા પાસે રજૂ કરવા માટે સત્યાગ્રહ દ્વારા અહિંસાત્મક પ્રતિકારનો મોટા પાયા ઉપર સમૂહપ્રયોગ કરાવ્યો. દુનિયાએ ચકિત નયને જોયું કે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણસે અન્યાયનો સામનો કરતી વખતે હિંસક પ્રતિક્રિયું શરૂ કરીને લીધું નહિ. આવું ચર્તાન દિંમન અને નિર્ભયતા વિના શક્ય નથી બનતું. જે માનવી બપથી ભરેલો છે,

તે માનવી નાની યા મોટી હિંસા કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જ્યાં જ્યાં ગુંડાગીરીનું તત્ત્વ જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં લયગ્રસ્ત મનોદશા અનિવાર્યપણે દેખાય છે. લયભીત મનોદશાવાળો માણસ લયને નિવારવા માટે હિંસાનો આશરો લીધા વિના રહી શકતો નથી. નિર્ભય મનવાળા માણસને તો ક્રોધ લયનો સામનો કરવાનો હોય જ નહિ, અને તેથી એના જીવનમાં હિંસાને પણ અવકાશ હોય નહિ. નિર્ભય માનવી મુક્તપણે પોતાનો જીવન-વ્યવહાર ચલાવી શકે છે અને પોતાના માર્ગમાં ક્રોધ વખત મુશ્કેલીઓ આવી પડતી હોય છે ત્યારે એના સામનો લયભીત થઈને નથી કરતો; પરંતુ નિર્ભય બનીને કરે છે. મહાત્માજી કહે છે કે નિર્ભયતા જેનો જીવનધર્મ બની રહે છે તેવા માણસ માટે અહિંસા જીવનનો એક સિદ્ધાંત બની રહે છે.

હરભાઇ

પડકાર

લૉર્ડ બર્કનહેડ અને મિ. મૉન્ટેગ્યુ બન્નેને લાન નથી કે દરિયા પારના દેશોથી જેટલા આણીને ઉતારી શકાય તેટલા બધાજ 'સામ્રાટ કાંડા' ખાવડાંવાળા 'ઓનો ભેટો' કરવા હિંદુસ્તાન આજ તૈયાર છે. અને પડકાર તો સ્પિટિશ પ્રજાને આજનો નહિ પણ ૧૯૨૦ ની કલકત્તાની મહાસભાએ ખિલાફત, પંજાબ અને ગ્વરાજની વિવિધ માગણી પાર ઉતાર્યા વિના ન જંપવાનો પ્રજાક્રોધ નિશ્ચય જાહેર કર્યો તે દિવસથીજ અપાધ ચૂક્યો છે. આમાં સસ્તનતની હસ્તીને જરૂર પડકાર છે, અને સ્પિટિશ સસ્તનતના આજના હવાલદારો જો બહી બલાઇએ એ સસ્તનતમાંથી સરખા હક્કવાળા ભાગીદાર મિત્રોનો-મરજીમાં આવે ત્યારે ખાનદાનીની રીતે એક બીજાથી છૂટા પડી જવાની મુખત્યારીવાળી સ્વતંત્ર પ્રજાઓનો-એક પ્રજાસઘ બનાવી દેવા તૈયાર નહિ થાય તો એ પણ નક્કી સમજવું કે 'દુનિયાની સૌથી નિશ્ચયી પ્રજા'નું એ બધું પુરુષાતન ને નિશ્ચયપણું અને એ બધાં 'સામ્રાટ કાંડાંખાવડાં' હિંદુસ્તાનના અજેય અને અબેચ ટેકને છૂંદવાના અટકાસ્ય પાછળ ચારદ કરવાં પડવાનાં છે. હિંદની ભાતખાઉ નબળી પ્રજાએ હવે વધુ વખત કાંઈના જ વાકીપણા નીચે રહ્યા વગર, તેમ શત્રુ સુદાં હાથમાં લીધા વગર પોતાની સ્વતંત્રતા ઘેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

-ગાંધીજી

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી

પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી વિશે કંઈક લખવું એ ધણુ લેખકને પવિત્ર કરે છે તેથી ઘણું લખાઈ ગયું છે છતાં બે શબ્દ લખવા પ્રેરાયો છું. મહાત્મા ગાંધીજીએ આફ્રિકાથી હિંદમાં આવી ગયાં બત્રીસ વર્ષના પોતાના અવિરત શ્રમથી અનેક નરનારીઓનાં જીવનમાં શુભ પરિવર્તન કર્યું છે એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત દેશને ઉન્નતિને માર્ગે વાળ્યો છે. આ સેવા નાની સૂની ન ગણાય. આપણો દેશ પરાધીન હતો અને મોટે ભાગે નૈતિક અવદશાને પામ્યો હતો. સર્વત્ર નિરાશા, સ્વાર્થ, નિર્જાતા, અસત્ય અને કુસંપનું સામ્રાજ્ય હતું. મહાત્મા ગાંધીજીએ આ દુર્ગુણો તરફ દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને પોતાના આચરણ અને ઉપદેશથી જનતાને નબળાઈ ખ ખેરી નાંખી વીરતા, સત્ય, અન્યસેવા અને ઐક્યના પથે વાળી. તમોગુણથી ઘેરાયલા દેશને ધીમે ધીમે આત્મભાન થયું અને દેશના ઉત્થાનનાં મૂળ જોડાં નખાયાં.

આજે ભારત સ્વતંત્ર થયું છે એ મહાત્મા ગાંધીજીના તપશ્ચરણનું પરિણામ છે. આવા યુગપુરુષો જગતના કલ્યાણને માટેજ જન્મે છે. જીવે છે અને મરે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ અકિતજીવન તેમજ સામાજિક જીવન કેવી રીતે ઉન્નત થાય તેને માટે ઘણું કર્યું છે, ઘણું લખ્યું છે. એમની દષ્ટિ વ્યાપક હતી. જ્યાં જ્યાં દોષ દેખાય ત્યાં ત્યાં એમની દષ્ટિ ચોંટતી અને દોષને ઉધાડો પાડતી. પોતાના દોષનું ભાન થતાંજ એ મહાનુભાવ તેની જાહેરમાં કબૂલાત કરતા એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાતને શાસન કરતા એ વાત સુવિદિત છે. જેમ સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે તેનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરે છે તેમ મહાત્મા ગાંધીજીના ઉપદેશનો ભાનુ જીવનના દરેક પ્રદેશને અજવાળે છે. મોટામાં મોટીથી માંડીને નાનામાં નાની આખત ઉપર પણ એમણે યોગ્ય દોરવણી આપી છે. આવા મહાપુરુષના સમકાલીન હોવું એ મહાભાગ્ય છે, એમના ઉપદેશનું સ્વસ્થ સમજીને તદ્દનુસાર વર્તન કરવું એમાં માનવજીવનની સાર્થકતા છે. પરોપકારાય સત્તાં વિમૂતયઃ એ ઉક્તિનું મહાત્મા ગાંધીજી જ્વલંત ઉદાહરણ છે.

એમના કરણ અવસાનથી સમસ્ત દેશને—સમસ્ત વિશ્વને ભારે આપાત થયો છે. સમય જતાં ધીમે ધીમે ગોકભાર દળવો થાય છે અને

શ્રવણાન્કીર્તનાદ્યસ્ય જનઃ પાપૈ વિમુચ્યતે ॥૭૥॥
 દેહિનઃ સન્મર્તિં નિત્યં સદાચાર રતિં તથા ।
 તેજસા સ્વેન દૌર્બલ્યમસ્માકં મસ્મસાત્કુરુ ॥૮૥॥

કમળાશંકર સુદેશ ત્રિવેદી

કાતિલને હાથે મારી કતલ થવા દઈશ

પણ હારીને પાછો નહિ ફરું

હોલ ઘુસ્ત હું ગંગાળી અને તેમણે નોઆખલીનો વતની બન્યો છું. નોઆખલીના વતનીઓની વચ્ચે રહેવાને અને તેમના કાર્યમાં ભાગ લેવાને, બન્ને કેમના લેક્ષિમાં એકસંપ અને ભાષ્યારો સ્થાપી તેમને એકદિલ કરવાને અથવા તે કામમાં ખપી જવાને હું અહીં આપ્યો છું. હું અહીં ધગધગતી જ્વાળાઓની વચ્ચે વસું છું, અને તે બધી ફરીને શાંત ન થાય, ત્યાં સુધી અહીંજ રહેવાનો છું. એ કારણસર આ પ્રદેશ હું છોડવા માગતો નથી. જે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો કારમી આફતમાં સપડાયા છે, તેમને માટે જીવન સરળ બનાવવું જોઈએ, તેમનાથી મુખે જીવી શકાય એવી સ્થિતિ નિર્માણ કરવી જોઈએ. લોકોને સંગઠિત કરવાનું કાર્ય પણ આણવું જોઈએ અને લોકોને શારીરિક જીલમ તેમજ નૈતિક ત્રાસમાંથી છોડાવવા જોઈએ. હું જોઈ છું કે, મારામાં આ કામની આવડત નથી. અહિંસાની ચાવી હજી મને પૂરેપૂરી લાંબી નથી. અહીં હું મહાભારત યુદ્ધ માથે લડને જોઉં છું, પણ તે પાર પાડવાની મારી અપોખતાની સાબિતી મને ડગલે ને પગલે મળ્યા કરે છે. પણ આ યુદ્ધ છોડીને ભાગવાનું ન હોય. અને ભાગીને જઈ ક્યાં ? સફળતા કે નિષ્ફળતા આપણા દાધની વાત નથી. આપણે આપણું કામ બચાવ કરી છૂટીએ, એટલે થયું. હું કાઈ કાશિય ક્યાં વિના રહેતો નથી. આપણો ધર્મ મથવાનો છે, ઉવડે તેનું ધાયું થશે.

ગંગાજમાંથી હારેલાનું માનસ લઈને મારે પાછા ફરવું નથી. જરૂર દશે, તો કાતિલને હાથે મારી કતલ થવા દઈશ. પણ મારે એવી કતલ નોતરવી નથી, મારી ઈચ્છા તો એવી નથીજ નથી. - ગાંધીજી

હવે શું ?

“ મગફળા મનમતિ દે ભગવન ”

“ પિતા છો ભવ્ય ક્રાંતિના, વિરાટ નવયુગના,
ને માતા છો અહિંસાની, ગોદે જગ લપેટતા,
બધુ છો સૌ ગુલામોના દેવ છો દુખિયા તણા,
આશા છો વિશ્વ આખાની, સર્વ કાંઈ છોજ હિંદના ”

—ઉમાશંકર જોષી

હતાતમા ગાંધીજીનું ગોઝારી હલાને કારણે અવસાન થતા દુનિયા-ભરમા ભૂદ્રુપ થયો. વિશ્વને સામાન્યત અને હિંદને વિશેષે કરી, કદી ન પુરાય તેની ખોટ પડી, કેમકે લાખ લાખ કિશોરોથી પ્રકાશિત જ્યોતિ શુભાષો સભ્ય, અહિંસા અને મેવાલાવ રૂપી અમૃતથી છલકાતુ સરોવર એકાએક સુકાઈ ગયું ! સૌ કોઈને માર્ગદર્શન કરનાર, પ્રેરણા પાનાર, પ્રોત્સાહન આપનાર, અરે કટોકટીમા જરૂર પડતા સમાજને આગળ ધકેલનાર શક્તિનો ધોધ એક ક્ષણમા તો જલ્દી પડતો બધ થયો. એની પાછળ મહાનમા મહાન વિભૂતિઓથી માડી સામાન્યમા સામાન્ય કક્ષાના મનુષ્યો પર્યંત કરોડોની સખ્યામા અશ્રુપાત કરે એ આત્માવિદ છે અરે ! એમની પાછળ કેટલાક મનુષ્યો તો અત્રજળનો લાગ કરી મરણુ શરણુ થયા કેટલાક તો ગોઝારી હલાના સમાચાર જાણતાજ પ્રાણુ પખેડે ઉડી જતા દળી પડ્યા આમ અનેક કરણુ ઘટનાઓ બની ગઈ. બનેજ કારણુ, ‘ વૈશ પાવન ’ ની કંપના અનુસાર હમરો વર્ષથી મનુષ્ય જાતિ, અજ્ઞાનરૂપી અધકારમા ગોચા ખાઈ રહી હતી, તેના કટ્યાણુ માટે અવતાર ધરી, આયુષસર જેણે જહેમત ઉઠાવી હતી, અને જીવનની દરેક કાર્યદિશામા, પ્રકાશકિરણો પાથરવા તનતોડ પ્રયાસ આપ્યા હતા, તેવી પાવનકાંડી વિભૂતિનો, વધન્ત ભ ઉપર જેમ જીસમ કાઢવના શરીરનો ખીયા ઠોક્રી બીધણુ ફૂરતાથી અત આણ્યો હતો, તેમ ગોઝારી રીતે હત્યા થતા જે ન થાય તે જોણુ ! પણ, પ્રશ્ન એ છે કે હવે શું ? શું, અનુના સંગેવરો જીવકાંડીનેજ બેસી રહીશું ? એ મહાન વિભૂતિને માત્ર “ અશ્રુની અમ્મી

અંગલિ” અર્પા કૃત્યકૃત્યતા માનીશું? આમ ન થવા પામે તેથી તો કરસનદાસ માણેક (વૈશંપાયન) જેવા મર્મજ્ઞ કવિએ, બહુ મહાત્માજી પોતે કહી રહ્યા હોય એવી કલ્પનારૂપે સમયસર ચેતવણીના સૂર મંલનાયા છે કે,

“ ના, ના, મને અશ્વની સસ્તી અંગલિ,
આપી રખે તું, છેતરતો આત્મને ”

સ્વાભાવિક છે કે, ઘેરી નિરાસા વ્યાપી હોય ત્યારે આપણને શું કરવું અને શું ન કરવું તે ન સૂઝે. અને છતાં, જેમની ગોઝારી હત્યાને કારણે આપણે અશ્વ-સાગર હલકાવી રહ્યા છીએ. તે જગતવંદ પુરુષની પ્રેરણા શું હોઈ શકે એ પ્રશ્ન સૌ કોઈ પોતપોતાનાં ચિત્તને પૂછે.

એ તો યજ્ઞપુરુષ હતા. મૃત્યુ બાદ તો ધણાંઓનાં ગુણગાન થાય છે. પરંતુ, મહાત્માજીની બાળતમાં તો અપવાદરૂપ એવું બન્યું છે કે, તેમની હંયાતીમાં પણ, તેમને નામાંકિત વ્યક્તિઓ તરફથી ઉચ્ચ ક્રાંતિની અંગલિઓ અનેક વાર અર્પાએલી છે. આ લેખને મથાળેજ, મહાત્માજીનાં જીવન-સૂત્રો યોગ્ય રીતે પચાવનાર મૂળરાતના પહેલી હરોળના કવિશ્રી ઉમાશંકર જેઠીએ રચેલ કાવ્ય-પંક્તિઓ ટાંકવામાં આવી છે. તેમજ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, રાધાકૃષ્ણ સર્વપલ્લી, અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવનાર મહાગુલાવોએ ગાંધીજીની હયાતીમાર્ગ કેવી ઉચ્ચ ક્રાંતિના તેમના ગુણાનુવાદ કર્યા છે તે અનુક્રમે આપેલાં, તેમનાં વચનામૃતનાં અવતરણો ઉપરથી લક્ષમાં આવશે.

(૧) શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે પોતાનાં એશિયા ખંડના પર્વટન હરમ્યાન પત્રકારો સમક્ષ બોલાવેલું કે, “ યજ્ઞને મનુષ્યરૂપ લેવાની ઈચ્છા થઈ, અને તે ગાંધી-રૂપે અવતર્યા. અમારી પૌર્ણત્ય સંસ્કૃતિનું અંતિમ ધ્યેય ગાંધી રૂપે અવતર્યું છે. મનુષ્ય કેટલી હદ સુધી શુદ્ધ થઈ શકે તેનો પરિચય જગતને ગાંધીજીએ કરાવ્યો છે. અને વાચક બણેજ છે કે શ્રી ટાગોરના અવસાન બાદ, મહાત્માજીએ તો ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ અને ત્યાગનાં ઉચ્ચતર શિખરો સર કર્યાં. જેમકે, જગતને ચક્રિત કરી નાખે તેવો તેમનો પૂર્વ બંગાલમાંનાં નવખાલીનાં દરેક ગામડાંનો પોતાનાં કોઈ પણ સ્વજનની સદાય કે સોબત વિનાનો જેખમ ખેડેલો પ્રવાસ, કલકત્તા અને ત્યાર પછી દિલ્હીના આમરજાન ઉપવાસો વગેરે.

(૨) ઇ. સ. ૧૯૩૯ ની સાલમાં મહાત્માજી સિત્તેર વર્ષનું આવરદા મોગવવા ભાગ્યશાળી થયા આ પ્રસંગના સ્મરણાર્થે, શ્રી રાધાકૃષ્ણ સર્વ પક્ષીએ, દુનિયાના બુદ્ધ બુદ્ધ દેશોની ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ ધરાવતી પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં નામના પ્રાપ્ત કરનાર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના ગાંધીજી પ્રત્યેના મંતવ્યો, એકત્ર કર્યા, અને આ બધી અંગ્રલિઓ પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી મહાત્માજીનાં ચરણોમાં ધરી. પુસ્તકનું નામ છે :- મહાત્મા ગાંધી-તેમનું જીવન અને કાર્ય. તે પુસ્તકની લંબાણ પ્રસ્તાવનામાં એક સ્થળે શ્રી રાધાકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે. - “ ગાંધીજી આગામી મુક્ત જીવનના પયંગબર સમા છે; તેમજ તેમની અપવાદરૂપ પવિત્રતા અને વીરતાને કારણે કરોડો મનુષ્યોનાં હિતમાં તેમની નૈતિક શક્તિ સત્તા ચલાવી રહી છે. સત્યપરાયણ રહેવું, સાદાઈ ધારણ કરવી, નિષ્પાપ અને વિનમ્ર જીવન ગાળવું, શોકકારણ ઘટનાઓના પ્રસંગે મનની પ્રસન્નતા ચાલુ રાખવી અને સંતુષ્ટ રહેવું, જીવનનો આસ્વાદ માણવો, અને તેમ જતાં, મૃત્યુથી ડરવું નહિ, આત્માના (Spirit) અવાજને અધીન રહેવું, જતાં પ્રેતોથી (Spirits) જરા પણ યડકવું નહિ, આવું આવું, સૃષ્ટિકર્મ શરૂ થયે ત્યારથી ગાંધીજી સિવાય કોઈએ બોધ્યું નથી તો પછી વર્તનમાં મૂકવાની તો વાતજ શી ? ”

(૩) અને, ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ઇ. સ. ૧૯૦૯ માં શુદ્ધ ચારિત્રવાન, મહાન દેશભક્ત, બુદ્ધ ગાંધીજીનાં રાજકીય ગુરુ સમાન ગોખલેજીએ અંગ્રલિ આપતાં જણાવેલું કે :- “ શ્રીચુત ગાંધીજી સાથે મારે ઘાડો સંબંધ હોવાથી, હું તેમને રજેરજ ઓળખું છું....હું આપ લોકોને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એમનાથી વધારે પવિત્ર, ઉદાત્ત, બહાદુર, કે ઉચ્ચાશયી મનુષ્ય આ સૃષ્ટિમાં કદી વિચરેલ નથી....એમના માટે નિઃશંકપણે કદી શકાય આ મનુષ્યોમાં તે એક સાચો નર છે, વીરોનો પણ વીર છે, કે દેશપ્રેમીઓમાં તે સૌથી મોખરે છે, અને એમ પણ વિના મંકાય કહું છું કે, તેમનામાં હિંદની માનવતા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી છે. ”

આવા, આપણા રાષ્ટ્રપિતાની પ્રેરણા એકજ હોઈ શકે. આદર્શોનું યથાશક્તિ પાલન. અને પડિત જવાહરલાલ નેહરુજીએ પણ (તાજેતરમાંજ) આપણને ગંભીર ચેતવણી આપી છે કે :- “ પુણ્યસૌક મહાત્માજીએ આપણને જે બોધપાઠ આપ્યો છે, તેને અનુસરવા, અને આપણી સમક્ષ જે રચના

તમક યોજનાઓ પેશ કરી છે તેને પાર પાડવા, જે આપણે એકત્ર થઈ કામગીરી બજાવીશું તોજ તેમાં તેમની યોગ્ય સ્મૃતિ જળવાઈ રહેશે. ”

‘ રચનાત્મક કાર્ય ’ એ શબ્દ તો સૌ કોઈને પરિચિત થઈ ગયો છે. કદાચ અંતિ પરિચયથી અવગત ઉત્પન્ન થાય તેટલા પ્રમાણમાં જાણીતો થઈ ચૂક્યો છે. પરંતુ, તેનું હાર્દ પકડાયું છે ? અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓએ તેનું રહસ્ય પારખ્યું હશે. બાકી તો એવુંજ !! રચનાત્મક કાર્યક્રમ દ્વારા દેશભરમાં કામ કામ વચ્ચે સાચા દિલનો આનૃણાવ ઉત્પન્ન થાય એવી તે પ્રેમભૂતિ સંતની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. તે જો દેશે અપનાવ્યો હોત તો આજે ‘ મૈયા ભારત ’ ની સૂરત કેવી જવલંત હોત તેની કલ્પના આજના ઉછરતા જમાનાએ દિલમાં અંકિત કરવા યોગ્ય છે. કહેવાતાં જીવ નીચ વર્ણો વચ્ચે, હિંદુ અને અહિંદુ વચ્ચે સ્ત્રીવર્ગ અને પુરુષવર્ગ વચ્ચે ભાદેરિક સહકાર થવા પામે એવો જો કાર્યક્રમ છે.

ત્યારે શું ઉપરોક્ત આદર્શને પહોંચવું જો અશક્ય છે ? ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ એવુંજ જણાશે. છતાં હાલમાં પણ, આશ્રમો અને નાની નાની સંસ્થાઓ દ્વારા કેટલીક વિરલ વ્યક્તિઓ આ આદર્શની મશાલને યથાશક્તિ જલતી રાખી રહી છે. જેમકે, ગૂજરાતમાં મૂળાં મેવક-સેવિકાઓ જેવાં કે રવિશંકર મહારાજ, નાનાભાઈ ભટ્ટ, ભુમતરામ દવે, દિલખુશરાય દિવાનજી, મીઠુબેન પીટીટ, પુષ્પાબેન મહેતા, નરહરિ પરીખ, નારણદાસ ગાંધી, લક્ષ્મીદાસ આસર, વગેરે આ જ્યોત જલતી રાખી રહ્યાં છે. તેજ પ્રમાણે અન્ય પ્રાંતોમાં પણ એવી જાણીતી તેમજ અજાત વ્યક્તિઓ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર, રચનાત્મક કાર્યક્રમો દીપક હોલવાય નહિ તેની સાચમેની રાખી રહેલ છે. ઉપરાંત મહાત્માજીએ સ્થાપેલ પ્રામોદારક સંસ્થાઓ પણ, કુમારાખ્યા જેવા, નિષ્ણાતની દેખરેખ નીચે, ધીમું પણ સંગીન કાર્ય બજાવી રહેલ છે વળી પ્યારેલાલ ડૉ. મુર્શીલા નાવર, શ્રદ્ધાબેન, વગેરે પ્રખર તપસાધિકા, હર પજો જીવને જોખમે, કામ કામ વચ્ચે જોખલાસ વધારવા, તેમજ કચડાએલી, લઘુમતિ કામોમાં, કલ્યાણમય પ્રજા પ્રત્યે શ્રદ્ધા વિકસાવી, તેમની બીકના જૂતને હડાવવામાં આશ્ચર્યકારક પ્રગતિ સાધી રહ્યાં છે.

ગાંધી અંધકાર વચ્ચે આ આશા-દિપિકાઓ. ગ્રાંમો ગ્રાંમો પ્રકાર પાડતી ટમટમી રહી છે. હા ! એટલું ખરું કે મહાત્માજીની જોખારી દલ્લાના

ખતાવ પછી, ક્રોમી લાવના નાખૂદ કરવા વિષે લાપણો કરવાની અને તે વિષે વર્તમાનપત્રોની કતાગેમા લખાઓ કરવાની તાવાવેલી એકાએક વળે પૂરી નીકળી છે !! પરંતુ જ્યાં સુધી, લેખોમાં, અને વાતોમાં દર્શાવાયેલી ખાવનાઓને મર્ત અર્થ ન આપીએ, જ્યાં સુધી, હૃદયનાં જિંડાણમાંથી પણ ક્રોમી-લાવનાના વિષનો નાગ ન કરીએ ત્યાં સુધી મહાત્માજીના આદર્શની દિશામાં આગળ વધવાનું લાગ્યેજ બને ! લેખો કે વાતો કાર્ય સાધક નથીજ એમ સમજવાનું નથી. જો તેની પાછળ દિલની સાચી લાગણી હોય તો અવશ્ય તેની અસર ઘણી જિંડી થાય. દિલમાં દલાદલ બર્થ હોય, છતાં હોડ બહાર અમૃત જેવા શબ્દો લાવવાથી નહિ, પરંતુ હૃદયમાં અમૃત-ઝરણુ સરળવીને, પછી વાણી અને કાર્ય દ્વારા તે માંડેયો સાચો સુધારસ વહેવડાવીએ, તો તેની અસર જેવી તેવી ન સમજવી. જેમને ગતદિવસ આજીવિકા માટે કાર્યગત રહેતું પડે છે તેવા કુગેડો માણુમો બીજું શું કરી શકે ?

રોજબરોજ વ્યવહારમાં, દિગ્ગજાલક જિંડાણમાંથી નીકળતી આવી અમત વાણી તો ફેટકીએ અશુદ્ધિ ઘોષ નાખવા મમર્થ છે

આ મુદ્દો વિદ્યાર્થીવર્ગ સમજી જાય તો ખૂબ પ્રગતિ માધી શકાય. દર્શાત તરીકે, જો તે વર્ગ ફળવણી વિગેની મહાત્માજીની ભવ્ય યોજનાનો અભ્યાસ કરે અને તેમ કરી તેનો અમલ કરે કગવે તો દેશની કાયા પલટાઈ જાય. વિદ્યાર્થીઓ અને યુવકો આટલી વાત દિલ-મોંમરી અવશ્ય ઉતારે કે મહાત્માજીના સકલ મુજબ અવશ્ય એટલે સમરાન્ત્ય; અને તેમની માન્યતા મુજબનાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની વ્યાપકતા એ સમરાન્ત્યનું મુખ્ય લક્ષણ જાણવું.

શબ્દો ટાંકી લેખની પર્વાંતિ કરવી એ ચોખ્ખળ લેખારો :-

(૧) " મૃત્યુ કાંઈ પણ રીતે આવે તોય કલ્યાણકારી છે; પણ વ્યવધર્મ અર્થાત્ સત્યને કારણે જે મરે છે તે વીરપુરુષનું તો તે બેવકુલ કલ્યાણ કરે છે...કાંઈ મિત્ર મરી જાય તો શોક કરવાની રૂઢિ છે. પણ ધર્મને જે પોતાના શરીરની આહુતિ આપે છે, તે પુરુષના સંબંધમાં આ રૂઢિ ખોટી છે. "

(૨) " વિપત્તિ અને વેદના વિના જીવનમાં શું સાર છે?...રામાયણમાં, સીતા રામનાં દુઃખ, વેદના અને તપશ્વર્યા વિના બીજું શું છે?...જીવન કરતાં મૃત્યુ અને દુઃખનું મૂલ્ય વધારે આકેશ, અને આપણાં મનનો મેલ ધોવાની એની શક્તિ તમે સમજો એમ હું ઇચ્છું છું. "

ઉપરોક્ત શબ્દો લખતાંજ મહાત્માજીના અવસાન પછી બે ત્રણ દિવસમાં મારા એક ભ્રાતા ઉપર લખેલ પત્રનું મને સ્મરણ થાય છે. તે સમયની તાજીજ અસરમાં આ પ્રમાણુ ઉદ્દેશારો હૃદયમાંથી ટપકી પડ્યા :-
" નિઃસસ કાષ્ટરિત્તો દૂર ધાત તેમના લક્તોનાં દિલમાં હજી પણ કરણ કાવ્યમયતા પ્રગટાવે છે. વાલ્મિકિએ અને ભવભૂતિએ નિરૂપેલી રામસીતાની અતિ કરણ કથા આજેય આપણાં દિલને દ્રવી નાખે છે. શું, મહાત્માજીની આ હત્યા એવુંજ કે એથી પણ કરણતર કાવ્ય જગતને આપવામાં નિમિત્તરૂપ થશે? તેથીજ શુ ગાંધીજીને રામનામનું મૃત્યુ આટલું બધું પ્યાસ હતું? "

આથી ભવ્ય અને કરણ અસર પાડનાર, અને સર્વનો હૃદય સાધવા મથનાર મહાત્માજીના મૃત્યુના શરીરનું અવસાન થયું એ ખરૂં બાકી તેઓશ્રી તો અમર છે. જુગ જુગ જીવો મહાત્માજી.

હિંમતજાલ કલ્યાણરાય બક્ષી

બાપુ, આ દુનિયાના દેવ

ભાઈશ્રી નટલાઈએ 'ગાંધી આરક ઍથ' માટે લખવા, એવા બાપુની શબ્દોમાં લખ્યું છે કે તેને હું નકારી શકતો નથી. હું મારી મર્યાદાઓ સમજું છું. જેને સમજવા ભલભલા ગોચાં ખાય તે મહાન વિભૂતિને હું તો શી રીતેજ સમજી શકું ? ખીરબલનો દંડ દેડ લોકોએ ક્યો તે ન્યાયે પણ હું અકષમતિ આ મહાન આત્માને મારી અંગલિ આપી શકું તોય બસ છે.

દુનિયા બ્યારથી આપુ થઈ હશે ત્યારથી સત અસતનું દંડ તો આપુજ છે. ફક્ત એમાં સતયુગથી તે આ કાળ સુધી ટકાવારીનોજ ફેર પડ્યો છે. સતયુગમાં અસતની ટકાવારી ઘણીજ બૂજ હોય તેમ લાગે છે ત્યારે અત્યારે સતની ટકાવારી નહિજ જેવી છે. પણ સત અસત શી વસ્તુ છે એજ પ્રથમ તો સમજવું મુશ્કેલ છે. આખી દુનિયાના મનુષ્યો જુદે જુદે રસ્તે કંઈકે શોધમાં છે પણ તે જડે છે કે કેમ તે સવાલ છે. કોઈ બસ લક્ષ્મી લક્ષ્મીની પાછળજ પડ્યા છે પણ લક્ષ્મી લઈ એ લોકો શું માગે છે ? સુખ, આનંદ. પણ કેવું સુખ ? કેવો આનંદ ? શાશ્વત. 'પણ આ બધાને મળે છે ? લક્ષ્મીથી દૈહિક સુખોની પાછળ મનુષ્યો બાવરા બાવરા કરે છે. તેમને કાંઈ એન પડતું નથી તેમની તરસ છીપતીજ નથી ફેટલાક લોકો દૈહિક સુખના અભાવે માનસિક સુખમાં પોતાને મસ્ત માને છે. કુદરત, કલા કારીગીરી વગેરે. તેઓ ધનવાનોને મૂર્ખ માને છે અને પોતાને ધનવાનોથી ઉન્ન્ય ક્રાંતિના માને છે. માનસિક સુખથી પણ તેમને તૃપ્તિ થતી નથી. ફેટલાક બાગ્યશાળી કાવિક તેમજ માનસિક બન્ને સુખો ભોગવે છે છતાં જીવનમાં તેમને પશું કાંઈક જાણું જાણું લાગે છે. વૈભવ, કીર્તિ, કલા બધું હોવા છતાં જીવનના જિંડાપણમાં જાણે કાંઈજ નથી એમ લાગ્યા કરે છે. તો પછી શાશ્વત સુખ, આનંદને માટે ક્યાં દોડવું ? આપણે જો આપણી જાતને હંમેશ માટે બૃદ્ધી જતજો તો આપણને દુઃખ લાગે ? અને જ્યાં દુઃખનો અભાવ હોય તો સુખ ને આનંદ મળવાજ જોઈએ દરેક માણસ થોડે ઘણે અંશે પોતાની જાતને બૂલવા પ્રયત્ન કરે છે. લક્ષ્મીવાન દાર પી લાન બલશે ને પોતાને આનંદ અનુ-

ભવતો માનશે પણ નિશો ઉતરે ત્યારે શું ? કલાવાન કલામાં તન્મય હશે ત્યાં સુધી આનંદ અનુભવશે પણ પછી શું ? આપણી જાતને બૂલવા માટે એકજ ઉપાય, મનના ગુલામ ન બનતાં મનના પ્રભુ બનો. અત્યારે તો સહેજ સહેજ વાતમાં દિંદુ મુસલમાન તરફ ને મુસલમાન હિંદુ તરફ ક્રોધ કરતાં, તિરસ્કાર કરતાં, અપમાન કરતાં, સાંખતાં, ખૂનામરકી કરતાં જરા પણ અચકાતા નથી. તેમનું મન તેમના કાબુમાં નથી રહેતું. બાપુ જેવા તપસ્વીજ બધાને સરખા ગણે કારણ કે એને એનું મન કાબુમાં છે ને તે પોતાને બધામાં ભુજે છે.

પદાર્થવિજ્ઞાનનો એક અટલ નિયમ છે કે દુનિયામાં શક્તિ જુદા જુદા રૂપમાં વસે છે ને એક રૂપમાંથી બીજા રૂપમાં ફરી શકે છે. આ નિયમને આધારે દુનિયાની શક્તિનો સરવાળો કરીએ ને તેથી જ રીતે આ મહાન બ્રહ્માંડ જેમાં કેટલીયે દુનિયા સમાયેલી છે તે બધાની શક્તિઓનો સરવાળો કરીએ તો જે મહાન શક્તિ થાય તેને આપણે ભગવાન કહીએ. જડ પદાર્થના પરમાણુઓમાં પણ ચૈતન્ય છે એવું પદાર્થવિજ્ઞાન કહે છે એટલે આ દુનિયા જડ નથી પણ ચૈતન્ય સ્વરૂપજ છે. ને જે વસ્તુ આ ચૈતન્યમયી દુનિયામાં બધે પથરાય શકે તેને પોતાપણું હોતું નથી.

આપણા ઋષિમુનિઓ એકજ જગ્યાએથી હજારો માઈલ દૂર આવેલ બીજા ઋષિમુનિઓ સાથે વાત કરી શકતા, તેમને જોઈ શકતા. હવે એ વાતને રેડિયો ને ટેલિવીઝન સાથે સરખાવીએ તો ઋષિમુનિઓ પોતાના મગજનેજ બ્રહ્મ દાર્દ્રીંગ ને રીસીવીંગ સ્ટેશન જેવી સ્થિતિમાં રાખતાં હોવા જોઈએ, દ્રઢમાં આ દુનિયામાં જ્ઞાન એટલું અગાધ છે કે ભલભલો જ્ઞાની પાસેનું જ્ઞાન પણ દરિયામાં વરસાદના ટીપા સાથે સરખાવીએ તો પણ તે સરખાવાય કે કેમ તે શંકા છે. દુનિયામાં દરેક પ્રશ્નને જોવા માટે કેટલીય બાબતો હોય છે એટલે એ બધી બાબતો મંભાણી જો પ્રશ્નો ઉઠેલ થાય તોજ શુભ પરિણામ આવે ને આવે ઉઠેલ કરનાર માણસ કાષ્ઠજ હોય છે.

ગાંધીજીને ગાળો દેનાર મુસલમાનો હવે ગાંધીજીને મંભારે છે. ગાંધીજીએ આપણને મુસલમાનો ઉપર પ્રેમ કરવા કહ્યું છે છાપાં વાંચતો ત્રાદી સમજણનો માણસ કદાચ તેમના ઉપર પ્રેમ તો ન કરે પણ જરા ચાંતિથી વિચાર કરે તો

તેમના ઉપર અણુગમો પણ નજ કરે ને તે જ હિંદુસ્તાન એવા
પાપા પર ચણાવા માંડ્યું છે કે હવે તેને દબાવી ચકારોજ નહિ. દુનિયાના
વધારેમાં વધારે લોકોને જે સાત્વિક સુખ આપી શકે તે માણસ દુનિયાને
દેવ કહેવાય. બાપુ એ દુનિયાના દેવ હતા. તેમની શિખામણે દુનિયા ચાલશે
તો દુનિયાના વધારેમાં વધારે માણસો સુખી થશે. પણ માનવજાત
વાંદરામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એટલે સીધી રીતે સમજે તેમ લાગતું નથી.
એટલે વિનાશ પછીજ સર્જન થશે. બાપુના સતની ચિનગારી ભવિષ્યનું
સુખી સર્જન કરશે. બાપુને પ્રણામ.

શ્રવણસાહ છબીલેખાસ એતિયા

બાપુની વિદાય

એક યોગી થયો વિદાય, આજ બાપુ થયા વિદાય,

પોરબંદરમાં જન્મ લઈને, પાવન કરિયું આમ;
સત્ય ને અહિંસાના બળથી, કર્યો દેશ આઝાદ-આજ બાપુ

દાંડીકૂચથી વિરાટ જનતા, જમવી એક પળમાંય;
ધરાસણમાં ધાક પાડીને, દૂજથી બ્રિટિશ સરકાર-આજ બાપુ

અવિચારી એક માનવની ગોળીએ, કર્યો ઉદ્ધકાપાત;
ચાલીસ કરોડનો તારણહારો એ, ચાલ્યો હિંદનો તાત-આજ બાપુ

ખેભાકળી એ જનતા આજે, અણુની ધરે ભેટ,
હૃદય રહતાં શબ્દ ન જડતાં, બાપુ અમર રહે-આજ બાપુ

દીરિટ પરીખ

ગુણનું સમારક

માનવહૃદયમાંથી અસ્ત થતી લાગતી પ્રેમલાવનાનું પુનઃપ્રતિષ્ઠાપન કરવાનો અતિપ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરતાં પૂ. ગાંધીજીએ પોતાના દેહનું દાન કર્યું. ઉપલક્ષ્ય રીતે જોતાં તો જાણે એમ લાગે છે કે કામી ઝગડો મીઠા-વવાના પ્રયત્નમાં તેમણે દેહ આપ્યો. પરંતુ તેમનું જીવન સમગ્ર રીતે જોવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન કરીએ તો પણ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવશે કે કામી શાંતિ માટેનો પ્રયત્ન તો તેમના મૃત્યુનું નિમિત્ત બન્યો છે. પણ વાસ્તવિક રીતે તો મનુષ્યજીવનમાં વ્યક્તિજાત તેમજ સામાજિક બન્ને દેહાણે પ્રેમને બદલે દ્વેષ, ઐક્ય ને બદલે છિન્નચિન્નતા પ્રસરી રહેલાં છે. તેને સર્વાંગી રીતે સુધારીને પ્રેમ અને ઐક્ય સ્થાપીને તે દ્વારા સત્યદર્શન કરવાના અને કરાવવાના તેમના પ્રયત્ન પુરુષાર્થના એક વિભાગરૂપે કામી વિદ્વેષતા રાક્ષસ સામે તેઓ ઝખ્મતા હતા. એટલે કે દ્વેષ અને અનૈક્યની ભાવના પછી ગમે ત્યાં પતિ અને પત્નીના સંબંધી જેવા નાજુક અને તદ્દન ધરમથુ પ્રશ્નોમાં, કે મિલભાવિક અને મનુરના આર્થિક પ્રશ્નોમાં, કે અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને કામી ઝેરના ધાર્મિક-સામાજિક પ્રશ્નોમાં, કે પછી આંતર-રાષ્ટ્રીય મંત્રણામાં દેખાય ત્યાં દરહંમેશ પ્રેમ અને ઐક્ય સ્થાપવાનો તેમનો અદ્વય અને અપ્રતિહત પ્રયત્ન રહેતો.

અને તેથી માણસ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યની જરૂર થાય ત્યું દરેક કાર્ય મદાતમાજીનું સાચું આગેક બની રહે છે. પછી તે કાર્ય એક ભૂલા પડેલા નાના બાળકને રમ્તો બતાવવા જેવું 'બિન મદત્વનું' હોય, કે કાઈ ગામડાંમાં કીર્તિવિદીન સખત મહેનતવાળું મંથુ રચનાઈય હોય, કે અતિ વિસંવાદી લડવાડિયા વાતાવરણમાં શાંતિના મંદેશો બદાદુરી-પૂર્વક સુધાવવાનું હોય કે કીર્તિ અને ભોજો અપાવનાઈ 'મદત્વનું' કાર્ય હોય ગમે તે જાતનું હોય, પણ જે નિઃસ્વાર્થભાવે કરવામાં આવેયું છે અને તેનાથી મનુષ્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યની થોડી પણ વધી જતી હોય તો તે મદાતમાજીનું આરક અને છે. જેમ મનુષ્યનું મોં દર્શક રૂપમાં નદિ પવન ગુણમાં રહેયું છે, બરાબર તેવી રીતે આવા

મહાન પુરુષનું સ્મારક પણ તેમણે પોતાનો ગુણરૂપી જે અમૂલ્ય વારસો મૂક્યો છે તેને ઉત્તરોત્તર વધુ વિકસાવવામાં રહેલું છે.

ઉપેન્દ્ર જ. સાંડેસરા

છેલ્લો કટોરો

છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ, પી જાણે બાપુ !
સાબર પીનારા અંજલિ નવ ઢોળાણે બાપુ !

અણખૂટ વિચારો વધુ જીવન તમારું,
ધૂતો દબાવવાને ઘડી પડિયું પનારું,
સત્ય તણે બોળે ઢળી સુખથી મુનારું,

આ આખરી ઓરીકટે શિર સોંપવું બાપુ !
કાપે બાહે ગરદન રિપુ મન માપવું બાપુ !

સુર અસુરના આ ઉદ્ધિ-વસોણે,
શી છે મતામમ રત્નના કારી જનોને,
તું વિના શંભુ ! કોણ પીરો ઝેર દોણે ?

હૈયા લગી મળવા બરલ ઝડ નાઓ દે બાપુ !
ઓ સૌમ્ય-સૌદ, કસાલ-કોમલ, નાઓ દે બાપુ !

આજર માનવજાત, આકુળ થઈ રહી બાપુ !
તારી તબીબી કાજ એ તલખી રહી બાપુ !

ન બાપ ! માતા આખલાને નાથવાને,
ન વિચિત્રતા ઉપર જળ છાંટવાને,
ન સાત સાગર પાર સેતુ બાંધવાને,

ધનધોર વનની વાટને અજવાળતો બાપુ !
વિકરાળ કેસરિયાળને પંખાળતો બાપુ !

.. સાલ્યો જાણે પુજા લોભિયો ભગવાન છે બાપુ !
છેલ્લો કટોરો ઝેરનો પી આવળે બાપુ !

(ગાંધી બાપુ)

અવેરચંદ મેઘાણી

લાડીલા બાપુ

કામ બાકી છે ઘણું તારું લાડીલા બાપુ, કામ બાકી છે ઘણું તારું
ભારતભૂમિનું મળિયાડું લાડીલા બાપુ, કામ બાકી છે ઘણું તારું
રૈયત છે રાંકડી ને તું તો જોની લાકડી, કામ પડે કોને સ બાડું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

ભારતભૂમિનો અખંડ દીવડો તું, અજવાળે હિંદ ઉભાજ્યું લાડીલા બાપુ!
હિંદનો હીરો મોહન દુનિયાનો દીવડો, અસ્ત થયું અજવાળું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

શુભામ હિંદના શુભામ બાલુને, શુભામીથી સુક્ત કીધાં લાડીલા બાપુ!
જેલ મહીં અમ બંધનમાં હતા. આઝાદ બનાવી કયા હાથ્યા લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

ભારતભૂમિને આઝાદ બનાવા કાજે, દીધું જલિદાન તારું લાડીલા બાપુ!
પ્રજાના હિત માટે સત્ય અહિંસા માટે, મૃત્યુ વહોર્યું અકાળું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

પૂર્વ ને પશ્ચિમ મૂકી દક્ષિણ કસ્તુરબા મૂકી, ઉત્તરમાં તારું યાજુ લાડીલા બાપુ!
નેહરૂ સ્વરાજ તારું અખંડ સૌભાગ્ય રહે, હૃતભાગી હિંદ તો રંગાણું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

બનેલા બાલુના હર્ષને, શાને આજ રંગવો લાડીલા બાપુ!
કદવી ના ચકું તારા મૃત્યુથી, કદપનાની રાખ બની બચે લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

યમુનાના કાંઠે તારા દેહ વિસર્જન કીધાં, આંસુથી આરતી ઉતારું લાડીલા બાપુ!
બાપુ! બાપુ! કહી હિંદ પુકારે, જો નામ ના રે લીસાડું લાડીલા બાપુ!
કામ બાકી છે

એક અંધ લિખારીનો ભક્તિભાવ
એક દિવસ ઉપનાસ કરી અંધોમાં નાજી પ. આપુલો બેટ આપે છે.

મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ !

પૂ. બાપુજીના અવસાનના ખબર જાણ્યા ત્યારે મને વીજળીનો આંચકો લાગ્યો, અને થોડા કલાક ગમગીની પણ થઈ. પણ સવારે ઊઠતાં જ મને દિલમાં થયું-કે પૂ. બાપુજીનું અવસાન જ ક્યાં થયું છે ! જો એમનું અવસાન થાય તો ખરેખર દુઃખની વાત ગણાય. કેમકે જો મહાપુરુષે જીવન આપું, સેવામાં ગાળ્યું હોય, તેનું અવસાન થાય તો કોને દુઃખ ન થાય ! પણ પૂ. બાપુજી મર્યા જ નથી. ખરી રીતે એમનું મૃત્યુ મરી ગયું છે.

તે ૭૮ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા એ સમય દરમિયાન બાળપણ બાદ કરતા તેમની એકેએક ક્ષણ તેમણે જીવી ગઈ છે. છતાં ૫૦ ઉપરાંત વર્ષોમાં તેમણે નથી રવિવાર જોયો કે નથી તહેવાર જોયો. તે ખાવા ખેસતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા, જાજરે જતા ત્યારે પણ દેશનું કામ કરતા. તેમણે શરીરને, મનને એવાં ધડથાં કે ચોવીએ કલાક ખડે પગે કામ આપે તે નિરાંતે કદી જાળ્યા નહિ અને સતત દેશની સેવા કરી, એમ કહેવાય છે કે ચોગીઓનું આયુષ્ય ૪૦૦ વર્ષનું હોય છે. એ પ્રમાણે બાપુએ ખરેખર ૪૦૦ વર્ષનું કામ કર્યું. પછી ભગવાનને થયું કે આ દેશની પાસે ખૂબ કામ લીધું, હવે એનું કામ પૂરું થયું.

અને પૂ. બાપુનો દેહ તેણે લઈ લીધો. શા માટે ? દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે જ. હવે બાપુનો આત્મા આ પાા ફૂટના દેહમાં સમાઈ ન શકે એટલો મોટો મયો. તે આત્માની ગતિ ખૂબ જ વેગવાન હતી. તેની સાથે દેહ ચાલી શકે તેમ નહોતો. અને આત્માના હિડયનમાં તે જાણે વિશેષ ન કરતો હોય એમ થવા લાગ્યું. તેથી ભગવાને એ આવરણ દૂર કર્યું. તેમણે ધણાં વર્ષ પૂર્વે કહેલું કે હું મરીશ ત્યારે હવામાં ઊડી નહિ જઉં પણ કસ વિનાની જમીનમાં ખાતર થઈશ.

બાપુનો પુનર્જન્મ થયો : એટલે બાપુ પોરેજાદરમાં પૂતળીબાઈના પેટે જન્મ્યા હતા, તે જન્મનું કાર્ણ પૂરું થયું. અને હવે તે વિશ્વને પેટ સંદાનિતક દેહે જન્મ્યા છે. તેમનો આત્મા આજે વિશ્વમાં પ્રગટ થયો છે.

ધન્ય મૃત્યુ-વન્ય જન્મ : આ જન્મ પણ કેવા શુભ યોગડિયે થયો ? પૂ. બાપુ ઇચ્છતા હતા કે સેવાકાર્ય કરતાં કરતાં મારો દેહ પડે અને તે વખતે મારા મોંમાંથી સંમતામજ નીકળે. આ જન્મે ઇચ્છાઓ ભગવાને પૂરી કરી છે. મહાપુરુષને જાણે તેવું મૃત્યુ થયું. તેમણે જગતની સેવા છેલ્લી ક્ષણ સુધી કરી અને જન્મ પામેથી એક ક્ષણનીય સેવા ન લીધી. પ્રાર્થનાના વિચારમાં, પ્રાર્થનાસ્થાને ભગવાનનું નામ લેતાં લેતાં વિવાદરહિત અને હસતા મોંએ એક ક્ષણમાં દેહ ત્યજી દે છે. અને વિશ્વના એકેએક માનવીમાં પહોંચી જાય છે. અને વિશ્વમાં પ્રગટ થાય છે.

હું તા. ૧ લીએ વર્ષા જવાનો હતો અને તેમને મળવા ઇચ્છતો હતો. પણ હવે તો હું આંખ મીચી દઉં એટલે તરત મળી શકું છું.

એમનો દેહ હતો ત્યારે એ જ કહેતા હતા તે કેટલીક વાર કેટલાવને ગંમતું ન હતું. હવે તો એવું કંઈજ રહ્યું નહિ. હવે તો તેમનો આત્મા આપણને સતત જગૃત રાખવાનું કામ કરશે. તે સદેહે જ ન કરી શક્યા, તે હવે તેમનો આત્મા કરશે.

હા, એ વાત ખરી છે કે આપણને તેમની ખોટ લાગશે. અને આપણે બધા મોહથી તદ્દન મુક્ત ન હોવાને કારણે દુઃખ પણ થશે. પણ બાપુની દૃષ્ટિએ તો એમ જ કહી શકાય કે ભગવાન તેમની સેવામાં હતા અને જેવું ઇચ્છ્યું, તેવું જ મૃત્યુ આપ્યું અને ભગવાન ભક્તને આધીન છે, તેમ જગતને ખતાવ્યું.

યુગાવતાર : હજારો વર્ષોના ઇતિહાસ બોતાં આર્યો મહાપુરુષ થયો હોય એમ જણાતું નથી. રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ વગેરે બધા અવતારો થયા. આ એમના કરતાંય મહાન અવતાર થયો. મૃત્યુ પામ્યા પછી તો દરેકની જ્યંતી ઊજવાઈ છે. પણ બાપુના જીવન દરમિયાન તો કરોડો માણસોએ વર્ષોથી તેમની જ્યંતી ઊજવી. દરેક ધર્મના, દરેક જાતિના લોકોએ ઊજવી છે.

આજે પણ દુનિયાના દરેક દેશે તેમનો દેહ જવાથી આંસુ સાચાં. એવા દેહવાળો આત્મા કેટલો મહાન ગણાય !

આર્યો મહાન આત્મા હજારો વર્ષો આપણે ધનભાગ્ય કે તેના જમાનામાં આપણે અવતાર થયો. પણ જો તેના જીવનમાંથી કંઈક ન મહત્ત્વ કરીએ તો આપણું મહાન કમભાગ્ય પણ ગણાય.

એમણે તો જી-રી જાણ્યું અને મગી પણ જાણ્યું તેમનું દેહથી કંવાનું કાર્થ પૂરું થયું, એટલે તેજ ક્ષણે ભગવાને તેમને ઉપાડી લીધા.

હું એમના મૃત્યુને રડતો નથી. પણ આપણે એમણે આપેલા શિક્ષણમાથી કેટલું ગ્રહણ કર્યું છે અને કેટલું ગ્રહણ કરવાના છીએ, તેની વિમામણમા છું ખરો. ઇશ્વર આપણામા એટલું બધું આપે કે એમણે આપેલા અને બોધેલા ધર્મમાથી કંઈક કરી શકીએ !

(મીડિયું)

રવિરા'કર મહારાજ

મુક્તાત્મા ગાંધી

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીએ આખી જિંદગી મુખી વિવિધ પ્રકારની ઉત્કટ તપશ્ચર્યા વડે હિંદુસ્તાનની સેવા કરી છે. પરંતુ એ એવામ દિરના દગશરૂપ પોતાના વીરોચિત મરણ વડે એમણે હિંદુસ્તાનની, હિંદુધર્મની, હિંદુસમાજની અને અખિલ માનવજાતિની પણ દિવ્ય સેવા કરી છે. જીવનનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી દીધા પછી મરણનું પણ પૂરેપૂરું મૂલ્ય ચૂકવી મહાત્મા હવે મુક્તાત્મા બન્યા છે. શરીર વડે જે કંઈ સેવા અને આપના થઈ શકે તે જીવનના છેલ્લા શ્વાસ મુખી કરી એમણે પોતાનું શરીર ' હે રામ ' એ મંત્ર ઉચ્ચારી ભગવાનના ચરણોમા અર્પણ કર્યું અને ભગવાને એમના મહાન આત્માને દેહના બંધનોમાથી છોડાવીને આખાપે રિશ્વમા વિધીન થવા દીધો.

આજે આપણો ગોક કરીએ છીએ પણ તે એમને માટે નહિ, આપણી જાતને માટે કરીએ છીએ એમને તો પરમ શાંતિ મળી છે. આજે એમનો વિજયોત્સવ છે હવે તેઓ એકલા હિંદુસ્તાનના સેકાના નહિ, આખી દુનિયાના સજ્જનોના હૃદયમા સ્થાપિત થયા છે. મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુનો દિવસ મુક્તાત્મા ગાંધીના જન્મનો દિવસ છે તરીકેના જોળખનારા, શરીર એજ ગાંધી છે એમ માનનારા હૃદયારાએ એમની તપ ક્ષીણ કાવા આપણી પાસેથી પડારી લીધી. પણ એથી એને શું મળ્યું કેટલું નથી મળ્યું. આખીયે માનવજાતના તિરસ્કારની કમાણી કરી !

આજે આપણે અતર્બુજ થઈ આપણા દિગ્ગજમાથી નજીવ આપે, મત્સર, ક્રોધી વૃત્તિ અને ક્રોધ વગેરે દોષો નિર્મૂળ કરીએ અને એ સ્વચ્છ હૃદયમ દિરમા બાપુ ભગવાનની સ્થાપના કરીએ

-દાદા કાલેલકર

અમર શહીદી

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ।

જે દિવસે ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં મુસલમાનોની તરફેણની સાથે શરતો બહાર કરી અપવાસ દોઝા તે દિવસે સાંજે એક મિત્ર કોધથી ધૂર્વાપૂર્વા થતો મારી પાસે આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘ પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓને માર મારવામાં આવે છે, તેમને લૂંટી લે છે, ઘર બહાર હાંકી કાઢે છે, ઘણાં ખૂન કરવામાં આવે છે, સ્ત્રીઓને ઉડાવી બચ છે, ધર્મોત્તર કરાવે છે, છતાં અહીં મુસલમાનો માટે ગાંધીજી અપવાસ કરે છે !’

મેં પૂછ્યું, ‘ તમે શું કહેવા માગો છો ? પાકિસ્તાનના મુસલમાનોએ હિંદુઓને માર્યા તો એનો બદલો હિંદુસ્તાનના નિર્દોષ મુસલમાનોને માર્યાથી કેમ મળે ? અફઘાનિસ્તાનમાં એક પઠાણ હિંદુનું ખૂન કરે તો તેના બદલામાં અમદાવાદના એક પઠાણને મારવો તે કેવી રીતે ન્યાયસરનું ગણાય ? અરે આધે શા માટે જાણો. તમે મજબૂત માણસ છો. દલીલોના ઉશ્કેરાટમાં ધારો કે તમે મને એક તમામ મારી દો. તેના બદલામાં હું તમારા ઘેર જઈ, અને તમારા નાના છોકરાને પકડું ‘ તારા બાપે મને તમારો માર્યો હતો ’ એમ કહી તેને ચૂંટી ખેંચું તો ? તો મારા આ કાર્યને તમે હિતકાંક્ષે કહો કે બીજું કંઈ ?’

પેલા મિત્રે વધુ મુસ્સાથી કહ્યું, ‘ પૂર્વ બંગાળમાં હિંદુઓની કેવી કતલ ચાલતી હતી ! તે શાથી અટકી ! બિહારીઓએ બહાદુરી ન કરી હોત તો ?’

મેં કહ્યું, ‘ તમારા આ મત સાથે હું મળતો નથી થતો. બિહારનો બદલો પંજાબમાં લેવાયો. અને પછી ભોપાલ અને જાવલપુર, અલ્હર અને કોલ્હાપુર, એમ વિષયક આગળ ચાલે તો એનો અંત ક્યાં ? માટેજ ગાંધીજી કહે છે ‘ વેર વેરથી ન રામે. અમિતે ઝાલવવા અમિતી વર્ષા નકામી. એના માટે તો શીતળ જળ જોઈએ. તેમ વેરને રામાવવા પ્રેમ જોઈએ. ’

પરંતુ મુસલમાનોની તરફેણની સાથે શરતોથી આ મિત્ર એટલો બધો ઉશ્કેરાયેલો હતો કે તેણે ગાંધીજીની વિરદ ધણું બધું કહ્યું. છત્રે

તે ગુપ્તસાધી બોલ્યો ‘ ગાધીજી હિંદુઓના દુશ્મન છે તેમનું ખૂન કરવું બેધર્યે ’

નાકના ટેરવા ઉપર આગળી મૂકી હું બોલ્યો, ‘ ઝી, ઝી, છી ’ મારા કહેવાનો અર્થ એ હતો કે આવું અભદ્ર ન બોલ નહિ તો ગાધીજી તો દિલ્હીમાં રહ્યા અને અહીં ક્રાંતિ તારૂં ખૂન કરી બેસશે

આ મિત્રની સામે દલિલોના દુર્ઘ અર્થ નહોતો ક્રોધાન્વિત માણસની સામે મૌન એજ માત્રો માર્ગ છે

x

x

x

મને ક્રોધ પૂછે કે ગાધીજીના જીવનનું સૌથી મહાન કાર્ય કયું તો વિનામકેએ હું કહું કે દિલ્હીની સાત ચરના લગવાનું ઇશુએ કહ્યું છે કે ‘ તમારા દુશ્મનો પ્રત્યે પણ પ્રેમ રાખો ’ ઉપકાર ઉપર તો ઉપકાર સૌ ક્રોધ દરે પણ અપકાર ઉપર ઉપકાર કરે એસા સતન ક્રોધ ’ આવા વિરલ સત હજાર વર્ષે અકાદ પાકે છે

હજારો વર્ષે પાકે એવા વિરલ સત ગાધીજી હતા જીવનભરની તપશ્ચર્યા પછી સ્વરાજ મળ્યું તોયે આ નિવૃત્તિના અધિકારી પુરષે નિવૃત્તિ ન લીધી કાર્ન ગોજ એ નીરપુરુષનું જીવન હતું સ્વરાજ મળ્યા પછી એમણે જોયું કે ક્રોધી દાવાનળની વિષજ્વાળાઓએ સારા ગણ્યાતા માણસોની દૃષ્ટિમાં પણ વિભ્રમ પેદા કર્યો છે ત્યારે એમણે પોતાના અવાજ ભેરથી ઉઠાવ્યો એમને લાગ્યું કે એ અવાજ લોકોના હૈયા સુધી નથી પહોંચતો ત્યારે તેમણે પોતાના જીવનને હોડમાં મૂકી દીધું, અને દિલ્હીની સાત ચરનો મેળનીતેજ એમણે થોડી ધણી શાંતિ અનુભવી એ વખતની કોમવાદી આધી જોતા, એક ગાધી સિવાય આ પગલુ ભરવાની બીજા કોનામાં તોકાત હતી ! પ્રતિકૂળ પ્રવાહમાં સિંહ સિવાય બીજા કોણ તરવાની દિંમત કરી શકે છે !

સ્વરાજ મળ્યા પછીનું ગાધીજીનું એકેક પગલુ એ વિરાટ પગલુ હતું જીવનભર એમની સાથે ચાલનારા સાથીઓ પણ વણે દર પાઞ પડી ગયા તો સામાન્ય માણસનું શું ગળું !

સામાન્ય માણસની આ અણુસમજ અને નિર્ગળતામાથી, જગતના આ સૌથી મહાન અને ભવ્ય પુરુષનું કરુણ મૃત્યુ નીપજ્યું ।

સામાન્ય માણસની આ અણુસમજને પ્રહાર કરતા આચાર્ય કૃપાલાનીએ કહ્યું ‘ ગાધીજીની તમે ‘ સત ’ ‘ સત ’ કહી પ્રશંસા કરી તેમની

ન્યાં અને ત્યાં, ન્યારે અને ત્યારે 'જે' ખોલાવી. આ સંતપુરુષ પાસેથી તમે શાની અપેક્ષા રાખતા હતા? સામાન્ય માણસની માફક,, તેઓ પણ વેરનો બદલો વેરથી લેવાનું કહે! આંખને બદલે આંખ, દાંતને બદલે દાંત અને ખૂનને બદલે ખૂન લેવાનું કહે! તો પછી સામાન્ય માણસ અને સંતમાં ફેર શો ?

આ ફેર આપણે પામર માણસો ન સમજી શક્યા. પણ ગાંધીજીને તો માથું મૃત્યુ મૃત્યુ 'પ્રાર્થના કરતાં, ચારે બાજુથી ગોળાઓ છુટતી હોય, અને મુખથી રામનામનું રટણ કરતાં અને દરાવતાં માફ મૃત્યુ થાય.' આવું ધન્ય મૃત્યુ ગાંધીજી પામ્યા. હજારો અને લાખો માણસો, રાગનો ભોગ થઈ, પથારીમાં પાસાં ઘસતાં મરે છે, તેમની સાથે ગાંધીજીના મૃત્યુને સરખાવી જુઓ. ગાંધીજી તો અમર શહીદી મેળવી ગયા.

હજારો વર્ષ પહેલાં ભગવાન ઇશુના દુશા-રોદનમાં અને સોક્રેટિસના વિષ ગ્રહણમાં, મૃત્યુના દેવને જે ધન્ય પ્રસંગનાં દર્શન થયાં હતાં તેવાં ધન્ય દર્શન હજારો વર્ષના ચકાવા પછી ગાંધીજીની શહીદીમાં ફરી થયાં. એ દિવસે મૃત્યુ પણ ધન્ય બની ગયું.

ભગવાન બુદ્ધ પછી ગાંધીજી હિંદમાં અને ભગવાન ઇશુ પછી ગાંધીજી જગતમાં, સૌથી મહાન પુરુષ હતા. પુરુષમાંથી પુરુષોત્તમ બનવાનો એમનો અહોનિશ પ્રયત્ન હતો. દિલ્હીની સાત શરતોએ અને ત્યાર પછીની તેમની શહીદીએ, ગાંધીજીને માનવતાની ટોચ પર મૂકી દીધા. મરીને ગાંધીજી અમર થઈ ગયા. તેમના માટે કવિ નરસિંહરાવના શબ્દોમાં 'મૃત્યુ મરી ગયું.'

પણ રે ખૂની ! તારી આશા તો વિફળ ગઇ. તારા હીચકારા પ્રયત્નના આંધળિયામાં, તેં એટલું પણ ન વિચાર્યું કે ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે !- 'શરીર હણાયાથી ના હણાય આ-મા આ.' અત્યાર સુધી ગાંધીજીનો વિરાટ આત્મા તેમના પરિમિત દેહમાં બંધાયેલો હતો. હવે તે મુક્ત થઇ સચરાચર જગતમાં વ્યાપી ગયો. તેમના જીવન દરમિયાન ગાંધીજીની જે સાત્વિક સત્તા આ જગતમાં હતી તેનાથીયે વિશેષ, તેમના મૃત્યુ પછી ફેલાઇ.

તો પછી, ગાંધીજી મૃત્યુ પામ્યા? ના ગાંધીજી અમર બની ગયા.

પુરુષોત્તમદાસ ભીખાલાલ રાઠ

બાપુ ! તમે નાસ્તિકતાના સહસ્રામાં આસ્તિકતાની મીઠી વીરડી જેવા હતા

શતશેની પૂર્ણાકૃતિ પછી પૃથ્વીને પાટલે પધારેલા ઓ પુરુષવર ! તમારું વિરાટ જીવન વર્તમાનયુગના માનવો માટે એક અજુલિકાત્મા કાવડા જેવું રહ્યું છે. ઇતિહાસની અધારી ગુફાઓમાં ઝળહળતાં અનેક માનવરત્નો એટલેટલાં તેજોમય હોવા છતાં તમારી વિશ્વવ્યાપી પ્રતિભા સમક્ષ કેટલાં ગ્રંથાં લાગે છે ! તમારું આશી રચાન પૂરે જોવા કોઈ પરમ માનવના દર્શનથી કૃતાર્થ થવા આજે યોધાર આંસુ સારતી માતા વસુંધરાને લાવિનાં કેટલાં શતકો સુધી પ્રતીક્ષા કરવી પડશે એનો અદાજ કોણ કાઢી શકે ?

બાપુ ! “ સિંહ, સીંચાણ અને સપૂત ” ની માફક તમે પણ ચીકે ચાલનારા નહોતા, કેમકે લોક ગતાનુગતિક રહે, પણ લેક્ષિતરને એ ન જાણે. એટલેજ તમે વણખેડા વનવગડા વીંધ્યા. એકલે હાથે અને એક પથ હિંસક શત્રુ પાસે રાખ્યા સિવાય તમે શક્તિસોનાં જૂથનો સફળ સામનો કર્યો. તમારો એ પુરુષાર્થ ‘ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ’ સાબિત થયો છે. એણે ઇતિહાસને પાને કઢીને ન તોંધાયેલા બનાવોની પરંપરાથી વિશ્વને ચકિત કરી નાખ્યું છે !

જીવનના પરોઢમાં કોઈ અદૃશ્ય શક્તિએ તમને દક્ષિણ આફ્રિકાના માયાવી પ્રદેશમાં જોડ્યા, અને વર્ષોથી અપમાનોનાં ઝેર પચાવી રહેલી હિંદી જનતાના પશુજીવનનાં નવરોનજર દર્શન કરાવ્યાં. કુદરતે ઉન્નત મસ્તકની ભેટ આપી હોવા છતાં માનવી જેવો માનવી પોતાની કોઈ કસર સિવાય માત્ર ગોરાઓના અત્યાચારને કારણે નીચી મૂડીએ ચાલવાનું સ્વાભાવિક માની બેઠો હતો ! માલેતુળરો કે મુફલિસો માનહાનિની દૃષ્ટિએ સરખી સપાટી પર હતા. પુરુષત્વને યુગળાવતી ગોરી સત્તા સામે આંગળા સરખી જીતી કરી શકે એવો કોઈ માદનો પૂત હમરોની હિંદી જનતામાં દેખાતો નહોતો ! બાપુ ! માનવતાનું ખૂન નિહાળી તમારું કામળ હૃદય કકળી બેઠ્યું. તમારા સ્વમાની ચિત્તમાં એકજ વિચાર રમી રહ્યો : આથી તો મૃત્યુ બહુ ! તરતજ તમે વજ્ર સા કોર

બની ગયા. તમે તપસ્વી જીવનને આમંત્રણ આપ્યું. તમારી તપસ્યાએ મુડદાંમાં પણ પ્રાણ ફૂંક્યા, અને દુનિયાએ કદી નહિ નિહાળેલા સત્યા-અહંતા યુદ્ધનાં દર્શન કર્યાં. એનો ઇતિહાસ સુવર્ણોક્તિ લખાયેલો છે. તમે શું કરવા ગયા હતા અને શું કરી બેઠા ! પેઢી અદૃશ્ય શક્તિ અર્થોપાર્જનને નિમિત્તે તમને આટલા માટેજ ત્યાં ખેંચી ગઈ હતી ! દક્ષિણ આફ્રિકાના એા વિજયી વીર ! પ્રજા તમે તમારી પ્રિય માતૃભૂમિ તરફ વળ્યા. અહીં અનેક મહાયુદ્ધો તમારી રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. પરદેશમાં અંજમાવેલી યુદ્ધકળાનો લાભ એ યુદ્ધોને ખૂબ કીમતી થઈ પડ્યો.

બાપુ ! કોઈ પ્રયત્ન ઝંઝાવાતની છટાથી તમે આપ્યા અને સદીઓથી જામેલાં વહેમ, અસાન, જડતા, સ્વાર્થ અને બીરુતનાં જાળાંને એકે સપાટે ક્યાંએ ફગાવી દીધાં ! કર્મવીર ગોખલે કહેતા કે તમે તો માટીમાંથી માનવો પેદા કરી તેવા છો, એ કથન સાવ સાચું પડ્યું છે. તમે ન હોત તો સ્વાર્થવીરોમાંથી ત્યાગવીરો, કાયરોમાંથી યુદ્ધવીરો, અને કંગાલોમાંથી તપસ્વીજાનોં દર્શન ક્યાંથી યાત ? ‘વજ્રથીયે કઠોર અને પુષ્પથી પથ્થ કોમળ’ એવા તમે તમારા અસંસર્ગમાં આવેલા કોઈને પણ તમારી મોહિનીથી મુગ્ધ કર્યા વિના રહ્યા નથી !

બાપુ ! યુદ્ધ તો તમે લલાટે લખાતીને જ આવેલા, નહિ તો તમારે રણસેનમાં જીવનભર મૂંઝવાનું હોય ? અને એ યુદ્ધ પણ કેવું ? આટલી વિશાળ પ્રમાણમાં એનો પ્રયોગ થયો હોય એવું કોઈ ઇતિહાસ-વેત્તા કહેતો નથી. આર્જંઘં કુદિલેણુ ન નીતિઃ । (દર્પ) કુટિલ તરફ સરળતા એ નીતિ નથી. એ સૂત્ર સર્વમાન્ય હતું ! અને યજ્ઞન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરામર્થ મજ્ઞન્તિ માયાવિષુ ચે ન માયિનઃ । (મારવી) માયારી તરફ માયારી ન અને તે મૂઢબુદ્ધિ લોકો પરાભવ પામે છે એવો ઉપદેશ અપાતો. પણ દુનિયાને આંગણે તમેજ પહેલા અગ્નિતથતુ સેનાપતિ ઉતર્યા અને અપકારી તરફ પણ ઉપકારી બનીને રહ્યા ! તમારી તો એકજ નીતિ હતી કે “છે યુદ્ધ તો જગવતું, પણ પ્રેમ રાખી લોકી લીધા વગર લોકી દહ્ય દેવું !”

એટલે તો તમે ખંડખંડમાં વિસ્તરેલી ચપતાની બિટિસ સક્તનતને પડકાર કર્યો ત્યારે ‘દુનિયાના ડાહ્યાઓ’ દસી પડ્યા ! અને અદિસાના તમારા અમોડ સત્તની મળક કરવા લાગ્યા ! પણ જમન આપું

વિજયદશ દસ્તે- દુશ્મનની હિંસા નહિ, અને વિજય તો હાથમાં ! વિશ્વ આખું એ વાતની શાખ પૂરે છે. !

આપુ ! તમારા રાજકીય વિજયોનાં મૂલ્ય અમાપ છે, છતાં છવનની સર્વાંગી ઉત્પત્તિમાં તમે જે અસાધારણ ઝળકતી ફોતેહ મેળવી છે તેની આગળ એની શી વિસાત ? તમારી મહત્તા દિશા અને કાળનાં બંધનો તોડીને વિશ્વ સમસ્તમાં વિસ્તરી છે. એ મહત્તાએજ જગતની સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ પાસે તમને ભાવભરી અંજલિઓ અપાવી છે. છતાં સેંકડો વર્ષે એકાદ વાર પૃથ્વી પર પધારતાં પુરુષોત્તમની મહત્તાનો અંપૂર્ણ ખ્યાલ કોણ આપી શકે ?

અને આવી વિશ્વતોમુખી મહત્તા તમને કેમ ન મળે ? તમે ઉચ્ચારેલું કે “ હું માણસનો ગુલામ બનીશ, પણ મારા મનનો ગુલામ નહિ બનું. મનના ગુલામ બનવા જેવું એકે પાપ નથી ” વિશ્વ-વિજેતા મહારથીઓ પણ મનની ગુલામીથી મુક્ત રહ્યા નથી, એટલે તો જે સુખ માટે તેમણે વિશ્વવિજયનો પરિશ્રમ ઉડાવ્યો તે સુખની તેમને ગ્રાંખી સરખી થઈ નહિ ! પણ જો અપૂર્વ સેનાનાયક ! તમારું ધ્યાન તો મનોવિજય પર કેન્દ્રિત હતું. વર્ષોની તપશ્ચર્યા તથા સતત જાગૃતિને કારણે તમે મનના અધિપતિ બન્યા હતા ! એટલે તો સમ્રાટોના રાજમહેલમાં કે મજૂરોની જૂંપડીમાં રિયતપ્રસ શા તમે સરખો આનંદ મેળવી શકતા. દુનિયામાં તમારે મેળવવા જેવું શું હતું ? તમારે તો એક માત્ર ઇશ્વરનો આદેશ શિરે ચડાવવો હતો અથવા જેને તમે ઇશ્વર કહેતા તે સત્યની આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું હતું !

આપુ ! તમે નાસ્તિકતાના સહરામાં આસ્તિકતાની મીઠી વીરડી જેવા હતા. ઇશ્વરનો પરિહાસ કરતી અને કેવળ જડવાદમાં મરાયુલ દુનિયાની પરવા કર્યા સિવાય તમે “ જગતના ચોકની વચ્ચે ” ઇશ્વરના અસ્તિત્વની બાંજ પોઠારી હતી પરંતુ તે સાંપ્રદાયિક કાદવમાં ધર્મને નામે તાંડવ બેસતા હતાવાળી ધાર્મિકાની શુષ્ક બાંજ નહોતી એનો અવાજ તો આત્માના છેક જાંઘાણમાંથી આવતો હતો એટલે તો તમે એક અખંડ શ્રદ્ધાથી છવનની અનેક તડકી છાંયડી સુખપૂર્વક અનુભવી શોધ્યા. તમારું છવન એક પરમ ભક્તના જેવું અમુખ બની રહેલું ! તમારી એ દિવ્ય શ્રદ્ધા અમારામાં ક્યારે ઉતરશે ? જ્યારે એવો સોનેરી દિવસ ઝગશે ત્યારે ક્યું દુઃખ, કયી આપત્તિ, અમારે માટે સઘ નહિ બને ? કઈ યુગશામળમાં

અમે મુજાઈશુ ? કયું મત્યુ અમને સતાવશે ના અ ? ક્યા મુખથી અમે વચિત રીશુ ?

બાપુ ! વરાહસ્વરૂપે ભગવાને રમાતાગમાં પદોએથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમ અવનાતિના રમાતાગમાં એકેલા આ પતિત દેહનો પુનઃ દ્વાર તમે સ્વહસ્તે કર્યો છે. એટલે તમને રાષ્ટ્રપિતાનું ગૌરવયુક્ત પદ ભારપૂર્વક આપવામાં આવ્યું છે ! આ દેશનું રૂઢન કરતી એકે એક બાબતને તમે કેટલી સ્પષ્ટતાથી પ્રકાશમાં મૂકી, અને એના નિવારણ માટે કેવા ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો ! સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક ક્ષતિના મહાણ તમે કર્યા. માનવ માનવ વચ્ચેની બેદની દિવાલોને તમે ભાંગી, અને માથે માથે પગે પગેના બાંધીમ ટોળાને કાયમન માટે વિનાય આપી છતાં જે ગમ-રાજ્યના તમે સ્વપ્નદષ્ટા હતા તેની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી તમને જ પ નહોતો તમે દશાંશો અઢાળ પ્રકારનો સ્વનામક કાર્યક્રમ એ રામરાજ્યના આલેશાન મહાલયના પાયારૂપ છે એક દષ્ટાંતી દૃષ્ટિથી તમે એને અભિલેખમાં લાવ્યા અને એનો પ્રચાર પણ કર્યો આ દેગની અભ્યુત્થાની શુદ્ધી જેવો એ કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ રીતે અમલમાં આવશે ત્યાં એના મુખમાં શી કમીના ગહેશે ?

બાપુ ! આશ્ચર્ય તરતો સામે તમે હૃદયનભર જગ આદરેલો રાજકીય જગ તો આકર્ષક ઘટના હતી. એટલે ધર્મમધ્યાપક જેવા છતાં તમે રાજકીય નેતા તરીકે પ્રમિદ્ધિ પામ્યા શુદ્ધિમાનોને દોષ પણ વિવેક પાતાનો ન હોય તેવું નથી. તમે એ વાક્યના પુગવારૂપ બન્યા તમારે પાતાનો વિષય કર્યો અને પારખો કર્યો ? વિશ્વભગના નિતાસુઓને તમે જે અરિગત જવાબ આપ્યા કર્યા છે તેમાં તમારા વિષયોનું વર્ણન કેટલું સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે ? અનેક બાબતો પર નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય ઉઘાડનારા તમે આરી સર્વતોમુખી પ્રતિલા કયાથી એમવી ? એના વિચાર માનથી અમે તો સ્તબ્ધ થઇ જઈએ છીએ !

બાપુ ! તમારું પ્રિય ભજન તો 'વંધ્યુરજન' એ ભજનને અનરૂપ તમારું હૃદય હતું એટલે તમે પગપીડાને કેવી રીતે લેઈ ગયો ? તેથી તો ત્યાં ત્યાં ત્રાદિની ખૂમ પડી ત્યાં ત્યાં તમે અચૂં દોડી ગયા ! મલિદમાં પડ્યું બલિદને જ છાજે એવી અદ્ભુત અર્થિમાં તમે આચારમાં નહેવી એટલે તમારે ડર તો હોયજ કેનો ? એની પ્રતીતી નોઆખવીના દોમી દાવાનગમાં

તમે કરાવી. ત્યાં જોત જડાઈને ફાડીને ઊભું હતું અને મૃત્યુના સાથીઓની પ્રચંડ મંદારકીલાએ માઝા મૂકી હતી ! ભલભલા હિંસકોનાં પણ કાળજી થઈ ગઈ એવાં ભયાનક દશ્યો પૃથ્વી ઉપર ઉતર્યાં હતાં ! એ વખતે ત્રાસથી ભયભીત માનવોની કરુણ ચીસો તમારા અંતર આત્માએ સાંભળી અને એટલી યુક્તિ વધે તમે એ દાવાનળમાં દોટ મૂકી ! સર્વ કાંઈને તમે તમારી અભય વાણીથી સાંત્વન આપ્યું અને દાવાનળના તણખા ઓગવાયા નહિ ત્યાં સુધી કંઈ છાતી કરીને એ હતભાગી પ્રદેશમાં અંધુતાનો ખોધ આપવાં ધૂમી વળ્યા.

એ દાવાનળ તો શમ્યો. પણ રત્નોની પ્રાપ્તિ માટે સમુદ્રમંથન આદરી એટલા દેવોને જેમ ભયાનક વિષની અણુધારી પીડા ઉભી થયેલી તેમ અનેક યત્રીસલક્ષણોના ભોગે મેળવેલી આઝાદીના અરુણોદય કાળે કોમી વિષનો મહેરામણ એકાએક ઊભોજો ચડ્યો. એ સર્વભક્ષી હતો. પણ બાપુ ! તમે હો ને તમારાં બાળકો ભયભીત રહે ? ભગવાન શંકરના ઓ સહોદર ! તમે દોડ્યા અને એ વિષનું હસતે મુખે પાન કર્યું ! મેઘનો માંડવો વિખેરાય અને પ્રકાશનો માર્ગ મુક્ત અને તેમ વેરઝેરની આંધી અદૃશ્ય ઘડ અને નિર્ભયતાનું વાતાવરણ એક વાર ફરીથી ઝગમગી ઊઠ્યું !

પણ શેતાનને જીંધ નહોતી. તમારી સામે એનો પરાજય થયો હતો. એણે એક દિવસે તમારા ક્ષણભંગુર દેહનો નાશ સાધ્યો અને પોતાના પરાજય ઉપર છેવટની મહેર મારી !

અહિંસાના ઓ દેવદૂત ! તમારા ગુણોની ગીતા કોઈ પણ માનવી પૂરેપૂરી ગાઈ શકશે નહિ. “ કંગાલ જેની ગઈ નિંદગી છે, કંગાલ તેનું નક્કી મૃત્યુએ છે. ” એ કવિવચન સામાન્ય માનવો માટે સાચું રહ્યું છે અને રહેશે. એથી ઉલટું તમારા જીવન તરફ નજર કરે છું ત્યારે કહી દેવાય છે કે “ સમૃદ્ધ જેની ગઈ નિંદગી છે સમૃદ્ધ તેનું નક્કી મૃત્યુએ છે ! ”

બાપુ ! એવા મૃત્યુની ઝંખના કોણ ના કરે ? પણ કંગાલ જીવનના અધિપતિનાં એટલાં સફલાગ્ય ક્યાંથી ? એટલે તો ઓ મદાત્મન ! તમારા જીવનનો એકાદ અંશ પણ મને પ્રાપ્ત થાઓ અને એ રીતે થોડાક સમૃદ્ધ થયેલા મારા જીવનને ઉન્નતવળ મૃત્યુનો લાજ મળે.

કુસાલાય મથુરભાઈ પટેલ

આર્ષદ્રષ્ટા ગાંધીજી

પ્રાચીન કાળમાં ઋષિમુનિઓને તપના પ્રભાવથી આર્ષદર્શન થતું હતું. અને તેમનું અલૌકિક માનસ સમાજની આગળ જ્યારે જ્યારે તેઓ રજૂ કરતા, ત્યારે તે લોકોત્તર ગણાતું. આનું નામ આર્ષદ્રષ્ટિ. જે વિચારો, જે ભાવનાઓ કોઈના પણ મગજમાં ઉદ્ભવે નહિ, એવી જગત કલ્યાણકારી અને અદ્વિતીય ભાવનાઓ નિત્ય અવનવી રીતે ઋષિમુનિઓએ વેદ, વેદાંગ, ધર્મશાસ્ત્ર, આદ્યજ્ઞો, ધર્મસૂત્રો ઉપનિષદો અને પુરાણોમાં અવતારી હોવાથી આપણા આર્ય વિદ્વાનોએ તેવા પ્રભાવશાળી મહાપુરુષોને આર્ષદ્રષ્ટા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આવોજ એક યુગપુરુષ ભારતના પશ્ચિમ પ્રદેશમાં જન્મેલો, તેણે ઇશ્વર પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી સત્ય અને અહિંસાના તરોળજે આત્મસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં જગત સમક્ષ નવાજ વિચારો રજૂ કર્યા. જગતના મહાપુરુષોએ તેની ભાવનાઓમાંથી જુદી જુદી પ્રેરણાઓ મેળવી, અને ભારતના આ પયગંબર પાસેથી નિત્ય નવી યોજનાઓ તેમજ વિચારો મેળવવાની વધુ આશાઓ રાખી.

તેમની મહાન સિદ્ધિ, અહિંસાથી, સાત્તાત્મ્ય તો શુ પણ ત્રૈલોક્યનું રાજ્ય પણ મેળવી શકાય એ વસ્તુને પ્રત્યક્ષ જગત સમક્ષ તેમણે સિદ્ધ કરી બતાવી. બ્રિટિશ સરકાર જેવી મહાનસત્તાને, અહિંસાના આ પયગંબરની આર્ષવાણીથી ભારત ખાલી કરી આજ્યા જતું પડ્યું, એ અમોઘ-શક્તિ આ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાપુરુષના જીવનની લાભ સંસિદ્ધિ છે. જગતનો ઇતિહાસ વિચારો. કાંઈ પણ સહતનતની સ્થાપના અહિંસાના આધારે સ્થાપિત થઈ છે ? બીજીસાર, અરોઠ, અને અજગતશત્રુ જેવા યુસ્ત ધર્મપ્રેમી મહારાજાઓ પણ હિંસાનો ત્યાગ સંજ્ઞામાં કરી શક્યા નથી. જ્યારે દોઢ સો વર્ષોથી પાવા નાખી પડેલ જગતની મહાન સત્તાઓ પૈકીની ઔગ્લસત્તાને, એક સુકલકડી ઋષિવરની તપસંસિદ્ધિના જગે ભારતને ખાલી કરી આજ્યા જતું પડ્યું. સત્તાનાં સૂત્રો હાથ ધરવામાં ભારતના સુતધારોને, રક્તના એક જુદા પશુ નિપાત કરવો પડ્યો નહિ. આ એક મહાન આશ્ચર્ય છે. આજ કારણથી જગતમાં સ્વ. પૂ. ગાયુજી એક આર્ષદ્રષ્ટા મહર્ષિ તરીકે પૂજાયા છે અને પૂજાયે.

કેટલાયે વર્ષો પહેલાં આ મુનિવરને સત્ય અને અહિંસાનું તત્વદર્શન થયું હતું. તે વખતે તેમણે 'ઉચ્ચારેલું' કે ભારતની સ્વતંત્રતા સત્ય અને અહિંસાના બળે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય. તેની આગળ જંગતનાં ભયંકર બળો પણ નિષ્ક્રિય બનશે. એ શબ્દો તેમણે જંગતને પૂરવાર કરી આપ્યા છે. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વચ્ચે ધર્મ અને શક્તિનાં યુદ્ધો થયાં હતાં, તેમાં છેવટે વિશ્વામિત્રને થાકીને કહેવું પડેલું કે ધિગ્વલં ક્ષત્રિયવલં બ્રાહ્મણનાં ચલં ચલં અર્થાત્ ક્ષત્રિયનાં હિંસક બળને ધિક્કાર હો. સાચું બળ બ્રાહ્મણોનું ધર્મબળ છે. આજ શબ્દોનો સ્વ. પૂ. ગાંધીજીએ જંગતને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. અને વિશ્વામિત્રના શબ્દોને સહેજ ફેરવીને આપણે કહીએ કે ધિગ્વલં હિંસકચલં અહિંસાનાં ચલં ચલં ॥ આવી અનેક સિદ્ધિઓ સ્વ. પૂ. બાપુએ સત્યના આશ્રમે મેળવી હતી; તેથી જ તેમને આ ભવ્ય શક્તિ ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. આવા વિચારો અને ભાવનાઓ આર્ષ દ્રષ્ટા ઋષિવરોને જ ઉદ્ભવે છે. અને તેઓ જંગત સમક્ષ વિના મંદ્રાએ રજૂ કરી દેવી બળથી પોતાની આર્ષ વાણીને સિદ્ધિ પામતી લુએ છે. આ બધો પ્રભાવ તેમના તપ, સંયમ અને ચારિત્રના કારણે જ હોય છે. જંગતના પાદલે છેલ્લાં હજાર વર્ષોમાં તો આવો યુગપુરુષ પાક્યો નથી. ભારત ભાગ્યશાળી છે કે તેને ત્યાં રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, શંકરાચાર્ય, અને પૂ. ગાંધીજી જેવાં મહારત્નો અમુક વર્ષોના અંતરે પાકે છે. જે જંગતને ચેરણા આર્ષાં નવું જ એતન ફેલાવી સત્ય, અને અહિંસાને પુનઃ પુનઃ સ્થાપિત કરી, ભારતની અખંડ ધર્મજ્યોતને જલતીજ રાખે છે. આવા મહાપુરુષોને અમારા અંતરમાં વંદન હો. કનૈયાલાલ બાદશાંકર દવે

કરોડ કાંતનારા આપો

પૂજ્ય બાપુજી ગયા. તેમની પાછળ શોક ન હોય, બાપજો ન હોય. અને તેમનું સ્મારક ? તે તો તે પોતે અહિંસાના પ્રતીક તરીકે રહેલાને દેશ પાસે વારસામાં મૂકતા ગયા છે. જે ચરખાની પૂરી ખૂબી તેમના જીવનકાળમાં ન સમજી શકેલ હોય તે હવે તેમના મૃત્યુથી અમને. દેશે પૂજ્ય કર્ણુરખાના સ્મારકમાં એક કરોડ રૂપિયા આપ્યા દતા. દેશ પૂજ્ય બાપુજીના સ્મારકમાં એક કરોડ કાંતનાર, આપો. - નારજીદાસ ગાંધી

નાની શી અંજલિ આ

(અનુક્રમ)

વિશ્વવધ વિભૂતિ યાપુ, ધરિત્રી સમ ધન્ય છે,
સ સારી સંત ને દ્રષ્ટા, સ્રષ્ટા આઝાદીના પ્રભો ? (૧)

(ઉપનતિ)

નાભુક સુદૃઢર હાડકાંની,
કાયા મહી આત્મશક્તિ, પ્રચંડ,
હેયે સીચી એકલ લબ્ય ઉભા,
અશાંતિ-ઘેર્યા જગના કિનારે (૨)

સામ્રાજ્ય ભૂખ્યા વળી શક્તિશાળી,
વિદેશીઓના ખૂટ એડી બારે,
દળાઇને કંપતી રોટી ભૂખી,
હતી અમારી અહીં લોભ દુખી (૩)

ને આત્મશ્રદ્ધા બળ કીલ્મ હીન,
લાચાર ને સંપવિહીન દીન,
દુષ્કાન ભૂલી જનતા બિચારી,
અજ્ઞાન-ઘેરી અરિ પાય ચૂમે (૪)

તેવે સમે રે પ્રભુ આપ આળ્યા,
ને સત્યનો સુદર ધંદમ લાળ્યા,
ને પ્રેમની જલદુર્ધ લાકડીથી,
વિરાટ હિંદી જનતા જગાડી. (૫)

ના શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર કદી ઉગાર્યું,
આ તરત ભૂને પ્રીતિદાન આપ્યું,

ને રોગથી અસ્ત જનોની સેવા,
સાધી સુરાજ્ય, તણું બીજ વાળ્યું. (૬)

સ્વમાન ને શૌર્ય મુઘૈર્ય પ્રેરી,
તેં આત્મશ્રદ્ધા બળથી અનેરી,
શક્તિ સીંચી ચુક્યોરી બળાવી,
શુભામીનાં બંધ હીધાં ફગાવી. (૭)

(મંદાકાંતા)

હૈયાં છોડાં અધિક અધિકા પ્રેમથી ભીંજવેલી,
સ્મૃતિ તારી જન ગણ મને સાચવી સર્વ પહેલી;
શાંતિ સાદું જગ સકળની આદરીથી તપસ્યા,
ૐ શાંતિ અમર વરજો; નાની શી અંજલિ આ. (૮)

કૃષ્ણકાંત પરીખ

મૃત્યુંજય

પ્રશ્ન એક છટીને શમે ઉરમાં,
મૃદુ પુણ્ય સમું હૈયું બાપુ તણું,
શું સ્વજનનાં શરનું લક્ષ્ય બન્યું ?
ને એમ હણાઈ પ્રભુ ઉર ગયું ?

ઈશુ જુદા મહાવીર સંત સમા,
બાપુ આપ બની ગયા મૃત્યુંજય.

ગાંધીજીની નનામી સાથે વાતચીત

બારમી ફેબ્રુઆરીએ હિંદુસ્તાનની બધી પ્રસિદ્ધ નદીઓ તરફ, ગાંધીજીના મૃતદેહના ભસ્મનો અંશ, મોટું સરધસ લઇ આશુ. બધાં નાનાં મોટાં શહેરોએ તેમાં જાણ લીધો. મેં કદપના કરી છે કે બાપુ જીવતા છે, પણ મૌન છે. આ સરધસમાં ભક્તિભાવથી સામેલ થયેલી બોળી જનતા, વિદ્યાર્થીઓ, ખેડૂતો, મજૂરો, સાચા દેશભક્તો, કેમિસ માટે ત્યાગ કરનારા, જેલમાં ફાયડા ખાનારા, જેણે દેશને માટે તપ કર્યું છે એવા કાર્યક્ષેત્રો તો હતાજ. આ ઉપરાંત કેટલાક તકવાદીઓ પણ નજરે પડતા હતા.

સાંભળો બાપુ, તમે આજીવન ૩૬ મૂર્તિપૂજના વિરોધી હતા; અને જ્યારે આશ્રમમાં કેશો ભાઈ-એક જાપાની સાધુ-તમારા આગળ માથું નમાવીને જમો રહ્યો ત્યારે તમે તેને રોક્યો. તેની શ્રદ્ધા હતી કે તમે શુદ્ધતા આધુનિક અવનાર છો. બાપુ, તમે તમારા પૂતળાં જીર્ણ કરવા વિરુદ્ધ પાટીલની યોજના ઉપર 'હરિજન'માં સખત લખ્યું હતું. આજ તમારી મૂર્તિઓ લાકડાના સસ્તા પાટિયાં પર, છબીઓને દાર પહેરાવીને, સમારંભમાં કે રથોમાં ખેંચાય છે. તેના પર લેક્ષી મખમલના, કમળનાં ફૂલોના દાર ચડાવે છે. જાણે બાપુ તમે કાંઈ બાળકનું રમકડું હો. । ।

બાળકોનું નામ સાંભળીને બાપુ ખડખડ દસી પડ્યા. તેમને બાળક પ્રિય હતાં.

આશ્રમમાં બસુ તમારી લાડી લઇને પ્રાર્થનાની ગંબીર મૌન ક્ષણોમાં આમતેમ ફરતો હતો. છુદ્ધ ફિરર જેવો વિદેશી પત્રકાર સમજ્યો, કદાચ આ પણ પ્રાર્થનાનું એક અંગ હશે. અને આશ્રમમાં એક બીજા બાળક તમને નિરુત્તર કરી દીધા હતા તેણે પૂછ્યું હતું " બાપુ, તમે દરેક વખત વાયસરોયને મળવા જાઓ છો, વાયસરોય તમને મળવા કેમ આવતા નથી?"

આજ મેં એક બાળક જોયું છે. તે ત્રીજા માળથી પડેલો હડારીને- આજ બધા પડદા ખૂલી ગયા છે-તમારા ઉપર ફૂલોના દગલા જેવી પાંખડીઓ વરસાવનાર તે મુસ્લિમ માનું નવું જન્મેલું બાળક છે. તે માની

આંખોમાં મોટાં મોટાં આંસુ આવ્યાં હતાં. તેણે તે બાળકના હાથથી અર્પણ કરાવીને તે ફૂલો તમારા ઉપર નાંખ્યાં, હતાં. તમે તેના બાળકના-બધા લઘુમતિના, બધા દલિત શોષિતોના રક્ષણ કરનારા હતા. આજ તમારા ચાલી જવાથી લાખો બાળક અનાથ થઈ ગયાં છે. તેમની માતાઓના મનમાં ડર છે કે શેષપુરા અને અલવરનો કાતિલ લાલાઓની અણીઓ પર તેમને ફરી ઉછાળશે. ! !

બાપુ ફરીથી ગંભીર થઈ ગયા. જાણે 'હૃદય-મંથનના પાંચ દિવસ' નાં કેટલાંક વાક્યો ગાળી ભડ્યાં-“ પાકિસ્તાનની નકલ કાપ ત્યાં સુધી હું જીવતો રહેવા માગતો નથી. હું જીવતો રહીશ તો બધા હિંદુ શીખોને કહીશ કે એક પણ મુસલમાનને હેરાન ન કરે, એક પણ મુસલમાનને હેરાન કરવો એ નોંમદાઈ છે. આપણી કમજોરીને લીધે બલે હિંદુસ્તાનના બે ટૂંકડા થયા હોય, તેઓ દિલથી તો એકજ છે...તમે બીજો નહિ એક બાળકને પણ ડરવાનું કારણ નથી. ”

પરંતુ બાપુ, તમારી આંખોમાં આ પ્રશ્નાર્થ મુદ્રા કેમ છે ? તે એવોજ ભાવ છે-ચટેલાં ભવાં, કપાળ ઉપર કરચલી-જેમ તે વખતે ત્યારે મારી એક વિદ્યાર્થીની સેવાશ્રમમાં તમારા દર્શન માટે આવી હતી ત્યારે સંક્રાન્તિને તમે કહ્યું હતું ‘ રહીશ-કેટલા દિવસ માટે ?’

બરાબર છે, કદાચ તમે પૂછો કે આ સરઘમોમાં જેઓ ભાગ લે છે-અને ખાદીના પોશાકમાં છે તેમાંના કેટલા રોજ કાંતનારા છે. અને જે નથી તો શા માટે તેઓ ખોટો દંભ કરીને ફરે છે ?

x

x

x

બાપુ-તમારી નનામી આવા કેટલાક દંબીઓથી કદાચ અપવિત્ર થતી હોય, તો પણ જુઓ કેટલું કટ્યાણુકારી દૃશ્ય પગલે પગલે દેખાય છે ! બાપુ આંખો ખોલો. એક વાર જુઓ.

જુઓ, આ દાડ વેચીને ગુજરાત, અલાવનદાર દુકાનદાર આજ રેન્ડેન્સથી પોતાની દુકાન કાપમ માટે બંધ કરીને તમારી ભગ્ન ભોધને આંસુ પાડે છે.

જુઓ, આ કરીમ અને કૃષ્ણ-એ નિરાશમાં સાથે ભળનારાં બાળકો, હાથમાં હાથ પકડીને, એક પ્રકારના તેજથી ચમકતી આંખોમાંથી તમારા આ અંતિમ વૈભવને જુઓ છે.

જુઓ, આ જુદું સૈવદ ! જેની આખી જિંદગી આ શહેરમાં ગાડી હાંકવામાં આવી ગઈ તે સ્તબ્ધ થઈ લાકડાની માફક ઉભો છે. !

જુઓ, આ ગામડેથી આવેલો ખેડૂત, પોતાની લાકડી ઉપર હડપચી ટેકીને, કેટલી દીનતાથી તમારા આ સંત-સમાજમને જુઓ છે. તેના ચહેરાની ફરચલીઓમાં હજાર પારડોલી અને ધરાસણા અંકિત છે. મને યાદ આવે છે, સેર્ગાવની ઝૂંપડીમાં છ વર્ષ પહેલાંનું, માઈ સાંભળેલું તમારું જ્વાળામય ભાષણ, જેને સાંભળીને બહાર આવતાં મીરાંબેને મહાદેવભાઈને કશું હતું—“ આજ બાપુ, બોલતા નહોતા, એવું માલમ પડતું હતું બહેન દિમાલયમાંથી ગંગોત્રી પડે છે. ”

જુઓ, આ અર્ધો ભૂખ્યો રહેનાર મોટા કુટુંબનું પોષણ કરનાર મધ્યમ વર્ગનો કારકૂન, જેણે આજ તમારા માટે દોઢ રૂપિયાની આવકમાંથી આઠ આનાનો હાર ખરીદી હતો અને તેને તમારા રથ ઉપર ફેંકીને સંતોષ માન્યો હતો.

જુઓ, આ મજિસ્ટ્રેટ ઉપર પોસ્ટર લાગ્યાં છે—‘ હિંદુ મુસ્લિમ એક છે ’

જુઓ, આજ ઝડા ઝડાને અડકીને આગળ વધે છે.

જુઓ, આજ દીવાથી દીવો બળે છે.

પરંતુ બાપુ, તમારા મંત્રણ બલિદાને લલ્લે અમારા સ્મૃતાને પ્રકાશથી ભરી દીધો હોય, હજી પણ અંધારું બાકી છે. તે છુપાયેલું છે દેશી રાજ્યોની શુદ્ધાઓમાં, પુણ્ડાદી મગજવાળાની સાંપ્રદાયિક ચોજનાઓમાં; આપણી લશ્કરી મગજવાળી પેઢીઓના અક્રૂડ સ્નાયુઓમાં. અંધારું લમણાં સાપ બનીને દરમાં પેહું છે. અધારાઓ પડ્યા પાછળ રહી નાચ સર કર્યો છે. બાપુ, તમે ક્યાં છો ?

બહેન મારી વાતોથી તેમને કંટાળો આવવા લાગ્યો. પરંતુ તેઓ ફરીથી પહેલાની માફક વહાલથી પીડ પર ચપ્પડ મારીને ખડખડાટ-હસી પડ્યા તેજ દાંત વગરતું, બાળકના જેવું હાથ્ય. એક ચિટ્ટી ઉપર વાંદાયું કા અક્ષરોમાં લખીને મને આપ્યું “ આજ મારો મૌનવાર છે.

અરે, આ જેનું મદાન મૌન છે !

(હિંદી ઉપરથી)

જોષ્ઠાશમ પુલ્હરામ મહેતા

‘મનોમંથન’ અને ‘માર્ગદર્શન’

દરેક યુવાનને તેના શિક્ષણ અને સંસ્કાર પ્રમાણે હૃદયમાં એકવાર જન્મરજસ્ત મનોમંથન ઉદ્ભવે છે, અને પોતાની જીવનદિશા નક્કી કરવા તે મથે છે. મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનને બ્યારે વિષાદ-મોહ થયે આગ્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ‘ગીતા’ દ્વારા યોગ્ય ઉપદેશ આપી સાચું કર્તવ્ય ભાન કરાવ્યું. શ્રી કૃષ્ણે ગીતા ગ્રામ અને અર્જુનને અનુસરી, પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીએ ગીતાના પ્રત્યેક શબ્દને સમજી આચરણમાં મૂકી ગીતાના ગૌરવને અનેક-ગણ વધારી દીધું. દેશ તેમજ વિદેશના વિવિધ ક્ષેત્રો અને સમૂહોમાં સંકટ તેમજ સંક્રાંતિના સમયમાં સત્ય અને શાંતિના પાઠો રજૂ કરી સમસ્ત જગતને સાચું માર્ગદર્શન કરી યુગકાર્ય પૂર્ણ થતાં એ યુગવતાર ગાંધીજીએ પોતાની જીવનલીલા સફેદી લીધી આજે આખી દુનિયા એ મહાન પયગંબર પાછળ અનુપાત કરી અદ્વાનલિઓ અર્પે છે. પૂ. ગાંધીજીનું જીવન સર્વવ્યાપી છે. એક શેરીના ઝોકરાથી માંડી ઠેક સહેનસાહ સુધી સરખી રીતે-સમભાવથી દરેકને તે અપાર્થ યૂક્ત છે અને તેમાંજ તેમના ‘મહાત્મા’ ના ખિરદનું સાક્ષ્ય છે. આજે તેમની ગુણગાથા ગાવા બેસીએ તો પ્રયોના પ્રયો ભરાય તો પણ પૂર્ણ ન્યાય ન આપી શકાય. આજે તો આપણી સમક્ષ માત્ર એકજ આદેશ છે અને તે-તેમના જીવનમૂત્રોતે આચરણમાં મૂકવાનો આજ તેમનું સાચું તર્પણ હોઈ શકે.

મારા હૃદયમાં એક સમયે ઉદ્ભવેલા મનોમંથનનું પૂ. મહાત્માજીએ જે માર્ગદર્શન કર્યું છે તે હું, અહીં રજૂ કરું છું, અને સાથે સાથે જણાવું છું કે તેણે મારા જીવનમાં ખૂબજ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

સાચા માર્ગદર્શનના અભાવે કેટકેટલા આત્માઓ દુઃખી બની બીજાને પણ દુઃખી કરતા હશે ! હૃદયમાં જાગેલા મનોમંથનને સાચું માર્ગદર્શન ન મળે તો તે મારક નીવડે છે.

એલેક્ઝાન્ડર ફેમિસલ વક્ત્રી
વડોદરા

તા. ૧૩-૧૨-૪૪, શુક્ર

પૂ. બાપુજી, . . .

મારી મૂંઝવણ આપના સિવાય બીજા કોની સમક્ષ રજૂ કરી સાચું માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરી શકું ?

વિદ્યાર્થીઅવસ્થા-પુરાણી સંસ્કૃતિનું પ્રતીક શું પાટણ (ઉ. ગ.) કદી વીસરી શકાયે નહિ. તેમાં આવેલી 'ડા. પંડ્યા અભ્યાસગ્રહ' સંસ્થામાં પસાર કરેલું જીવન હજુએ ફરી જીવવા લલચાઈ છે. પૂ. રવિશંકર મહારાજના જીવનમાંથી લાંબા સંપૂર્ણ રીતે જીવનમાં પ્રવેશવાની શક્યતા નથી તે ખ્યાલે શરમાઈ છે. ઉત્તરવળ વિદ્યાર્થીઅવસ્થા શ્રેણી વહેલી વિરામી, કેટલીક અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓને અંગે માટે નોકરીનું જ શરણ શોધવું પડ્યું-એ કે 'વિદ્યા-અર્થા' તો જીવન ભરજ છે અને રહીશ.

હાલમાં-જોડાં મનોમંથનોએ અને મૂંઝવણ નાખ્યો છે-જો કે તેથી મહાત યયો નથી બાજુતો ત્યારથીજ સાહિત્યમાં જોડા રસ જે હજુ પણ જીવત છે જો કે તેના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે હાલની નોકરી અનુકૂળ નથી. આધ્યાત્મિક-વૃત્તિ અને વલણ પણ સતેજ હોઈ વધુ વિકસવા પામ્યાં છે. એટલે અત્યારે એક બાલુ-આ અસાર સંસાર પ્રત્યે સમ ચહે છે અને શ્રી. અરવિંદ ધોષ અને હિંદની બીજી મહાન સંત વિશ્રુતિઓના જીવનપાઠો જીવનસાક્ષ્યાર્થે અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ તરફ દોરે છે અને બીજી બાલુ-દેશનેતાઓનાં જીવન દેશસેવા પ્રતિ ખેંચે છે.

ચોર્મેર પ્રતિકૂળ સ્થિતિ-આમાંથી કાઢ પણ ગાળનો સંપૂર્ણ ખીકાર કરવામાં કુટુંબનિર્વાહની મહાન જવાબદારી નહે છે. મારા માત-પિતાને હું એકજ પુત્ર હોઈ વળી પરિણીત પણ છું. આ પ્રમાણે ચારે બાજુએ પ્રતિકૂળ સ્થિતિની નાજયુડમાં મારું જીવન જકડાય રહ્યું છે અને જીવનનો અતિમ આદેશ-ખેચ નક્કી કરી શકતા નથી. સોનેરી સમય વહી જાય છે આની સ્થિતિમાં મારે શો રાહ લેવો તેનો સાચો 'સિક્ષાપાઠ' તો આપની પાસેથીજ ગેળવી શકું.

હું હૃદયપૂર્વક તેનો અભ્યાસ જીવનમાં ઉતારીશ.

લિ.

વિષ્ણુકૃમાર કુબેરદાસ પંડ્યાના
વડે માતરમ્

[પૂ. મહાત્મા ગાંધીજી તરફથી તા. ૧૯-૧૨-૪૪ ના દિવસે
મળેલા પ્રત્યુત્તર]

સેવાશ્રામ

તા. ૧૬-૧૨-૪૪

ભાઈશ્રી,

“.....તમે વિવાહિત છો તે ઉપરાંત તમારે માથે કુટુંબની જવાબદારી છે એ સંલોગોમાં તમારે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે પૂરા વફાદાર રહેવું જોઈએ. તમે જે નોકરી કરો છો તેમાં ચાલુ રહેતાં ધણીય રાષ્ટ્રીય કામો કરી શકો છો. નોકરીનો સમય બાદ કરતાં ‘સ્વનાતમક કાર્યોમાં રસ લો’ તો ઘણું કામ થાય. રેટિયાપ્રચાર, અપૃષ્ઠતા નિવારણ, આમઉઘોગ વગેરે કામો તમે સહેલાઈથી કરી શકો તેમ છો. વડોદરામાં તો રેટિયાને તેમજ આમઉઘોગને ખીલવા માટે ઘણીજ અનુકૂળતા છે.”

આપુના આશીર્વાદ

**આ ગાંડપણનો મને સાક્ષી ન બનાવ
હે નાથ ! મને ઉઠાવી લે**

જો એક સો પચીસ વર્ષ જીવવાની ઉંચાડી રીતે ઉદ્ધતાઈ કરવાની મેં હામ બીડી હતી તો આ વિષમ કાળમાં એટલી જ ઉંચાડી રીતે એ ઇચ્છા બદલવાની નમ્રતા મારામાં હોવી જોઈએ. મેં એથી નથી કંઈ વધારે કર્યું કે જોાણું કર્યું. એની પાછળ ખિન્નતા નહોતી અને નથી. મારી નિયતિને બતાવનારો વધારે સારો શબ્દ કદાચ લાગ્યારી હોય. એ લાગ્યાર નિયતિમાં આ ક્ષણિક અને દુઃખી જગતમાંથી ઇશ્વર મને ઉઠારી લે એવો પોશ્તક હું જરૂર કરું છું. હું તેની પાસે માગું છું કે જે ગાંડપણ આપણામાં આવ્યારે પ્રસરી રહ્યું છે તેનો સાક્ષી મને ન બનાવ; પણ ભણે એ ગાંડપણથી ભરેલું મનુષ્યપ્રાણી પોતાને મુસલમાન, હિંદુ કે બીજા રાષ્ટ્ર પણ ધર્મને અનુસરનારો મનાવવાની ઉદ્ધતાઈ કરે. છતાં મારી અંતિમ માગણી તો એજ છે તે રહેજે કે હે નાથ ! મારી નહિ પણ તારી જ ઇચ્છાનુ સામ્રાજ્ય આ જગતમાં પ્રવર્તે. જો એને મારો ખપ લગે તો કંઈક કાળ લગી તે આ પૃથ્વી ઉપર મને રાખજે.

- ગાંધીજી

બાપુજીનાં દર્શન

: દર્શનની તાલાવેલી :

મારા અભ્યાસકાળ દરમિયાન મારા જીવનના ઘડનાર સ્વ. મણિભાઈ દવેએ જ્યારે અમદાવાદમાં ભરાયેલી મહાસભાનું દબ્બું વર્ણન - કયું ત્યારથી મને પૂ. બાપુજીનાં દર્શન કરવાની તાલાવેલી જાગી. ડૉ. પંડ્યા અભ્યાસમૂહના વિદ્યાર્થી તરીકે ઉત્કૃષ્ટ મહાદેવ (જાંટડિયા મહાદેવ) ના પ્રવાસે ગયો ત્યારે ત્યાંથી થાણા ફરતા બાપુજીનો આશ્રમ જોવાની મને તક મળી. આશ્રમમાં મુ. કાકા સાહેબ કાલેલકરની મુલાકાત થઈ. તેમણે અમને બધાને પ્રેમપૂર્વક નારતો આપ્યો અને આશ્રમ વિષે બધી માહિતી આપી. તે પ્રસંગે બાપુજી આશ્રમમાં હાજર ન હોવાથી તેમનાં દર્શનનો લાભ ન મળ્યો. ફરી કોઈ વાર બાપુજીનાં દર્શન તો જરૂર કરવાજ એવો નિશ્ચય કરી ઘેર પાછો ફર્યો.

: પ્રથમ દર્શન :

૯ સ. ૧૯૨૫ માં હસ્તિનામંદિરે જાલઅખ્યાનમંદિરનો અભ્યાસ કરવા હું ભાવનગર ગયો. પૂ. ગુરુશ્રી ગિજુભાઈ સાથે ગાળેલું એ એક વર્ષ મારા જીવનમાં ખૂબ કીંમતી થઈ પડ્યું. ગિજુભાઈએ પોતાના બ્યાખ્યાનના અંતે એક દિવસ કહ્યું 'વડવાણમાં જાલમંદિર ખુલ્લું મૂકવા માટે પૂ. બાપુજી આવે છે. જેને વડવાણ આવતું હોય તે તૈયાર થજો.' મેં સૌથી પહેલું નામ લખાવ્યું. મને થયું 'મારી ધણી વખતની ઈચ્છા દવે પાર પડશે. બાપુજીનાં દર્શન આ વખત તો જરૂર થશે.'

બીજો દિવસે ગિજુભાઈની સરદારી નીચે અમારી દુકડી વડવાણના પ્રવાસે ઉપડી. વડવાણની રાષ્ટ્રીય શાળામાં આ નવું જાલમંદિર ખુલ્લું મુકાવાનું હતું. ઉદ્ઘાટન વિધિની સભામાં અમે બાપુજીની રાહ જોતા બેઠા હતા. એટલામાં એક ગોટર આવી અને તેમાંથી બાપુજી ઉતર્યા કે તરતજ આરે બાબુ 'મહાત્મા ગાંધીકી જગ'ના પોકારે ઝડપી બાપુજીને માથે રમાલ હતો, હાથમાં હાકડી હતી, માત્ર કચ્છબેગ હતા અને હસતા હસતા જોશ

બેર ચાલ્યા આવતા હતા. તેમના આ પ્રથમ દર્શનથી મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

સભાનું કામકાજ શરૂ થયું. ગાંધીજી આંખેલાં ફેટલાંક બાળકો પૂ. બાપુજીને સૂતરની આંટી પહેરાવવા એક પછી એક બિડવા લાગ્યાં એક બાળકના માથા ઉપરની મેલી ટોપી જોઈ-બાપુજીએ હસતાં હસતાં તેની ટોપી લઈ લીધી અને ગિજુભાઈને ટકોર કરી ‘ગિજુભાઈ આવી ટોપી ચાલે?’ ગિજુભાઈએ બાળકને કહ્યું ‘ભાઈ, આના કરતાં તો ટોપી નજ પહેરીએ એ વધારે સારું.’ બાપુજીના આ વિનોદથી આખી સભા ખડ-ખડાટ હસી પડી.

રાત્રે વઢવાણ શહેરની ‘વચ્ચોવચ્ચ’ આંખેલા મેદાનમાં જાહેર સભા થઈ. પૂ. બાપુજી પ્રવચન કરે અને મહાદેવભાઈ તરફથી કાંતતાં કાંતતાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા કરે. બીજે દિવસે છાપાંમાં અક્ષરચય : એ ભાષણ પ્રસિદ્ધ થયું ગુરુ-શિષ્યની એ જોડીનાં દર્શન પામી હું કૃતાર્થ થયો.

: બાપુના આશીર્વાદ:-તમારી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર છે, ચાલુ રાખજો. :

ઈ. સ. ૧૯૨૬ ની સાલ હતી. હું પાટણના ખાદીબંડાર માટે ખાદી ખરીદવા અમદાવાદ ગયો. ત્યાંથી બીજે દિવસે સવારે આશ્રમમાં ગયો. આશ્રમમાં બાપુજીના નિવાસગ્રામને પ્રાર્થના ચાલુ હતી. પૂ. બાપુજી ધ્યાનમગ્ન થઈ પ્રાર્થનામાં બેઠા હતા. આમપાસ આશ્રમના ભાઈજાહેનો પણ પ્રાર્થનામાં તલ્લીન હતાં. વાતાવરણ તદ્દન શાંત હતું પ્રાર્થનાને અંતે બાપુજીએ આરોગ્ય વિશે નાનકડું પ્રવચન કર્યું. મોઈ વૈદ્યાનિકની જેમ હાથમાં ‘મોડેલ’ લઈ ખૂબ ઝીણવટથી સમજાવતા હતા ત્યાર પછી આશ્રમનાં બીમાર દરદીઓને મોઈ ડોક્ટર એક પછી એક તપાસે અને તેની ચિકિત્સા કરે તે પ્રમાણે બાપુજી ખાટલે ખાટલે ફરવા લાગ્યા અને દરેકને, કંઈને કંઈ ઉપાય બતાવવા લાગ્યા. ત્યાંથી બાપુજી આશ્રમના બગીચામાં ધૂમવા લાગ્યા અને થયું ‘આવી સુંદર તક ક્યારે મળશે?’ હું તરતજ બાપુજી પાસે જઈ પહોંચ્યો તેમના ચરણ આગળ ખૂબ પ્રેમ-પૂર્વક નમી પડ્યો અને બે હાથ જોડી વંદન કર્યો તેમની સામે બોલો રહ્યો. બાપુજીએ પૂછ્યું ‘શું કરો છો?’ મેં કહ્યું “ પાટણમાં આવમંદિર ચલાવું છું, અને વિદ્યાર્થીમંડળ દ્વારા નાની નાની પ્રવૃત્તિઓ કરું છું.”

‘અહીં કેમ આવ્યા હતા?’ ‘ખાદીભંડાર માટે ખાદી લેવા આવ્યો છું.’
‘ખાદીનું કામ પણ કરે છે? એ મને ખૂબ ગમે છે. આશ્રમની ખાદી
પણ થોડી લેજો. તમારી પ્રવૃત્તિઓ સુંદર છે-આલુ રાખજો.’

ગળવામાંથી પાંચની નોટ કાઢી જાણે બેટ આપી હું ફરીથી પગે
લાગ્યો. એટલામાં વસ્ત્રલભાઈની મોટર આવી અને જાણે આવ્યા ગયા.

: વિદ્યાપીઠમાં જાણ :

જ્યારે જ્યારે અમદાવાદ જતો ત્યારે આશ્રમની પ્રાર્થનાનો લાભ
લેવો ચૂકતો નહિ. વિદ્યાપીઠમાં પણ ઘણી વાર જતો. એક વખત સાબર
મતી સ્ટેશનથી હું ચાલીને આશ્રમ જતો હતો. માર્ગમાં મને ઉત્તર હિંદુ-
સ્તાનના એક ખાદીધારી ગૃહસ્થનો મંગાચ થયો. તેણે જાણે મળવા
જતા હતા. તેમની પાસેથી જાણવા મળ્યું કે ‘જાણે હાલ વિદ્યાપીઠમાં છે.’

હાંડીકૃત્ય પછી જાણે આશ્રમમાં આવીને કાંઈ વાર ઉતરતા નહિ.
કદાચ અમદાવાદનું કામ હોય તો એ ચાર દિવસ વિદ્યાપીઠમાં ગાળતા.
હું પેલા ગૃહસ્થ સાથે વિદ્યાપીઠમાં ગયો. જાણે તે વખતે સ્નાન કરવા
ગયા હતા. અમે જન્ને તેમનાં દર્શનની રાહ જોતા ગેલેરીમાં બેસી રહ્યા.
સામેથી જાણે નાહીને ખુસ્લા દિલે અપાટાજંઘ આવતા હતા. તેમને
જોતાંજ કોટા પાડનારા યુવકોએ ટપોટપ ચાંપો દબાવા માંડી. જાણે કાંઈ
ફોટો પડાવવા થોડાજ બેસી રહેવાના હતા. તે તો ઉપર આવી પહોંચ્યા.
મારી સાથેના ગૃહસ્થને જોઈ જાણે હસી પડ્યા અને પૂછ્યું. “તમારા
બાઈને લઈ જવા આવ્યા છો?” પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું ‘ના, જી, આપને
મળવા આવ્યો છું. ” તે ગૃહસ્થના બાઈ ‘નવજીવન’માં કામ કરતા હતા.

જાણે એક જોરડામાં ગયા. હું પણ પેલા ગૃહસ્થની સાથે સાથે
ત્યાં ગયો. ગાદી તકિયાની એકક હતી. આગળ ઢળતું નાનું ટેબલ હતું.
જાણે ફીકરાની અને વાંસની સળીની બનાવેલી તકલીથી સુંદર રીતે
કાંતતા હતા. એટલામાં પૂ કન્પુરના ચરવડા જેલમાંથી બેટ મેળવેલા
તાંસળામાં દૂધ લઈને ત્યાં આવ્યાં. પછી તો જાણે ટપાલના કામમાં
એટલા બધા ગુંથાઈ ગયા કે ત્યાં જાઓ મમય એમનું મને યોગ્ય લાગ્યું
નહિ. તેમને વંદન કરી હું ત્યાંથી ચાલતો ગયો.

૧. વિકૃત કન્યા વિદ્યાલયની ઉદ્ધારનવિધિ :

ઝાપાંમાં વાંચ્યુ કે નડિયાદમાં વિકૃત કન્યા વિદ્યાલય શ્રી. જમનાલાલ બજાજના સુભ હસ્તે ખુલ્લું મૂકાય છે. એને આ પ્રસંગે પૂ. બાપુજી વર્ધાથી ખાસ આવવાના છે. ઝાપુ વાંચ્યુ કે તરતજ હું અહીંથી ગાડીએ બેસી. નડિયાદ રાત્રે ૧૦ વાગે પહોંચ્યો. ત્યાંથી પૂછતો પૂછતો વિકૃત કન્યા વિદ્યાલયમાં ગયો. ત્યાં સભાર્થના માટે જંગી મંડપ બંધાઈ રહ્યો હતો. ઑફિસમાં જ ધામા નાખ્યા. સવારે ૪ વાગે મંડપ શણ-ગારવાનું કાર્ય શરૂ થયું. હું તેમાં કામે લાગી ગયો. પછી તો મને કન્યા-વિદ્યાલય તરફથી રિપોર્ટર તરીકે બેસવાનું કહેવામાં આવ્યું. મેં તે કામ હર્ષપૂર્વક સ્વીકારી લીધું. સવારના ૮ ના ટકારે હજારો માનવોથી મંડપ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. પૂ. બાપુજી, 'સરહદના માંધી ખાન અબ્દુલ શકારખાન અને જમનાલાલ બજાજ આવતાં લોકોએ જવનદોષી તેમને વધારી લીધા.

રિપોર્ટ લેતાં લેતાં મણુ મારી નજર તો બન્ને માંધી તરફ જ હતી. તેમનાં દર્શન કરીને હું પાવન થતો હતો. સભાનું કામકાજ પૂર્ણ થતાં મેં મારો રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો! મારા પિતાવૃત્ત્ય પૂ. રવિશંકર મહારાજને હું મળ્યો અને તેમને મારો તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ બતાવ્યો. તેઓ મને પૂ. દરજારશ્રી ગોપાળદાસ પાસે લઈ ગયા. તેમણે કહ્યું 'આલો, મહાદેવભાઈને જ આ રિપોર્ટ બતાવી લઈએ.' અમે ત્રણે જણ ત્યાંથી મોટરમાં બેસી બેડા જિલ્લા મમિતિની ઑફિસે ગયા. ત્યાં ગયા ત્યારે પૂ. બાપુજી, મહાદેવભાઈ, ભુલાભાઈ દેસાઈ, સરદાર વલ્લભભાઈ ઓ રેલેશને આવવા નીકળતા હતા. આજળ બાપુજીની મોટર અને પાછળ અમારી એમ એમ પણ રેલેશને આવી. આખી ગાડી ફરી વળ્યા પણ બાપુજી માટે ખાલી જગ્યા ન મળી! ઉવટે રેલેશન માસ્તરે એક ખાનું ખાલી કરાવ્યું તેમાં બાપુજી બેડા અને તેની જોડેનાજ ડબ્બામાં હું અને મહાદેવભાઈ બેડા. મારો આજોયે રિપોર્ટ અ. મહાદેવભાઈ વાંચી ગયા, જ્યાં સુધારો કરવા જેવો હતો ત્યાં કરી આપ્યો અને પછી તો અમદાવાદ આવ્યું ત્યાં સુધી મહાદેવભાઈ સાથે વાતચીત કરવાતો લાલ મળ્યો. અમદાવાદ રેલેશને પૂ. બાપુજીની મંડળા ઉતરી પડી. બાપુજી જ્યાં સુધી દેખાવા ત્યાં સુધી વંદન કરતો હું સાંજ બેસી રહ્યો. પછી તૈયાર કરેલો રિપોર્ટ રાષ્ટ્રમાં નાખી હું અમદાવાદ સદેરમાં ગયો

: પારડાલીમાં બાપુજી :

" પૂ. બાપુજી સાથે અમુક સમય રહેવાનું મને તો કેવું મારું ! વર્ષા-આશ્રમમાં થોડો વખત રહી આવું તો મનને શાંતિ થાય. " આવા આવા વિચારો મનમાં આવતા હતા એટલામાં સાંમજ્યુ કે બાપુજી એક માસ માટે આરામ લેવા બારડોલી આવ્યા છે. હું અદોથી વડોદરા ગયો ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈનું જાહેર આવૃત્ત યત્રાનું દનું. સરદાર વલ્લભભાઈને માન આપવા એકડી થયેલી માનવમેદની, મોખરે રાષ્ટ્રધ્વજ અને નિમાન ડંકાવાળું જંગી સરઘસ અને પછીથી વિગેમીઓએ કરેલું તોફાન એ બધું જોઈ હું લાંચી બારડોલી ગયો. પૂ. રવિચંદ્ર મદારાજે મને કરેલું કે ' તમે આવજો એ પ્રસંગે હું બારડોલી હોદ્દા. ' બારડોલી અરણ્ય આશ્રમમાં જઈ તપાસ કરી તો મુ. ભુમતરામભાઈ મળ્યા. તેમણે કહ્યું ' મદારાજ સરદાર સાથે વડોદરા ગયા છે. તમે ખુશાલી અદો ઉતરો કાલે તેઓ અહીં આવી પહોંચશે. તમે આવવાના છો એ વાત તેમણે કહી હતી. '

આશ્રમની વચ્ચોવચ ખૂબ જીંદગી લહેરાતો રાષ્ટ્રધ્વજ, આભુખાભુ નાની નાની ઝોરડીઓ, બગીચો, અને એવા મુંદર વાતાવરણમાં આવું બાપુજીનું નિવાસસ્થાન જોઈ આપણને એમજ થાય કે અદો એકાઃ માત્ર મળ્યો હોય તો કેવું સારું !

બાપુજી પોતાના મકાનમાં આરામ લેતા હતા હું જમી પચ્ચારી બારડોલીની ધીર પ્રજાનાં દર્શને જઈ આવ્યો. આંજો માળંગાની પ્રાર્થનામાં પૂ. બાપુજી સાથે સેકડો ગ્રામજનો બેઠાં હતાં હું પણ મીની આંધે બેઠી ગયો. એ પ્રાર્થનાની નિરવ શાંતિ, ધીમા અવાજે બોલાતા ' શેષિ, ધૂન, મુંદર ભાવલયુ' ભજન અને છેલ્લે ઘંટડીના રમણ જેવું બાપુનું મધુર અવાજે યતું પ્રવચન મને મદાને માટે વાદ રહેશે.

‘મટાડતો હતો તે બધાંયનાં દર્શનનો સુંદર મોક્ષ મળી ગયો. પૂ. બાપુજી આથે વધારા આશ્રમમાં લાભી સમય ગાળવાની તક ન મળી પરંતુ બારડોલી આશ્રમનું મધ્યમધતું જીવન જોવા મળ્યું, આર્થના અને ફરવાના સમયે પૂ. બાપુજીનાં દર્શનનો લઢાવો મળ્યો અને જે આશ્રમમાં બાપુજી રહેતા હતા તે આશ્રમમાં ૨૪ કલાક ગાળવાનો લાભ મળ્યો એ બદલ પૂ. રવિશંકર મહારાજનો મનમાં આભાર માનતો હું પાટણ પાછો ફર્યો.

આ ઉપરાંત હરિપુરા મહાસભામાં, અમદાવાદમાં સર ચીનુભાઈ ખેરોનેટનું બાવલું ખૂલ્યું મૂક્યું તે પ્રસંગે અને હરિજન કાળો ઉદ્ધારવવા બાપુજી મહેસાણા આવ્યા તે દાણે તેમનાં દર્શનનો લાભ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો હતો.

• **મારી ઉમેદ મારા મનમાંજ રહી :**

અ. મણિભાઈ દવેએ તિલક સ્વરાજ ફંડ વખતે પૂ. બાપુજીને પાટણને આંગણે નોતર્યા હતા પાટણ તેમનાં પગલાથી એક વાર પાવન થયું હતું. મારી પણ એવી તીવ્ર ઈચ્છા હતી કે તેમને પ્રિય એવા કોઈ કાર્યનું જીવન અદિલન જગાવી પાટણને આંગણે પૂ. બાપુજીને ફરીથી બોલાવવા.

મારા મનમાં હું તો હતું આવા દવાઈ કિલ્લા ઘડતો હતો ત્યાં એક દિવસ સાંજે ૬ વાગે મારા એક મિત્રે મને સમાચાર આપ્યા ‘બાપુજીનું ખૂન થયું !’ મેં સાચું ન માન્યું. તરતજ રેડિયો સાંભળવા મિત્રો સાથે અંબરમાં દોડી ગયો. રેડિયોનો કરુણ સ્વર કોઈ અશુભ ઘટનાનો ખ્યાલ આપતો હતો છતાં કાઠી છાતી ફરી બેઠો. રેડિયો ન્યાયે કકળા જડ્યો ‘બાપુ ગયા ! કોઈ વ્યક્તિએ તેમને ગોળાથી ફાર કર્યા !’ ત્યાં મારાથી ન રહેવાયું. એક બાળકની જેમ રડી પડ્યો. મારી આશાના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા ! મારી પ્રેરણામૂર્તિ, ખ્યાનમૂર્તિ હું ગુમાવી બેઠો ! આજે પણ તેમને યાદ કરતાં મારી આંખો અશ્રુભીની યાચ છે.

બાપુજીને ફરીથી પાટણ લાવવાની મારી ઈચ્છા અધૂરી રહી. જો કે એ વધુ પડતી તો હતીજ કેમકે પાટણની એટલી તૈયારી નહોતી. છતાં છેલ્લાં ૨૫ વર્ષથી પાટણ વિદ્યાર્થીમંડળ અને પાટણની જનતાના સહકારથી ખાદીપ્રવૃત્તિ કરવાની અને પૂ. બાપુજીની જન્મજયંતી ઉજવવાની મને જે તક મળી છે તે બદલ થોડો ધણો મંતોષ અનુભવું છું. પૂ. બાપુજીનાં સંસ્મરણો મને સદાને માટે યાદ રહેશે બાપુને પગલે ચાલવાનું આપણે સદ્ભાવ્ય હો !

નરહરિશંકર રાવળ

ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં

ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં,

ગાંધીજી બાપુ, ડંકો વાગ્યો રે તારો વિશ્વમાં.

જનમ લીધો રે વણિક કોમમાં,

કીધાં છે ભડવીર કેશાં કામ રે.... ગાંધીજી બાપુ

દુખળી પતળી કાયા એની શોભતી,

ધૂળી ઊઠી અગરેજી સરકાર રે.... ગાંધીજી બાપુ

અંગે લંગોટી બીજી ના મળે,

રાજા મહારાજા પડે એને પાય રે.... ગાંધીજી બાપુ

સત્ય અહિંસા કેરી મૂરતિ,

સ્વાતંત્ર્ય અને ઐક્ય તણે અવતાર રે.... ગાંધીજી બાપુ

આફ્રિકામાં જઈ જંગ માડિયો,

સત્યાગ્રહનો કીધો જયજયકાર રે.... ગાંધીજી બાપુ

દીઠો સૈકાઓથી દેશ ઘોરતો,

ઠઢોળી એમાં પૂરિયા કાઈ પ્રાણ રે.... ગાંધીજી બાપુ

ગોરા ગીધડાં તે દીઠા નાચતાં,

લેતા કાઈ ભારત માની લાજ રે... ગાંધીજી બાપુ

લીંગમપ્રતિજ્ઞા એણે તો લીધી,

સ્વરાજ લઈ કે પાડું મારો દેહ રે.... ગાંધીજી બાપુ

એવે બ્રિટિશ સિંહ ધૂરકીયો,

મૂઆ પડ્યા જે મારી સામે ઘાય રે.... ગાંધીજી બાપુ

પડકાર સામે રે બાપુએ કીધો,

લાવો તમારાં જાલીમોના સૈન્ય રે.... ગાંધીજી બાપુ

અહિંસક યુદ્ધ તો એણે આદર્યું,

વિશ્વ આખાની એના સામે મીટ રે.... ગાંધીજી બાપુ

જેલો ભરી ને લાડીઓ ખમી,
 ગોળીઓથી કંઈ થઈ ગયા ચહીદ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 ઘેરઘેર રેઠિયા રે એલે મોકલ્યા,
 પરદેશી કાપડમાં મૂકી આગ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 હરિજનોને હેડે આંપિયા,
 પીડિતોની વહારે એ તો ધાય રે.... ગાંધીજી બાપુ
 હિંદુ-મુસ્લિમ બે એની આંખડી,
 એકતા ખાતર આખ્યાં પ્રાણનાં દાન રે.... ગાંધીજી બાપુ
 હોમ્યુ જીવન હોમી સંપતિ,
 હોમ્યાં છે કંઈ પત્ની અને પુત્ર રે.... ગાંધીજી બાપુ
 અંગ્રેજોને એલે ભગાડિયા,
 કીધો કંઈ હિંદને આઝાદ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 લોહીના ટીચા વિના કાંતિ કરી,
 સુવર્ણસરે લખાશે ઇતિહાસ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 પૂર્ણ સ્વરાજ એલે મેળવ્યું,
 રામરાજ્યની રહી ગઈ આજ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 ગોડસે ગોઝારો ક્યાંથી જનમીયો ?
 લીવા જેલે બાપુ કેરાં પ્રાણ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 ધૂસકે ધૂસકે રે રૂએ હિંદીઓ,
 વિશ્વભરમાં વર્ત્યો હાહાકાર રે.... ગાંધીજી બાપુ
 આઝાદી આવી ને બાપુ તો ગયા !
 બાપુની ખોટ કહીયે ન પૂરાય રે... ગાંધીજી બાપુ
 અમર રહેલો એ ગ્રેમજી દીવડો,
 અજવાળાએ અમ જીવન કેરા પંચ રે.... ગાંધીજી બાપુ
 ' ભક્ષાજન '

વિશ્વભરની શ્રદ્ધાંજલિઓ

ગાંધીજીના અવસાનથી મને અને રાણીને સખત આઘાત લાગ્યો છે. હિંદના લોકોને અને માનવજાતિને આ ન પૂરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. એમાં અમારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે. - રાજા છક્રા જયંજી

ગાંધીજી એક મહાન હિંદી નેતાજી નહિ પણ એક આંતરરાષ્ટ્રીય નેતા હતા. તેમના ઉપદેશો અને કાર્યોએ કરોડો મનુષ્યો ઉપર અસર ઉપજાવી હતી. હિંદમાં લોકો તેમના તરફ પૂજ્યભાવથી જુએ છે અને તેમના પ્રભાવ રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાંજ નહિ પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં પણ જગૈરા હતા. એમનું જીવન અને કાર્ય એમનું સૌથી મહાન રમારક બની રહેશે.

- પ્રેસિડન્ટ ટ્રુમેન (અમેરિકા)

આજની દુનિયાના ઇતિહાસમાં આ પૂજ્ય પુરુષની નિરર્થક હત્યાથી વધારે અકાંક્ષ કર્યું બન્યું નથી. સમ્યક્તા જે ટકી શકવાની હોય તો તેની ઉત્ક્રાંતિમાં સૌ મનુષ્યો કાળે કરીને ગાંધીજીની માન્યતાને અપભ્રંશ કર્યા વગર રહી શકશે નહિ કે તકરારી મુદ્દાઓના ઉકેલ માટે હિંસાનો સામુદાયિક ઉપયોગ એ તત્વતઃ ખોટો છે એટલુંજ નહિ પણ તે પોતાની અંદર આત્મનાશનાં બીજ ધરાવતો હોય છે ગાંધીજી એવા પવનગરમાંના એક હતા કે જેઓ પોતાના જમાનાથી વણા આગળ વધેલા હોય છે.

- જનરલ મેક આર્થર (જાપાન)

મહાત્મા ગાંધીના અવસાનના અખર સાંભળી મારી સરકાર અને મને ભારે આઘાત લાગ્યો છે. તેમના જવાથી હિંદ એક પ્રેરણાદાયક નેતા ગુમાયો છે અને દુનિયાએ એક મહાન શાંતિનો ગુરુ ગુમાવ્યો છે.

- વાંગ સી-ચી (પરદેશમંત્રી, ચીન)

આપણા સમયના એક સૌથી વધુ શોકજનક સમાચાર દુનિયાએ આજે સાંભળ્યા છે. હજી તો થોડા દિવસ પૂર્વે જેણે સફલાવ અને ત્યાગ તે ધિક્કાર અને મહાક્રાંધાને જીતી શકે એમ દાખવ્યું હતું તે, એક ગાંડા માણસના પ્રહારથી, આપણને છાંડી ગયા છે. તેમના પોતાના માણસોજ નહિ પણ જેઓ અધુતાની લાગણીની સક્રિયતામાં માને છે તે સૌ એમની પાછળ શોક કરશે. ગાંધીજીએ જાતિ અને ધર્મના બેદરબાવ વગર આખી

માનવજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમની દૃઢતા અને નિષ્ઠાભરી ગાંધીનું દૃષ્ટાંત પૂરૂ પાડ્યું છે. જે હિંસાનો એ હંમેશાં સામનો કરતા હતા તેનાજ ભોગ બનેલા આ મહાપુરુષના મૃતદેહ આગળ આજ રહે આખું કાંસ ઊભું છે એમનું અલિદાન એમના જીવનકાર્યની પતાકા બની રહ્યો. પોતાનું અલિદાન કરનાર તે મહાજનતાં જીવન, કાર્ય અને પ્રકાશ તે માનવજાતિને સહાકાર દે એવી બક્ષિસ છે.

- મો. બિંદો. (વિદેશમંત્રી, કાંસ)

મેં કદી ગાંધીજીને જોયા નથી, તેમની-લાંબા પથ્થુ મને આવડતી નથી, તેમના દેશમાં મેં કદી પગ મૂક્યો નથી અને તેમ જતાં મેં માફ પોતાનું કોઈ સ્વજન મુમાઝી હોય એટલો ગોક મને થાય છે. આ અસાધારણ મહાવીરના મૃત્યુથી આખી દુનિયા શોકમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે.

- મો. લીઓ બ્લુમ (માજી વડા પ્રધાન, ફ્રાંસ)

આંદ્રેલિયાના લોકો અને સરકારે ગાંધીજીના કરુણ અવસાનના સમાચાર ધણાજ બાધાવ અને શોક સાથે સાંભળ્યા. ગાંધીજી આંદ્રેલિયામાં માનવતાના ઉપામક અને શાંતિભર્યા માર્ગો માટે હંમેશાં યાદ રહેશે. અમે હિંદી સરકાર અને લોકો તરફ પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ દર્શાવીએ છીએ.

- બેસક્ટ ચીફ્સી (વડા પ્રધાન, આંદ્રેલિયા)

ગાંધીજીનું મૃત્યુ આપણી પેઢીને, એમરથી ગૂંચવણમાં નાખતા પાશવતાના વાતાવરણના કળશરૂપ છે. - કાર્લ્ટ રેફોર્મ (પરદેશમંત્રી, ઇટલી)

હિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્ય માટે પ્રયાસ કરતા હતા તે અમને આ મહાન હિંદી નેતાનું જે અવમાન થયું છે તેનાથી દુનિયાની સાથે ઇજ્જત પણ ગોકમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે. તેઓ દુનિયાના એક મહાન નેતા હતા. કારણકે તેમણે પોતાના દેશવાંધવોની ઉન્નતિ માટેજ પ્રયાસ કર્યા હતા.

- નેમ્કોશી પાશા (વડા પ્રધાન, ઇજીપ્ત)

માનવતા સામે ભયંકરમાં ભયંકર મુનો કરવામાં આવ્યો છે. દુનિયાએ એક મહાન પુરુષ મુમાઝી છે - આઝમ પાશા (મંત્રી, આરબ લીગ)

તેના છેલ્લા તપક્રમાં સ્વાતંત્ર્ય માટેની આપણી મુજેશ અને દિલ્લા સ્વાતંત્ર્યની મુજેશ સખબ સરખી હતી. અમે લોકો દિલ્લીએને એકજ ધ્યેય માટે ઝૂકમતા લાઇ સમાન મળતા અને અમારી વચ્ચે મુજેશની બાવના પ્રવર્તતી હતી. દિલ્લા લોકોને આજે મોટી જોટ પડી છે અને અમે આમાં તેમની સાથે છીએ. તેમણે એક એવો નેતા મુમાઝી છે

જેણે તેમને આજનું સ્વાતંત્ર્ય અપાવ્યું છે. અમારી પ્રાર્થના છે કે તેમને પ્રિય એવી બ્રાતૃભાવના તેમના અલિદાનથી હિંદના લેક્ષમાં ફેલાશે.

— દ'વેલેરા (આયર્લેન્ડ)

ગાંધીજીની ખોટ અમારી પોતાની હોય એટલું અમને દુઃખ થાય છે.

— ડૉ. મહમદ હુસૈન (ઉપપ્રમુખ, ઇન્ડોનેશિયન રિપબ્લિક)

હિંદમાંથી આવેલા લયાનક સમાચાર સાંભળી ધ્વજદેશની સરકાર અને પ્રજાને ઘણોજ આઘાત થયો છે. ગાંધીજીના મૃત્યુને અત્રે ધ્વજદેશની પણ એક ખોટ ગણવામાં આવે છે, અને આજે ધ્વજદેશને માટે પણ એક શોકદિન છે. બધી જાહેર ઑફિસો અને શાળાઓ બંધ છે. આપણી આ સમાન શોકની પળે ધ્વજદેશ હિંદના આ મહાન મંત્ર અને નેતાની ન પૂરી શકાય એવી ખોટ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે.

— થાકીન નુ (વડા પ્રધાન, ધ્વજદેશ)

પોતાની પ્રજાનો નેતા— જેને બહારની કાંઈ પણ સત્તાનો સહારો નથી; રાજપુરુષ—જેની સફળતા ખટપટ કે આયોજનિક પુકિતો પરના પ્રભુત્વ પર નહિ પણ કેવળ પોતાના વ્યક્તિત્વની સામાને સમજાવી લેતી શક્તિ ઉપર અવલભે છે; વિજયી થોડો—જેણે હંમેશાં હિંસાના ઉપયોગને ધુતકારી કાઢ્યો છે; પ્રજા અને નમ્રતાની ભૂતિ—જે દર સંક્રમણ અને અદ્યમ સંગતતાથી મુસજળ છે, જેણે પોતાની પ્રજાને ઉદ્ધારવામાં અને એમની દશા સુધારવામાં પોતાની સમગ્ર શક્તિ અમર્ષી છે; એક માણસ—જેણે એક સામાન્ય મનુષ્યના ગૌરવ વડે પુરોપની પાસવતાનો સામનો કર્યો છે અને એ રીતે સર્વદા જે ઉત્તરોક્ત જીએ અજો છે. સંભવ છે કે આવતી પેઢીઓ ભાગ્યેજ એ વાતમાનશે કે આવો માણસ ખરેખર જીવતા—નમ્રતા અવરોગે આ જીવલ ઉપર વિચર્યો હતો !

— આઈન્સ્ટાઈન

ગાંધીજીએ એક આખી પ્રજાને ટટાર જીવી રહેતી કરી અને તેના વચ્ચે એ પ્રજા ટટાર જીવી. ગાંધીજી જડત્તવ પર આત્મતત્ત્વના વિજયના, હિંસા પર હિંમતના, અને અન્યાય પર ન્યાયના વિજયના પ્રતિનિધિ હતા. હિંદમાં બ્રિટિશ શાસનની ૩૬ પ્રણાલી ચાલુ રહે એ એમણે તદ્દન અશક્ય બનાવી દીધું આ એમનો નાનો સૂનો વિજય નથી. ઇતિહાસની અદ્યતનમાં હિંદી પ્રજાને નામે તેઓ એક ફરિયાદી તરીકે જોવા રહ્યા અને બ્યારે એમણે એમની દલીલો પૂરી કરી ત્યારે બીજા કાંઈ સુકદો શક્ય નહોતો; સ્વાતંત્ર્ય એજ સુકદો હતો.

— પ્રૉ. હેરોલ્ડ લાર્ડી

અમારે મન ગાંધીજી તે પોતે જેને સાચું માને : તેને માટે જીભ રહેનારા અહાદુર પુરુષોમાંના એક હતા, પૃથ્વી, પરના રજા અજ્ઞા સતો-માંના એક હતા. અમે હિંદ માટે ગૌરવ અનુભવીએ છીએ કે ગાંધીજી તેનાં સંતાનામાંના એક હતા, અને અમને હિંદ માટે દયા ઉપજે છે કે હિંદનાંજ એક સંતાને એમને ઠાર કર્યાં ! ગાંધીજીના મૃત્યુની સંજ્ઞા સાથે સરખાવી શકાય એવો ઇંચુના ફૂલ-આરોહણ સિવાય કોઈ પ્રસંગ નથી. પોતાનાં જાતલાઠને સાથે તીપજેલું ગાંધીજીનું મૃત્યુ એ ખીજું ફૂલારોહણ છે.

— શ્રીમતી પર્લ બક

ગૌતમ બુદ્ધ પછીના તે સૌથી મહાન હિંદી અને ઇશુ પછીના દુનિયાના સૌથી મહાન પુરુષ હતા.

— ડૉ. હોમ્સ

બુદ્ધ મોત સુદાં, ગાંધીજીના આત્માને કદી પણ અભિભૂત કરી શકે એમ નથી. તેઓ મુક્તાત્મા છે. 'મને કાંઈ ગળું' દબાવીને ગુંગળાવે તો હું મદદ માટે ચીસ પાડી બીડું. પણ ગાંધીજીને કાંઈ ગુંગળાવે તો મારી ખાતરી છે કે તેઓ ચીસ ન પાડે. ગળું દબાવનારની સામે તેઓ હમે; અને મરવાનું જ આવે તો હસતે મોઢે ખાણુ છોડે. તેમના સ્વભાવની સરળતા બાળકના જેવી છે. તેમની સત્યનિષ્ઠા અડગ છે. માનવજાતિ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અભાવરૂપ નહિ, પણ ભાવાત્મક છે, ને આક્રમણશીલ છે, જેને ઇશુ ખ્રિસ્તની ભાવના કહેવામાં આવે છે તે તેમનામાં છે. પૂર્વનાં આત્માને પ્રગટ થવા માટે ગાંધીજી એક સુયોગ્ય પ્રતીકરૂપે મળી ગયા છે. કેમકે તેઓ અતિશય શુદ્ધ વાણીમાં સિદ્ધ કરી રહ્યા છે કે મનુષ્યમાં સારભૂત વસ્તુ તે તેનો આત્મા છે.

— સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર

હું એટલું તો કહીશ કે જે જ્યોતિ આપણને સ્વતંત્રતા સુધી લઈ આવી છે, જે કે દહાડા એકતા સુધી તે જીવિ, તે જ્યોતિ દહાડા પણ જીવી રહી છે અને તેનો વિજ્ય થશે ત્યાં સુધી તે ઉત્તરોત્તર જલતીજ રહેશે. હું દહાડાપૂર્વક માનું છું કે આ રાષ્ટ્ર માટે અને લોકો માટે એક મહાન અને અખડિત રૂપનું ભાવિ નિર્માયેલું છે. જે શક્તિએ આપણને આંદોલી બધી પાતનાઓ અને સંઘર્ષોમાંથી પ્રસાર કરાવીને સ્વતંત્રતા સુધી પહોંચાડ્યા છે તે શક્તિ, સંગ્રામમાં મૃતેલા નેતાનાં મનમાં તેમનાં કરુણ અંત સમયે એકતાનું જે ધ્યેય તીવ્રપણે રમી રહ્યું હતું તે ધ્યેય પણ સિદ્ધ કરી આપ-શેજ. તેમ કરતાં પછી આપણે જાણે ગમે તેટલી મુસીબતો કે સંઘર્ષોમાંથી પ્રસાર થવું, પરંતુ એ શક્તિએ આપણને સ્વતંત્રતા મેળવી આપી છે,

ધર્તિદાસના પાને નોંધાયેલી કાઠી પણ જીવંત વ્યક્તિ ક્રાંતિ તો આ તેમના જીવન દરમિયાન જ ખૂબ પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા હતા તેમના આગકો થઈને આપણે તેમની પ્રશંસા કેવી રીતે કરી શકીએ ? આપણે તેમનાં દૈહિક આગકો કરતાં વધુ નિકટનાં આગકો છીએ, કારણકે ગોળા વત્તા અંગે આપણે સૌ તેમની જ ભાવનાનાં સત્તાનો છીએ. તેમની યશો-ગાથા, પૂરી થઈ છે અને આપણને હંફે આપતો તેમજ આપણા જીવન અનુવાળતો સૂર્ય આથમી ગયો છે, અને આપણે અંધકાર તથા કડીમા ઘૂંટણે છીએ. પરંતુ આ બધાં વર્ષો દરમિયાન આપણે જોયેલી યશઘાથાએ, દૈવી શક્તિ ધરાવતા એ પુરુષે આપણને પણ પલટી નાખ્યા છે—અને આપણે જે કંઈ છીએ તે આ વરસો દરમિયાન તેમણે આપણને ધણા તેનું ફળ છે.

— પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

હિંદના સ્વાતંત્ર્યનો સંગ્રામ એટલે ગાંધીજીનું સમગ્ર જીવનચરિત્ર માટે પોતાનું જીવન ગાંધીજી સાથે ગાળ રીતે સંકળાયેલું હતું ગાંધીજી હિંદમાં જન્મ્યા ન હોત તો બનાવો કેવું સ્વરૂપ લેત એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગાંધીજી હિંદમાં જન્મ્યા ન હોત તો હિંદને કદાચ અત્યાર સુધી આઝાદી મળી જ ન હોત. એ સત્યનો ફિરમ્તો પગલે પગલે હિંદની પ્રગતિને આઝાદીની મઝીલ લાણી દોરી ગયો, અને કૃત્ય પૂરી થઈ કે તરતજ આપણા માંના એકે તેમનો જન લીધો ! ગાંધીજી જેવી વિભૂતિનું ખૂન કરી શકાય તો પછી દેશમાં બીજા કલંકર બનાવોની ધારણા કેમ ન રાખી શકાય ?

— સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

એ નાનકડો માનવ બધાનો મિત્ર હતો દિગ્મતવાન હતો અને એ કડો સૈનિકને યુદ્ધભૂમિમાં લઈ ગયો હતો. પોતાના દેશને પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કરનાર અને તેને સ્વાતંત્ર્ય અને ખૂબ અપાનના મદાન ક્રાંતિકારીનું દિવ્ય એક કેન્દ્ર અને પવિત્ર ધામ બની ગયું છે.

— શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ

પ્રકાશ આ દુનિયામાંથી અસોષ થયો છે. મધ્ય કળાએ મોકો અવાજ હરે હંમેશને માટે શાત પડ્યો છે. એક જીવિતીન પાગલે આપણી સદૃશી મનુષ્યવાન વસ્તુ આપણી પામેથી ઝૂંટી લીધી છે. કશું આ બધાનું દુ બનાવ-સમયે હિંદને મદાય કશે. — ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારી

આ અંધકારલય્યાં દિવસોમાં આપણને મદદ કરી શકે તેવા તેઓજ એક માત્ર પ્રકાશનું કિરણ હતા. હું આશા રાખુ છું કે પ્રેમ, મત્ત અને અહિંસાની તેમની ભાવના આપણને દોરશે.

— ખાન અબ્દુલ ગફારખાન

આ કરુણ બનાવથી હું તો આભોજ બની ગયો છું. હિંદી એકતા ખાતર સૌથી ઉમદા, સૌથી મહાન નેતા અને રાષ્ટ્રપિતાઓ પોતાની જાતની કુરમાની આપી છે.

— સર તેજબહાદુર સમૂ

આપણા દેશ અને સમગ્ર જગતને પ્રકાશિત કરનાર જ્યોત બુઝાઇ ગઇ છે. ખૂનોની ગોળીઓ મહાત્માજીના શરીરનેજ નહિ, પણ હિંદુધર્મના હૃદયનેજ વીધી નાખ્યું છે.

— ડૉ. શ્યામપ્રસાદ મુખર્જી

મને લાગે છે કે દુનિયા રસાતાળ ગઇ છે પીડિતોના દુઃખ દળવા કરે એવું હવે કાંઈ પણ રહ્યું છે ? મુશ્કેલીઓ વળતે અમે એમનીજ પામે માર્ગદર્શન માટે દોડી જતા હતા. અને એમણે અમને કદી નિરાશ નથી કર્યા. ઓ હિંદ ! રડી ઊઠે, રડી ઊઠે; તારૂં હૃદય ફાટી જાય એવું આક્રંદ કરી લે.

— મુહરરાવદી

દુનિયાભરમાંથી જે અજલિઓ બાપુને મળી, તેની આજ સુધીના કોઈ પણ મહાપુરુષને તેમના જીવિતકાળ દરમિયાન કે દેહાંત પછી વરત મળી નથી. ફેટલાયને એ અનાથના નાથ જેવા હતા. ફેટલાયને બાપુ એકજ શરીરે મા/અને માપ બન્ને હતા.

બાપુના એહીજનો પોતાની ખરી શાંતિ બાપુ પાછળ ઝૂરીઝૂરીને જીવન પૂરું કરવામાં ન માની શકે, તથા એમની પૂર્ણ આરતી કરવા-વધારવામાં પણ ન માની શકે. પણ બાપુની જેમજ કોઈને કોઈ દુઃખ-ગ્રસ્ત જીવને છાતીએ વળગાડી, પીડાયેલાના મિત્ર બની, ન્યાય અને મત્ત માટે એકલે હાથે પણ મત્ત-અહિંસાપૂર્વક ઝઘૂમી, પોતાનું જીવન ગાળીને મેળવી શકે. હવે આપણે કોઈએ ગાકના સત્રહનેજ ધર્મ કરી ન મૂકવો અને ખેદના નિઃશ્વાસ નાખવો એજ કાર્યક્રમ ન થવા દેવો. પણ સૌએ બાપુના પ્રજ્ઞવિધાયક જનમેવાના કામો પર ચડી-જવું.

— કિશોરલાલ મરાઠવાળા

મુજ જીવનપંથ ઉભળ

૧. [આફ્રિકામાં પોતાનાજ દેસળાંધવના હાથે ધાયલ થયેલા ગાંધીજી એક પાદરીના ઘરમાં સૂતા છે. પાદરીની દીકરી પોતાના સુમધુર કંઠથી આ બજન તોગને ગાઇ સંભળાવે છે. બજનની કડીએ કડીએ અપાર વેદના વચ્ચે પણ બાપુજી પ્રસન્નતા અનુભવે છે આજે પૂ બાપુજી આપણી વચ્ચે નથી છતાં, તેમનો અંમર આત્મા આપણે જીવન પંથ ઉભળે એમ ઇચ્છીએ.]

પ્રેમજી જ્યોતિ તારો દાખવી
મુજ જીવનપંથ, ઉભળ.

દુર પડ્યો, નિજ ધામથી હું ને ઘેરે ઘન અધાર,
માર્ગ મુજે નવ ઘોર રજનીમાં, નિજ શિશુને સંભાળ,
મારો જીવનપંથ ઉભળ.૧

ડગમગતો પગ રાખ છું સ્થિર મુજ, દુર નજર છો ન જાય,
દુર માર્ગ જોવાં લોભ લગીર ન, એક ડગલું ખસ થાય,
મારે એક ડગલું ખસ થાય.૨

આંજ લગી રહ્યો ગર્વમાં હું ને માંગી મદદ ન લગાર,
આપમળે માર્ગ જોઇને ચાલવા હામ ધરી મૂઢ બાળ,
હવે માગું તુજ આધાર.૩

બલકબર્યા તેજથી હું લોભાયો, ને ભય છતાં ધર્યો ગર્વ,
વીત્યાં વર્ષોને લોપ સ્મરણથી સ્ખલન થયાં ને સર્વ,
મારે આજ થકી નહું પર્વ.૪

તારો પ્રભાવે નિભાળ્યો મને પ્રભુ આજ લગી પ્રેમભેરે,
નિશ્ચે મને તે સ્થિર પગલેથી ચલવી પહોંચાડશે ઘેર,
દાખવી પ્રેમજી જ્યોતિની સેર.૫

દર્દમજૂમિ કળલબરેલી, ને ગિરિવર કેરી કરાડ,
ધસમસતા જળા દેરા પ્રવાહો, સર્વ વટાવી કૃપાળ,
મને પહોંચાડશે નિજ દાર.૬

રજની જરો ને પ્રભાત ઉભળશે, ને સ્મિત કરશે પ્રમાળ,
દિવ્યગણોતાં વદન મનોહર મારે દૃઢ્ય વચ્ચાં ચિરકાળ,
તે મેં ખોયાં છતાં હજી વાર.૭